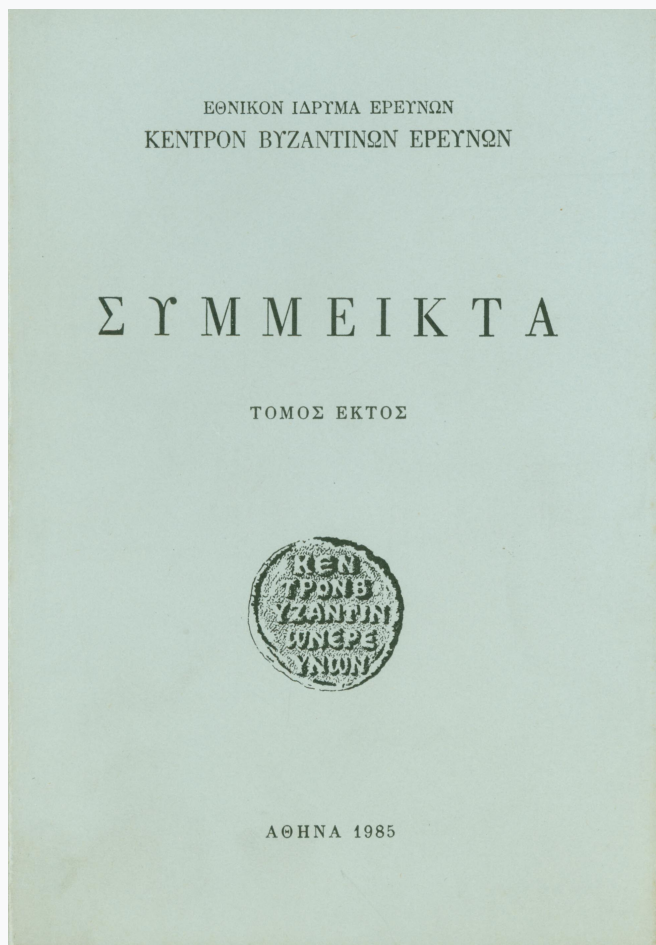

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 6 (1985)

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6

Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων»

Τηλέμαχος Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.701](https://doi.org/10.12681/byzsym.701)

Copyright © 2014, Τηλέμαχος Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΓΓΗΣ Τ. Κ. (1985). Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων». *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 6, 139–222. <https://doi.org/10.12681/byzsym.701>

ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΛΕΓΟΜΕΝΩΝ
«ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΛΙΩΝΩΝ»

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Νοέμβρη του 601, στη διάρκεια μιας νυκτερινής λιτανείας στην Κωνσταντινούπολη, μια πέτρα που έρριξε κάποιος από το πλήθος, χτύπησε τον ευσεβέστατο αυτοκράτορα Μαυρίκιο πού, ανυπόδητος, οδηγούσε την πομπή. Μετά την πρώτη πέτρα, έπεσαν κι άλλες, βροχή από πέτρες, ώστε οι σωματοφύλακες μόλις που έσωσαν τον αυτοκράτορα και το γιό του Θεοδόσιο στις Βλαχέρνες για τη δέηση¹. Οι δήμοι, μας λένε οι πηγές, βρήκαν κάποιον που έμοιαζε φυσιολογικά με τον αυτοκράτορα και τον διαπόμπευσαν μέσα στην Πόλη².

Η Κωνσταντινούπολη πεινούσε. Σε δύσκολες, χειμωνιάτικες μέρες, σε ώρες που ο στρατός πολεμούσε στο Δούναβη³, *σιτοδεία τις τοίς Βυζαντίοις ένεσκηψεν. Τούτου δήτα τοῦ λιμοῦ γεγονότος. . . καταστασιάζει τὰ πλήθη τοῦ αὐτοκράτορος*⁴. . . Ο αριστοκράτης αυτοκράτορας Μαυρίκιος δεν ήταν ποτέ πάρα πολύ αγαπητός στο λαό του⁵.

Η Κωνσταντινούπολη φοβόταν. *Οὐδείς τολμᾷ λαλήσαι ἀλλ' ὄλους ἐφίμωσεν,*

1. . . . Καὶ οὖν ὁ βασιλεὺς ὑπὸ τῶν σωματοφυλάκων διασώζεται, μὴ δεδωκῶς ἐγκοπὴν τοῖς λιτανεύμασι. . . Σιμοκάττης, Η', 5, 1, σελ. 291. De Boor, Θεοφάνης, σελ. 283 De Boor: . . . ὥστε μόλις τὸν βασιλέα σὺν Θεοδοσίῳ, τῷ υἱῷ αὐτοῦ, διασωθῆναι καὶ τὴν εὐχὴν πληρῶσαι ἐν Βλαχέρναις. . . Πρβλ. ἐπίσης καὶ Ζωναρά ΙΔ', 13: εκδ. Dindorf τομ. Γ', σελ. 297.

2. Το επεισόδιο αναφέρεται και στον Ιωάννη Αντιοχέα FHG IV, απ. 218 B. Για την ακριβή χρονολόγηση του γεγονότος, βλ. Yu. A. Kulakovskiy, *Istoriija Vizantii*, τομ. Β', Κίεβο 1912, σελ. 489.

3. Πρβλ. P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans, depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, RH. 211/2 (1954), σελ. 292. Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Συμβολή εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν Ἀβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίον (582 - 602)*, Σύμμεικτα ΚΒΕ 2 (1970), σελ. 182.

4. Σιμοκάττης, Η', 4, 11 - 12, σελ. 291.

5. Πρβλ. Σιμοκάττης, Β', 17, 5, σελ. 103/4: . . . ἐλοιδορεῖτο δ' ὁ αὐτοκράτωρ ἀπὸ τινῶν τῶν ἀπὸ τοῦ πλήθους ἀσυνέτων καὶ στρωμύλων ἀνδρῶν. . . Ἄλλη ἀπόπειρα ἐνάντια στον αυτοκράτορα το χειμῶνα του 601/2 στο Θεοφάνη, σελ. 283.

λέει ο Θεοφάνης¹ που κάθε άλλο παρά συμπαθούσε στη ζωή του τις ταραχές των όχλων. Πράγματι, μετά την ανταρσία αυτή που απείλησε τη ζωή του, ο Μαυρίκιος. . . πολλούς πιάσας, έτιμωρήσατο².

Δύο μήνες αργότερα, στις 11 Γενάρη του 602³, ενώ ο αυτοκράτορας μαζί με τον πατριάρχη Κυριακό και τη Σύγκλητο ενταφίαζε στο αυτοκρατορικό κενοτάφιο των Αγίων Αποστόλων τον πρώην παντοδύναμο συγγενή του Δομιτιανό, επίσκοπο Μελιτηνής, ο στρατός που διαχείμαζε πέρα από το Δούναβη με ρητή αυτοκρατορική εντολή⁴, άρχισε να στασιάζει. Ως το Νοέμβρη του 602, η στάση του στρατού έγινε εξέγερση και οι προσπάθειες του Μαυρίκιου για καταστολή δεν καρποφόρησαν⁵. Τα πλήθη. . . ὄβρῃσι τὸν αὐτοκράτορα ἠτίμασαν, χωρὶς να διστάζουν να διακωμωδούν και τον πατριάρχη Κυριακό (596 - 606)⁶ και πυρπολούσαν σπίτια συγκλητικών⁷. Οι πηγές μας, ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης και ο Θεοφάνης, δε βρίσκουν πιο κατάλληλα λόγια για την περίσταση από την πασίγνωστη φράση τους «κρατεῖ τῆς εὐδαιμονίας ἢ συμφορὰ καὶ λαμβάνει τὴν ἔναρξιν τὰ μεγάλα καὶ ἐπίσημα τῶν Ῥωμαίων ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀτυχήματα»⁸. Το γνωμικό είναι σωστό, με τη διαφορά ότι η συμφορά στην οποία αναφέρονται δεν ήταν μόνο για τη διάρκεια της βασιλείας του Φωκά (23 Νοέμβρη 602 - 5 Οκτώβρη 610), αλλά, για εκείνους που έπληξε, την παραδοσιακή βυζαντινή άρχουσα τάξη, κράτησε περισσότερο από δύο αιώνες, ως τις αρχές του ένατου αιώνα και — κάτι που είναι πολύ σημαντικότερο και διαφεύγει από την προσοχή των μεσαιωνικών συγγραφέων Σιμοκάττη και Θεοφάνη — οδήγησε σε μια μεταμόρφωση ολόκληρου του κοινωνικού οργανισμού της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που κυ-

1. Θεοφάνης, σελ. 283.

2. Θεοφάνης, στο ίδιο.

3. Θεοφάνης, σελ. 284: . . . ἰαννουαρίῳ μηνὶ ἰα' . . .

4. Πρβλ. Lemerle, στο ίδιο. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, στο ίδιο. P. Gouber, *Causes et conséquences de la révolution de 602*, Actes du Xe congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957, σελ. 216 - 218.

5. Πρβλ. για τη λεπτομερή εξιστόρηση, Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Α', Αθήνα 1975, σελ. 322 - 326. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τομ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 55. P. Gouber, *Autour de la révolution de 602*, *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967), σελ. 604 - 619

6. Σιμοκάττης, Η', 9, 8, σελ. 301. Θεοφάνης, σελ. 288.

7. Σιμοκάττης, Η', 9, 5, σελ. 300.

8. Σιμοκάττης, Η', 10, 5, σελ. 302. Θεοφάνης, σελ. 289. 'Ο πρώτος που τόλμησε να διατυπώσει τη γνώμη ότι η «τυραννίς» του Φωκά είχε θετικά στοιχεία για τη βυζαντινή κοινωνική εξέλιξη ήταν ο Μ. J. a. Sjuuzjumov, *Dofeodalnyi period*, ADSV 8 (1972), σελ. 3 - 41. Για την επανάληψη χωρίων του Σιμοκάττη από το Θεοφάνη, πρβλ. Ι. S. Čičurov, *Feofan, kompiliator Feofilakta Simokaty*, ADSV 10 (1973), σελ. 203 - 206.

βερνούσε ως το 602 ο Μαυρίκιος, και στη διαμόρφωση αυτού που σήμερα η επιστήμη ονομάζει «κλασσικό βυζαντινό κράτος», με όλες τις αντινομίες που συνθέτουν την εποχή της ακμής του¹.

Α'. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Η ΣΥΝΤΡΙΒΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η συγκλητική άρχουσα τάξη της αυτοκρατορίας που είχε εμφανιστεί εντυπωσιακά σύσσωμη στην αναγόρευση του αυτοκράτορα Τιβέριου Β' Κωνσταντίνου το 578² βλέπει κυριολεκτικά έντρομη την επανάσταση του 602 να κραδαίνει εναντίον της εκδικητικό σπαθί. Τον Ιούλη του 605 σύμφωνα με το Πασχάλιο Χρονικό³, ο Φωκάς συλλαμβάνει και θανατώνει άγρια τον έπαρχο Ανατολής Θεόδωρο τον Καππαδόκη, τον επάνω του αρμαμέντου Ελπίδιο, τον κόμητα των λαργιτιόνων Αναστάσιο, το subadjuna Θεοδόσιο, το χαρτοφύλακα των Ορμισδου Δαυίδ, «ὁμοίως καὶ Ἰωάννην καὶ Τζίτταν καὶ Πατρίκιον καὶ Ἀνδρέαν τὸν Σκόμβρον». Λίγο αργότερα «ἀπέκτεινε Φωκᾶς πᾶσαν τὴν συγγένειαν Μαυρικίου καὶ Κομεντίολον, τὸν στρατηγὸν τῆς Θράκης, καὶ ἄλλους πολλοὺς ἀνηλεῶς»⁴. Ο κλονισμός που υφίσταται η συγκλητική αριστο-

1. Πρβλ. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, τόμοι Α' - Γ', Λονδίνο 1964 και την εξαιρετική βιβλιοκρισία του A. P. Kazdan, *Krizis i padenije rimskoi imperii*, VDI, 1966, σελ. 131 - 137. Ο Jones είναι ο ιστορικός που χρησιμοποίησε τον όρο «μεταγενέστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία» του Burg ως την επανάσταση του 602. Στη συνέχεια, θεωρεί τη βυζαντινή αυτοκρατορία «A very different Empire» Πρβλ. *LRE*, τόμ. Α', σελ. 317.

2. Σιμοκάττης, Γ', 11, 7, σελ. 132: . . . τῆς τοίνυν συγκλήτου βουλῆς ἐς ταῦτόν γενομένης, τοῦ τε ἱερατικοῦ καταλόγου συναθροισθέντος. . . Πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ αξιωματοῦχοι τῆς αυτοκρατορίας βρίσκονται σε σύμπνοια καὶ ἀνάμεσά τους δὲν ὑπάρχουν αἰρετικοί. Πρβλ. P. Arsac, *La dignité sénatoriale au Bas-Empire*, *Revue historique du Droit français et étranger* 1969 No 2, σελ. 198 - 243.

3. Πασχάλιο Χρονικό, σελ. 696 CSHB. Λίγο μεταγενέστερη είναι η χρονολόγηση στο Θεοφάνη, σελ. 295 και 297. Πρβλ. και Yu. A. Kulakovskiy, *Istoriija Vizantii*, τομ. Γ', Κίεβο 1915. σελ. 10, σημ. 2 και G. Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert.*, BNJ 7 (1930), σελ. 1 - 56.

4. Θεοφάνης, σελ. 297. Για τα πλήγματα που κατέφερε ο Φωκάς στη βυζαντινή αριστοκρατία, πρβλ. O. Veh, *Zur Geschichte des Kaisers Phokas (602 - 610)*, *Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1953/1954 des humanistischen Gymnasiums Fürth i. B.* 1954, σελ. 1 - 23. και V. V. Kučma, *K voprosu o socialnoi sušnosti «revoliucii» Foki (602 - 610)*, *Vizantiiskie Očerki* 1977, σελ. 182 - 194. Επίσης Χριστοφιλόπουλος, *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Α', σελ. 329, σημ. 3 και σελ. 339, σημ. 2. Στη συλλογική *Istoriija Vizantii*, τομ. Α', Μόσχα 1967, σελ. 355 - 360, η Zinaïda V. Udalcova υποστήριξε ότι ο Μαυρίκιος στηριζόταν στην επαρχιακή αριστοκρατία, πράγμα όχι και τόσο σαφές, κατά τη γνώμη μου, και ότι τα μέτρα της επανάστασης του

κρατία πρέπει να είναι ισχυρός, αφού, σύμφωνα με τις πηγές, ο έξαρχος Αφρικής Ηράκλειος ο πρεσβύτερος εξεγείρεται το 609/610 «ἐνοχλούμενος ὑπὸ τῆς συγκλήτου»¹ και ο Ηράκλειος ο νεότερος ανακηρύσσεται αυτοκράτορας, όπως παλιά, «ὑπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ τοῦ δήμου»².

Η ἐπικράτηση του Ηράκλειου το φθινόπωρο του 610 δεν πρέπει να είναι τίποτε ἄλλο παρά παλινόρθωση της συγκλητικής αριστοκρατίας στην εξουσία. Λίγο πριν η αντίσταση του Φωκά καταρρεύσει ολοκληρωτικά (Σεπτέμβριος του 610), ο Ηράκλειος «ἐδέξατο ἐν Ἀβύδῳ πάντας τοὺς ἐξορισθέντας ἄρχοντας οὓς ἐξώρισε Φωκάς»³, μαρτυρία που δε μπορεί να αμφισβητηθεί και, όπως φαίνεται από μια σχετική αφήγηση του πατριάρχη Νικηφόρου⁴, η σύγκλητος δείχνει να βρίσκεται εκείνη την εποχή σε πλήρη ομοφωνία με τον Ηράκλειο. Είναι από παλιά παραδεκτό, ότι η σύγκλητος παίζει σημαντικό ρόλο στη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας τον ἔβδομο αἰώνα⁵, χωρίς να έχει διευκρινιστεί αν ο ρόλος αυτός είναι σε ακμή ή, αντίθετα, απόρροια μιας πραγματικής προσπάθειας για επιβίωση, καθώς στον ορίζοντα συσσωρεύονται σύννεφα που ὄλο και πυκνώνουν. Φαίνεται ότι, τελικά, πρόκειται για μια πρόσκαιρη παλινόρθωση.

Ἐνα σημείο ακόμα που η σύγχρονη ἔρευνα έχει αφήσει ἄλυτο είναι το αν οι στρατιωτικοί ἦσαν μέλη της συγκλήτου στην πρωτοβυζαντινή εποχή⁶.

602, τελικά, δε χτύπησαν την αριστοκρατία. Κατά το F r. W i n k e l m a n n, *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus* (BBA 48), Βερολίνο 1978, σελ. 198, ο Φωκάς χτύπησε ένα τμήμα μόνο της παλιάς αριστοκρατίας. Πιστεύω, ότι η τρομοκρατία του Φωκά ἦταν το πρώτο μαζικό μέτρο ἐναντία στην πρωτοβυζαντινή συγκλητική αριστοκρατία πού, ὁμως, θα χρειαστεί ακόμα δύο αἰώνες, πριν εξαφανιστεί οριστικά.

1. Θεοφάνης, σελ. 297 και ταυτόσημη μνεία στο μεταγενέστερο Ζωναρά, ΙΔ', 14, τομ. Γ', σελ. 303: . . . οἱ τῆς συγκλήτου. . . διεπέμποντο πρὸς αὐτὸν δεόμενοι ἀπαλλαγῆναι τῆς τυραννίδος. . .

2. Νικηφόρος, σελ. 5 D e B o o r. Σύμφωνα με το Θεοφάνη, σελ. 289, ο Φωκάς ἔχει δυσκολίες με τη σύγκλητο που συγκαλεί με τη βία.

3. Θεοφάνης, σελ. 299.

4. Νικηφόρος, σελ. 6.

5. C h. D i e h l, *Le sénat et le peuple byzantin au VIIe et VIIIe siècles*, Byz. 1 (1924), σελ. 201 - 213. H. G. B e c k, *Senat und Volk von Konstantinopel*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil. - Hist. Klasse, Sitzungsberichte 1966, σελ. 1 - 75. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος*, Αθήνα 1949, passim. Για την πτώση της συγκλήτου της Ρώμης, πρβλ. E. S t e i n, *La disparition du sénat de Rome à la fin du VIe siècle*, Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique 23 (1937), σελ. 365 - 390.

6. Το αρνείται κατηγορηματικά η κα Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος*, σελ. 56 και το δέχεται ο κ. B e c k, *Senat und Volk*, σελ. 30 - 32. Μου είναι δύσκολο να πιστέψω ότι οι magistri militum της πρώιμης εποχής που ἦσαν viri illustres σύμφωνα με τη Notitia Dignitatum δεν ἦσαν μέλη της Συγκλήτου. Αυτό θα μας οδηγούσε να αποκλεί-

Όπως όμως κι αν έχουν τα πράγματα, το 669 τα στρατεύματα του θέματος των Ανατολικών εμφανίζονται απειλητικά στη Χρυσούπολη για να επιβάλουν στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ' (668 - 685) τη στέψη των αδελφών του, που «οὐδεμίαν ἀξίαν εἶχον». Σύμφωνα με την έκφραση του Θεοφάνη, ο αυτοκράτορας «ἐταράχθη» και επέτρεψε στους εκπρόσωπούς τους «εἰσελθεῖν ἐν τῇ πόλει καὶ μετὰ τῆς συγκλήτου βουλευσασθαι καὶ ποιῆσαι τὸ θέλημα αὐτῶν»¹ για να παρασπονδήσει σχεδόν αμέσως και να τους φουρκίσει στο Πέραν, οπότε τα στρατεύματα των Ανατολικών αναγκάζονται να εγκαταλείψουν άπρακτα τη Χρυσούπολη. Είναι η πρώτη φορά που ο στρατός παρεμβαίνει σε δικαιοδοσίες της συγκλήτου, επιβάλλοντας έστω και πρόσκαιρα τη θέλησή του στον αυτοκράτορα, μετά την επανάσταση του 602². Θα επακολουθήσουν και άλλες τέτοιες παρεμβάσεις.

Ακόμα σφοδρότερη είναι η κρίση που πλήττει τη συγκλητική αριστοκρατία στα χρόνια του παρορμητικού αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β' (685 - 695). «*Ἐς δὲ τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς καθίστα (Ιουστινιανός) ἄνδρας ἀπηνεῖς καὶ ὠμοτάτους*», παραπονείται ο μεταγενέστερος πατριάρχης Νικηφόρος³, διευκρινίζοντας όμως αμέσως μετά ότι ο ανάλγητος αυτός αυτοκράτορας «*ἤδη καὶ περιφανέστερους ἄνδρας δημεύων καὶ ἀπέκτεινεν*»⁴. Σχετικά με τη μεταχείριση της

σουμε από τη σύγκλητο άτομα σαν τον Ασπαρα, τους Αρδαβούριους, τον Αρεόβινδο, το Ζήνωνα και το Βασιλίσκο πριν από την άνοδό τους στο θρόνο, το Βιταλικνό και άλλες επιφανέστατες προσωπικότητες. Πρβλ. F. Tinnefeld, *Die frühbyzantinische Gesellschaft*, Μόναχο 1977. σελ. 66 - 67.

1. Θεοφάνης, σελ. 352. Ζωναράς ΙΔ', 20, τομ. Γ', σελ. 317. Σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεται συνήθως, στρατός και Κωνσταντίνος Δ' διαπνέονται από μεγάλη αμοιβαία δυσπιστία, όπως δείχνει ο αντίκτυπος στο στράτευμα της διαβόητης φυγής του αυτοκράτορα μπροστά στη βουλγαρική προέλαση το 681. Πρβλ. Νικηφόρο, σελ. 35 και Θεοφάνη, σελ. 359.

2. Πρβλ. Kulakovskiy, *Istorija*, τομ. Γ', σελ. 230/231. Χριστοφίλοπου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Β', σελ. 64/65 (Αθήνα 1981). Ο πατέρας του Κωνσταντίνου Δ' Κώνστανς Β' φαίνεται ότι ήταν δημοφιλής στο στράτευμα. Πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 343: . . . τὸν λαὸν εἰς τὴν ἑαυτοῦ εὐνοίαν μετήγαγεν. . . και Νικηφόρο, σελ. 31: . . . μηδ' ὄλως ἐγκαλεῖσθαι περὶ ὧν παρὰ Κωνσταντίνου ἐδέξατο χρημάτων (Οὐαλεντίνος) φιλοτιμηθῆναι δὲ χρήμασι τοῖς συνελθοῦσιν αὐτῶ στρατιώταις. . . Ο Κωνσταντίνος Δ' δείχνει μια προτίμηση στη Σύγκλητο και τους ἀρχαιογενεῖς τῆς πολιτείας (Θεοφάνης, σελ. 355), σε αντίθεση με τον πατέρα του που εξόριζε και δήμιευε τους αντιπάλους του, πράγμα πού, σύμφωνα με το Θεοφάνη, σελ. 351, προκάλεσε τη δολοφονία του στις Συρακούσες το 668. Ακριβώς την ίδια γνώμη με τη χρονογραφία του Θεοφάνη έχει και ο πάπας Γρηγόριος Β' στις επιστολές που έγραψε στο Λέοντα Γ' Ίσαυρο. Εκεί (TM 3, 1968, σελ. 291 και 299) ο αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος υἱός Κωνσταντίνου αναθεματίζει τον πατέρα του Κώνσταντα Β' και κατατάσσεται στους μεγάλους αυτοκράτορες, μαζί με τον Κωνσταντίνο Α', το Θεοδόσιο, Α', τον Ιουστινιανό Α', πού ήσαν ιερείς και βασιλείς.

3. Νικηφόρος, σελ. 37.

4. Νικηφόρος, σελ. 37, στο ίδιο. Πρβλ. Τ. Κ. Λουγγή, *Οι «νέοι προσανατολισμοί» των Ισαύρων*, Βυζαντιακά 2 (1982), σελ. 63 - 73.

άρχουσας τάξης από τον Ιουστινιανό Β', η δημωδέστερη χρονογραφία του Θεοφάνη είναι ακόμα πιο παραστατική: «Ὅστις (Ιουστινιανός) πλείστους τῆς πολιτείας ἄρχοντας καὶ ἐμφανεῖς ἄνδρας οὐκ ἀπὸ τῶν διοικητῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν τῆς πόλεως οἰκητόρων, εἰκῆ καὶ μάτην ἀπροφασίστως, ἀπαιτήσεις καὶ ἐκταγὰς καὶ δημεύσεις ποιούμενος σχοίνοις τε τούτους κρεμῶν καὶ ἀχύροις ὑποκαπνίζων»¹. Το ὅτι το κίνημα που ανέτρεψε τον Ιουστινιανό το 695 ἦταν αριστοκρατικό, φαίνεται ἀπὸ πολλές ἐνδείξεις: ο πατρίκιος Λεόντιος, πρῶην φυλακισμένος αριστοκράτης σε δυσμένεια, επιχειρεῖ τὴν ἀνατροπὴ αὐτῆ με τὴ συνδρομὴ μόνο λίγων φίλων του καὶ του praefectus praetorio². Ἐνα μεταγενέστερο ἀνώνυμο χρονικό μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ἡ σύγκλητος βρισκόταν στο πλευρὸ του Λεόντιου³. Αὐτὴ ἡ δευτέρη αριστοκρατικὴ παλινόρθωση δε θα ἔχει οὔτε καν τὴ σχετικὴ μακροβιότητα τῆς πρώτης αριστοκρατικῆς παλινόρθωσης τοῦ 610 ὑπὸ τον Ηράκλειο: οὐ καιροὶ ἔχουν ἀλλάξει ἀμετάκλητα πιά. Ο αριστοκράτης αυτοκράτορας Λεόντιος θα ἀνατραπεί ἀπὸ το στρατὸ μόλις τρία χρόνια ἀργότερα, το 698⁴ καὶ ο Λψίμαρος-Τιβέριος που τον διαδέχθηκε δε θα μπορέσει νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐπιστροφὴ του Ρινόμητου⁵. Στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας βασιλείας τοῦ Ιουστινιανού Β' (705 - 711) ἀρχίζουν πάλι, με μεγαλύτερη ἀγριότητα ἴσως, οὐ ἐκτελέσεις αριστοκρατῶν: «τοὺς μὲν γὰρ ἄρχοντας προβαλλόμενος αὐτίκα ἐτέρους ὀπισθεν ἐκπέμπων ἀνήρει, οὓς δὲ ἐν δειπνῶ συγκαλῶν δόλω ἀπέκτεινεν, ἄλλους ἐν τῷ βυθῷ σάκκοις ἐμβάλων ἀπέρριπτε»⁶, ἀναφέρει με ἀποτροπιασμὸ ο Νικηφόρος, ἐνῶ ο Θεοφάνης ἀναφέρει ὅτι ο Ιουστινιανός θανάτωσε πάμπολλους, τόσο στρατιωτικούς ἀρχηγούς, ὅσο καὶ πολιτικούς παράγοντες⁷. Σαν ἀντίβαρο τῆς αριστοκρατομαχικῆς αὐ-

1. Θεοφάνης, σελ. 367. Πρβλ. Λ ο υ γ γ ή, στο ἴδιο, σελ. 68, σημ. 35. Στο Νικηφόρο, σελ. 37, το χωρίο εἶναι σε λογιότερη μορφή.

2. Νικηφόρος, σελ. 37/38. Θεοφάνης, σελ. 368/369. Πρβλ. τὴν ἐξιστόρηση τοῦ Kulakovskij, *Istorija*, τομ. Γ', σελ. 275, ὅπου ἐκφράζονται ἀμφιβολίες σχετικά με τὸ πόσο ἦταν ἀπροσδόκητὴ ἡ ἀνατροπὴ τοῦ Ιουστινιανού Β', ὅπως τὴν ἀναφέρει ο Θεοφάνης. Ἀντίθετα, ο Νικηφόρος εἶναι πιο λιτός, στὴ διήγηση καὶ ἀντιπαρθέτει κοινωνικὲς δυνάμεις, χωρὶς τὴν υπερβολὴ τοῦ Θεοφάνη, ὅτι ο Ιουστινιανός σκόπευε νὰ σφάξει «τὸν δῆμον Κωνσταντινουπόλεως».

3. F. C u m o n t, *Anecdota Bruxellensia I: Chroniques byzantines du ms. 11.376*, Γάνδη 1894, σελ. 30. Ο Γεώργιος Μοναχὸς ἐκδ. D e B o o r τομ. Β', σελ. 731, ἀποδίδει τὴν ἀναγόρευση τοῦ Λεόντιου στο δῆμο τῶν Βενέτων.

4. Νικηφόρος, σελ. 39. Θεοφάνης, σελ. 370/371.

5. Πρβλ. C o n s t a n c e H e a d, *On the Date of Justinian's Restoration*, Byz. 39 (1969), σελ. 104 - 107. — Τ η ς ἰ δ ι α ς, *Justinian II of Byzantium*, Wisconsin 1972, σελ. 108 - 112.

6. Νικηφόρος, σελ. 43. Το δωδέκατο αἰῶνα, ο Μιχαὴλ Σύρος (ΙΑ', 16, ἐκδ. C h a b o t, τομ. Β', σελ. 473) λέει: . . . il en fit tellement tuer, que les nobles et les grands étaient sur le point de disparaître de l'empire.

7. Θεοφάνης, σελ. 375: . . . ἀναριθμητὸν δὲ πλῆθος ἔκ τε τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ στρα-

τής πολιτικής, ο Ρινότμητος είχε τη δυνατότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, να στρατολογή μεγάλες λαϊκές μάζες¹. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, είναι ολοφάνερο ότι στο δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα, η πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία της συγκλητικής τάξης δέχεται ένα πλήγμα πολύ πιο αποφασιστικό από το πρόσκαιρο πλήγμα που της είχε καταφέρει η επανάσταση του 602. Ο τίτλος του *illustis*, μοναδικός συγκλητικός τίτλος από τα τέλη του πέμπτου αιώνα, φαίνεται ότι εξαφανίζεται οριστικά μετά το 650² και, όπως ελπίζω να φανεί καθαρότερα πιο κάτω, οι αφηγηματικές πηγές δείχνουν να καταλαβαίνουν, ότι η σκληρή εποχή που άρχισε το 602³ αρχίζει να δίνει με οδυνηρό τρόπο τους πρώτους της καρπούς.

2. Η ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Την εποχή που η επανάσταση του 602 καταφέρνει το πρώτο χτύπημα στην πρωτοβυζαντινή συγκλητική αριστοκρατία, στις επρχίες της αυτοκρατορίας έχει αρχίσει ήδη ένας αληθινός εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στον πληθυσμό των ελάχιστων μεγάλων κέντρων που μπορούν να θεωρηθούν ακόμα πόλεις (Αντιόχεια, Θεσσαλονίκη, Αλεξάνδρεια), και στην ομάδα εκείνη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν επαρχιακή αριστοκρατία⁴. Σύμφωνα με τις νεότερες

τιωτικού καταλόγου απώλεσεν, πολλούς εν σάκκοις έμβάλων εν τῇ θαλάσση πικροθανάτους έποίει, άλλους δέ προς άριστόδειπνον κλητορεύων άμα τῷ άναστήναι, ους μὲν έφούρκιζεν ους δέ άπέτεμνεν. . .

1. Πρβλ. Νικηφόρο, σελ. 43: . . . 'Ιουστινιανός. . . και πλείστον λαόν άγροικόν τε και γεωργικόν άθροίσας. . . σελ. 44: . . . έμβιβάσας. . . άχρις ές έκατόν χιλιάδας άριθμόν άνδρων, ειδότας έκ τε των στρατιωτικων καταλόγων, έτι δέ και του γεωργικου και των βανανουσικων τεχνων των τε εκ της συγκλήτου βουλης και του της πόλεως δήμου. . . Θεοφάνης, σελ. 377: . . . άποστέλλει (Ιουστινιανός). . . δύο στρατηγούς, Θεόδωρον τόν Καρτερούκαν και Θεοφύλακτον τόν Σαλιβάν μετά στρατου και γεωργικου λαου χωρικοβοηθείας. . . Πρβλ. A. P. Každán - I. S. Čičurov, *O strukture vizantiiskogo obščestva VII - IX vo*, *Vizantiiskie Očerki* 1977, σελ. 107 - 137.

2. Πρβλ. P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IX siècles*, Louvain 1975, σελ. 74 - 76 και σημ. 458 με κατάλογο των προσδιορισμών που συνεχίζουν να υπάρχουν στα κείμενα και που θα μπορούσαν να υποδηλώνουν τους ευγενείς στο Βυζάντιο.

3. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 140, σημ. 8.

4. Ο όρος «εμφύλιος πόλεμος» υπάρχει στα θαύματα του Αγ. Δημητρίου, έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, τομ. Α', Le texte, Παρίσι 1979, τομ. Β', Commentaire, Παρίσι 1981. Πρβλ. τομ. Α', πργρ. 81 - 84, σελ. 112: . . . αλλά και εμφυλίων πολέμων και δημόδους ζάλης αναρίθμητα κύματα κατά διαφόρους καιρούς εν αυτῇ διεσκέδασε. . . , κάτι που αναγνωρίζει και ο ίδιος ο κ. Lemerle, τομ. Β', σελ. 118, 135 - 136, λέγοντας ότι ο συγγραφέας των Θαυμάτων δε συμπαθεί καθόλου την άρχουσα τάξη της Θεσσαλονίκης. Την ίδια περίπου εποχή, ο Ευάγγριος χαρακτηρίζει τις κοινωνικές ταραχές στην Αντιόχεια με την έκφραση: . . . και ο δήμος επανέστη νεωτέρων πραγμάτων άρξαι θέλων, (Ε', 9, έκδ. Bidez - Parmentier, σελ. 206).

αντιλήψεις της επιστήμης, η κοινωνική αυτή ομάδα, πολυάριθμη κάποτε, που όμως, στις αρχές του έβδομου αιώνα, πνέει ήδη τα λοίσθια, προέρχεται από τα κατάλοιπα των παλαιών επαρχιακών βουλευτών (*curiales*) που έχουν κατορθώσει, εξαιτίας της σχετικά μεγάλης περιουσίας τους, να συνδεθούν με το τμήμα εκείνο της συγκλητικής αριστοκρατίας που δεν περιστοιχίζει τις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες, αλλά ζει στην ύπαιθρο και, πολλές φορές, ασχολείται ακόμα με την επαρχιακή διοίκηση¹. Τη χαριστική βολή στην επαρχιακή αυτή αριστοκρατία θα δώσουν οι αραβικές κατακτήσεις στην ανατολή που θα στερήσουν από την αυτοκρατορία την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια, καθώς και η σλαβική διείσδυση στα Βαλκάνια που θα στερήσει τους τοπικούς γαιοκτήμονες και τη βυζαντινή κυριαρχία γενικά από την ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης². Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν είναι καθόλου περίεργο το ότι, γύρω στα μέσα του έβδομου αιώνα, οι περισσότεροι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες της επαρχίας καταφεύγουν στην Κωνσταντινούπολη³. Η ανυπαρξία ανθηρών πόλεων στις επαρχίες της αυτοκρατορίας λοιπόν⁴ συνεπάγεται και την οριστική εξαφάνιση της πρωτοβυζαντινής επαρχιακής αριστοκρατίας και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό το πόσο αραιώνουν οι μνείες στις πηγές για κτήτορες της πόλεως τον έβδομο αιώνα⁵. Η αριστοκρατία αυτή, πάντα υποδεέστερη και οικονομικά και κοινωνικά από την καθαρόαιμη συγκλητική, είχε πολύ λιγότερες δυνατότητες να αντέξει στην παρακμή και την πτώση των επαρχιακών πόλεων της αυτοκρατορίας, πτώση που ήταν ήδη αισθητή από τον πέμπτο αιώνα, και στους εμφύλιους πολέμους. Η σύνδεση του ανώτερου τμήματός της με τη συγκλητική αριστοκρατία που βρισκόταν κι αυτή σε μακροχρόνια παρακμή, κατάφερε μόνο να επιβραδύνει το θάνατό της που ήταν αναπόφευκτος.

1. Πρβλ. G. L. Kurbatov, *Osnovnye problemy vnutrennego razvitiia vizantiiskogo goroda v IV - VII vv.*, Λενινγκράντ 1971, σελ. 154, 161, passim. Από τον τέταρτο μ.Χ. αιώνα, κάθε πόλη είχε κατά μέσο όρο 600 *curiales* (Πρβλ. Jones, *LRE*, τομ. Β', σελ. 724), που πτωχεύουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία ως την εποχή του Ιουστινιανού. Ό,τι απομένει σε *curiales* — γαιοκτήμονες, αποτελεί την επαρχιακή διοίκηση, όπως φαίνεται καθαρά στα θαύματα του Αγ. Δημητρίου, που θεωρούν τους κρατούντας ή τους τὰ πρώτα φέροντας της Θεσσαλονίκης σαν ιδιαίτερα συμφεροντολόγους. Πρβλ. Θαύματα 193, έκδ. Lemerle, τομ. Α' σελ. 179 και Θαύματα 244, στο ίδιο σελ. 211. Επίσης F. Tinnefeld, *Die frühbyzantinische Gesellschaft*, Μόναχο 1977, σελ. 66 - 67.

2. Πρβλ. Vasilka Tăpkova-Zaïmova, *La ville de Salonique et son hinterland slave jusqu'au Xe siècle*, Actes du IIe congrès international des études du Sud-Est européen, Athènes 1970, τομ. Β', Αθήνα 1972, σελ. 335 - 362.

3. Πρβλ. Helga Köpstein, *Zur Veränderung der Agrarverhältnisse in Byzanz vom 6. zum 10. Jahrhundert*, στον τόμο *Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung* (BBA 50), Βερολίνο 1983, σελ. 70 - 76.

4. Πρβλ. Λουγγή, στο ίδιο, Βυζαντινά 2 (1982), σελ. 69.

5. Πρβλ. Kurbatov, *Osnovnye problemy*, σελ. 163.

3. ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΑΛΕΙΨΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Δεν πρόκειται ασφαλώς για απλή σύμπτωση όταν, με μεσαιωνικούς χρονικούς ρυθμούς, την ίδια εποχή που μαραζώνουν οι επαρχιακές πόλεις της αυτοκρατορίας και συντρίβονται τα δυο τμήματα της πρωτοβυζαντινής κοσμικής αριστοκρατίας, συγκλητική και επαρχιακή, εκλείπει και η πολύπλοκη λατινόφωνη τιτλοφορία των κρατικών υπαλλήλων που ίσχυε από την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου. Για να χρησιμοποιήσει κανείς ένα εύγλωττο παράδειγμα, αρκεί να θυμίσει το έτος της πρώτης ανατροπής του Ιουστινιανού Β', το 695: τότε μνημονεύεται για τελευταία φορά ο ανώτατος αυτοκρατορικός αξιωματούχος *praefectus praetorio per Orientem*¹ που σημάδεψε με τη δράση του ολόκληρη την πρωτοβυζαντινή περίοδο². Ακριβώς την ίδια χρονική στιγμή, στην ίδια περίπτωση, μνημονεύεται ο πρώτος στρατηγός Ελλάδος, ο πατρίκιος Λεόντιος, πρώην στρατηγός των Ανατολικών σε δυσμένεια³. Ο Λεόντιος είναι, από όσα τουλάχιστον εγώ γνωρίζω, ο πρώτος θεματικός στρατηγός που διορίζεται στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας⁴, από τότε που ο Φωκάς είχε θανατώσει το *magister militum per Thracias* Κομεντίολο⁵ και, κάτι που θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό σ' αυτό το πολυτάραχο έτος 695, είναι η προώθηση νέων θεσμών απέναντι σε παλιούς που εξαφανίζονται οριστικά, μαζί με τους ανθρώπους που εκπροσωπούν, τους ανθρώπους της παλιάς εποχής.

1. Νικηφόρος, σελ. 38: . . . δ τοῦ πραιτωρίου ὑπαρχος. — Θεοφάνης, σελ. 369: . . . μνημονέντος δὲ τοῦ τιμηκαῦτα ἐπάρχου. . .

2. Ο E. Stein, πίστευε ότι η τελευταία μνεία του ὑπαρχου της Ανατολής τοποθετείται στο 680, στα έργα του *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*, Βιέννη 1922 καὶ *Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines*, *Traditio* 7 (1949 - 1951), σελ. 145. Σωστότερη είναι η θεώρηση του Δ. Α. Ζακυθηνού, *La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme du septième au neuvième siècle*, Χαριστήριον εἰς Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, τομ. Γ', Αθήνα 1966, σελ. 317, ενώ ο L. Bréhier, στο κλασσικό του εγχειρίδιο *Les institutions de l'empire byzantin*, Παρίσι 1949, αποφεύγει να πάρει σαφή θέση.

3. Νικηφόρος, σελ. 37 - 38. Θεοφάνης, σελ. 368 - 369. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *Postanak tema Helada i Pelopones*, *ZRVI* 1 (1952), σελ. 64 - 77.

4. Υπάρχει μια προσπάθεια να χρονολογηθεί η ίδρυση του θέματος Θράκης στα χρόνια του Κωνσταντα Β'. Πρβλ. J. Irmischer, *Zur Verwaltungsgeschichte Thrakiens in byzantinischer Zeit*, *Thracia* II, Σόφια 1974, σελ. 163 - 165 και του ίδιου, *Die Begründung des Themas Thrake*, *Studia Balcanica* 10, *Recherches de Géographie historique*, Σόφια 1975.— σελ. 101 - 103, κάτι που δε φαίνεται τόσο πιθανό.

5. Θεοφάνης, σελ. 296. Στο Νικηφόρο, σελ. 24, αναφέρεται κάποιος Μαρίνος, τῶν θρακικῶν ἐκστρατευμάτων ἡγεμών, μάλλον *mag. mil. per Thracias* στα τελευταία χρόνια του Ηράκλειου (635;). Πραγματικοί στρατηγοί του θέματος Θράκης θα εμφανιστούν μόνο τον όγδοο αιώνα, κάτι που ενισχύει την άποψη του I. Καραγιαννόπουλου, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959, για την εξέλιξη του θεσμού των θεμάτων με βραδείς ρυθμούς.

Αλλά και ένας δεύτερος στυλοβάτης της πρωτοβυζαντινής διοίκησης, ο πολὺς *magister officiorum* εξαφανίζεται με την παλιά του μορφή στα τέλη του έβδομου αιώνα¹ και οι δικαιοδοσίες του διασπώνται. Ένα πέπλο ανασφάλειας καλύπτει όλες τις πενιχρές μνείες των πηγών που, κι αυτές είναι μεταγενέστερες. Ομως, τόσο από την *Ιστορία σύντομο* του πατριάρχη Νικηφόρου, όσο από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη του Ομολογητή, είναι φανερό ότι η ατμόσφαιρα δεν είναι η ίδια όπως τους προγενέστερους αιώνες και, ακόμα περισσότερο, ότι κάθε προσπάθεια για επαναφορά του παλιού είναι καταδικασμένη. Σε μια εύστοχη παρατήρησή του, ο F. Tinnefeld υποστηρίζει, ότι η βασιλεία του Φωκά αποτελεί την απαρχή της πάλης ανάμεσα στο στρατό και στη Σύγκλητο². Από την άλλη πλευρά, εξετάζοντας την κοινωνική κατάσταση στο εξαρχάτο της Ραβέννας τον έβδομο αιώνα, ο A. Guillou ανακαλύπτει, ότι τις πωλιές κοινωνικές ομάδες που κυριαρχούσαν στην Ιταλία έναν αιώνα νωρίτερα δηλ. τη Σύγκλητο και τον κλήρο, διαδέχονται ο στρατός και ο κλήρος³. Αν η περίπτωση του ιταλικού εξαρχάτου έχει να κάνει με τη σύγκλητο της Ρώμης που εξαφανίζεται οριστικά στα τέλη του έκτου αιώνα⁴, η βυζαντινή συγκλητική τάξη πρέπει να παίρνει παράταση ζωής από την πτώση του Φωκά και την άνοδο στο θρόνο του Ηράκλειου, και, ακριβώς επειδή παλεύει για την επιβίωσή της απέναντι στη συνεχώς ανερχόμενη δύναμη του στρατού, ο ρόλος της είναι τόσο ευδιάκριτος σε ολόκληρο τον έβδομο αιώνα. Είναι, συνεπώς, ανάγκη να διερευνηθούν αμοιβαία η πορεία της Συγκλήτου και η επιρροή του στρατού που επεμβαίνει όλο και αποφασιστικότερα στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας⁵. Οι αλληλοσυμπλεκόμενες και συγκρουόμενες όμως πορείες

1. Πρβλ. A. E. R. Boak, *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empire*, σελ. 50 - 52 (A. E. R. Boak - J. Dunlap, *Two Studies in Later Roman and Byzantine Administration*, Νέα Υόρκη 1924). Bréhier, *Institutions*, σελ. 120, με λάθη. Το έργο του M. Clauss, *Der Magister Officiorum in der Spätantike (4. - 6. Jahrhundert). Das Amt und sein Einfluss auf die kaiserliche Politik* Μόναχο 1981, δεν επεκτείνεται στην εποχή της παρακμής του θεσμού.

2. F. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie*, Μόναχο 1971, σελ. 51, σημ. 121.

3. A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin du VIIe siècle, L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Ρώμη 1969, σελ. 231 και 149 - 179.

4. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 142, σημ. 5 - 6.

5. Το βιβλίο του W. E. Kaegi Jr., *Byzantine Military Unrest 471 - 843*, Άμστερνταμ 1981, έχει σαν υπότιτλο *An Interpretation*. Παρόλη του τη φιλοδοξία, τίποτα δε δείχνει ότι το έργο αυτό εξετάζει, έστω και μόνο από τη σκοπιά των στρατιωτικών επεμβάσεων, το πέρασμα από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα για το Βυζάντιο, δηλ. αλλαγές δομών. Έχοντας ιδιαίτερη προτίμηση στις αξιόλογες για την εποχή τους απόψεις F. W. Bussel, *The Roman Empire. Essays on the Constitutional History from the Accession of Domitian (81 A.D.) to the Retirement of Nicephorus III (1081 A.D.)*,

στρατού και συγκλήτου, όχι σαν καθεστωτικών παραγόντων αλλά σαν κοινωνικών ομάδων, μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο από τον αντίκτυπο ή, καλύτερα, από την απήχηση που έχουν πάνω στο ρυθμιστικό θεσμό του βυζαντινού πολιτεύματος που δεν είναι άλλος από τον αυτοκρατορικό θεσμό¹. Οι πηγές που συνήθως δεν δίνουν κοινωνιολογικές εξηγήσεις, είναι αρκετά κατατοπιστικές για τα ίδια τα γεγονότα, δηλ. για τις σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα και θεσμούς, και οι πληροφορίες αυτές των πηγών εξακολουθούν να έχουν ανάγκη ερμηνείας.

4. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟ ΑΙΩΝΑ

Αν οι πενιχρές πληροφορίες των πηγών εμποδίζουν τις προσπάθειες της έρευνας να εντοπίσει το ρόλο του αυτοκρατορικού θεσμού τον έβδομο αιώνα², η αδυναμία αυτή επιτείνεται από το ότι, όπως παρατηρήθηκε³, η αποτίμηση

τόμοι Α' - Β', Λονδίνο 1910 για διαμάχη ανάμεσα σε πολιτικούς και στρατιωτικούς και για ανάπτυξη «θεματικών ιδιοτυπιών», ο κ. Kaegi προσπαθεί να εξειδικεύσει αυτές τις ιδιοτυπίες (σελ. 231, σημ. 53), αλλά ακόμα και αυτή η λαθεμένη — κατά τη γνώμη μου — μέθοδος είναι πέρα για πέρα κοινότυπη και επίπεδη. Πρβλ. π.χ. σελ. 152, όπου ο Ηράκλειος δε μπορούσε να αποτρέψει ανταρσίες όσον καιρό οργάνωνε τα θέματα (!), σελ. 169, όπου τα σύνορα έρχονται πιο κοντά στην Κωνσταντινούπολη τον έβδομο αιώνα και οι αυτοκράτορες είναι: στην πλειοψηφία τους ανήλικοι (!!), σελ. 197, όπου η interpretation δικαιολογείται από την υπερέσπιση της Θράκης από τους Βουλγάρους με μικρασιατικά στρατεύματα (!!!) και άλλες τέτοιες απόψεις που δεν εξηγούν τίποτα και στις οποίες σκοπεύω να σταθώ μόνο όταν δε θα μπορώ να κάνω διαφορετικά. Ενδιαφέρουσες, έστω κι αν κάποιος δεν ασπάζεται τις απόψεις που εκφράζονται εκεί, είναι οι δύο μελέτες του R. J. Lillie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, Μόναχο 1976, και του ίδιου, «Thrakien» und «Thrakiesion» zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, *JÖB* 26 (1977), σελ. 7 - 48.

1. Από την πληθωρική βιβλιογραφία πάνω στα προβλήματα του αυτοκρατορικού θεσμού και του βυζαντινού «συντάγματος», παραπέμπω εδώ μόνο στο δοκίμιο του W. E n s s l i n, *The Government and Administration of the Byzantine Empire*, *The Cambridge Medieval History*, τομ. Δ', 2, σελ. 1 - 54 και τις μελέτες του συλλογικού τόμου *Das byzantinische Herrscherbild*, έκδ. H. H u n g e r (Wege der Forschung, Bd 341), Ντάρμστατ 1975. Ενδιαφέρουσες επίσης οι απόψεις του H. G. B e c k, *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1978, σελ. 33 - 86.

2. Πρβλ. F r. W i n k e l m a n n, *Zur Kaiserideologie*, στον τόμο *Byzanz im 7. Jahrhundert*, σελ. 172: ...*Das 7. Jahrhundert bietet nur wenige Zeugnisse für die Kaiserideologie*. Πρβλ. επίσης P. A. Y a n n o p o u l o s, *La société profane*, σελ. 36 κε. Οι έξη τόμοι του A. N. Σ τ ρ ά τ ο υ, *To Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα*, Αθήνα 1965 - 1977, εκτός από ορισμένες χρονολογικές διασαφηνίσεις, περιέχουν, κατά τη γνώμη μου, ελάχιστα πραγματικά πρωτότυπα σημεία.

3. W i n k e l m a n n, στο ίδιο, σελ. 174. Όταν όμως αναφέρεται στην ιδιοφυή παρατήρηση του κ. T i n n e f e l d, ότι επί Φωκά αντιμετωπίζονται στρατός και σύγκλητος (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 148, σημ. 2), ο κ. W i n k e l m a n n υποστηρίζει ότι πρόκειται για υπεραπλούστευση (*starke Vereinfachung*), σελ. 216.

των αυτοκρατόρων από τις πηγές γίνεται με κριτήρια που δεν είναι γόνιμα για ένα σύγχρονο ερευνητή. Χωρίς λοιπόν να έχουμε ερμηνεία από τις πηγές, συνηθίζεται να λέγεται σήμερα, ότι οι προσωπικότητες των αυτοκρατόρων της Ηρακλειανής δυναστείας ήταν πολύ διαφορετικές η μια από την άλλη (άποψη Κ. Αμαντου, Α. Στράτου), ή ότι οι αυτοκράτορες αυτοί πέθαναν σε σχετικά νεαρή ηλικία (Αικ. Χριστοφιλοπούλου, W. E. Kaegi), οι ερμηνείες όμως αυτές δείχνουν να θεωρούν σαν καθοριστικό κέντρο της ιστορικής εξέλιξης τους αυτοκράτορες, όπως περίπου ανάλογες ερμηνείες που υποστηρίζουν ότι, αν ζούσε περισσότερο ο Μέγας Αλέξανδρος, η όψη του κόσμου θα ήταν διαφορετική σήμερα.

Πραγματικά, παίρνοντας της εξουσία με τη βοήθεια της συγκλήτου¹, ο Ηράκλειος αντιμετώπιζει μια κοινωνία επαναστατημένη: «... εὐρῶν δὲ τὸν στρατὸν εἰς ραθυμίαν πολλήν καὶ δειλίαν, ἀταξίαν τε καὶ ἀκοσμίαν (καθεστῶτα) καὶ εἰς πολλὰ τῆς γῆς μέρη ἐσπαρμένον συντόμως πάντας εἰς ἓν συνηγαγεν», λέει ὁ Θεοφάνης², δίνοντας με πολύ πεζό τρόπο εκφράσεις από έναν πανηγυρικό του Γεώργιου Πισίδη³. Δεν είναι όμως μόνο αυτό. Ο Ηράκλειος διεξάγει ανακρίσεις μέσα στο στράτευμα για να ανακαλύψει. . . αν υπάρχουν ακόμα στρατιώτες που είχαν εκστρατεύσει με το Φωκά ενάντια στο Μαυρίκιο το 602. Πρόκειται για ένα πασίγνωστο χωρίο του Σιμοκάττη, που ο Θεοφάνης επαναλαμβάνει σε δυο παραλλαγές και που παραθέτω αυτούσιες:

Σιμοκάττης Η', 12, 12
σελ. 308

. . . ἐξέτασιν τοῦ ὀπλιτικοῦ ἀνακρίνας δύο καὶ μόνους στρατιώτας τῆς φιλοτυράννου πληθῆος ὑπολελειμμένους ἐξεῦρην, καίτοι μὴ πολλῶν μεσολαβησάντων τῶν χρόνων. . .

Θεοφάνης,
σελ. 290, 16 κε.

. . . καὶ ἐξέτασιν τοῦ ὀπλιτικοῦ ἐποίησατο εἰς τὸ ἀκριβές, ἐκ πάσης τῆς πληθῆος τῆς εὐρεθείσης ἐπὶ τῆς τυραννίδος Μαυρικίῳ μετὰ Φωκά οὐχ εὔρε περαιτέρω δύο ἀνδρῶν. Οὕτως οἱ τὸν τύραννον προστησάμενοι ἐπὶ αὐτοῦ ἀνηλώθησαν. . .

Θεοφάνης,
σελ. 300, 4 κε.

. . . ἐρευνήσας γὰρ τὸν στρατὸν εἰ ἄρα ἐσώζοντο μετὰ Φωκά κατὰ Μαυρικίου στρατευσάντων ἐπὶ τῆς τούτου τυραννίδος, δύο μόνους εὔρην ἐν πᾶσι τοῖς θέμασιν. . .

1. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 142, σημ. 1 - 5.

2. Θεοφάνης, σελ. 303.

3. Γεώργιος Πισίδης, Β', 44, 55, 77, έκδ. Α. Pertusi, *Giorgio di Pisidia, Poemi I: Panegirici epici, Edizione critica, traduzione e commento*, *Studia patristica et byzantina*, τεύχος 7, Έτταλ 1959, σελ. 98 - 99.

Όπως φαίνεται καθαρά, το γεγονός ότι από ολόκληρο το στράτευμα μόνο δύο επαναστάτες του 602 εντοπίζονται από τον Ηράκλειο, οι πηγές το ερμηνεύουν κι αυτό σε βάρος του Φωκά, που ασφαλώς είχε εξοντώσει όλους τους άλλους συμπολεμιστές του! Πάρα πολύ σωστά παρατήρησε ο F. Tinnefeld¹ ότι οι τόσες καταδικαστικές κρίσεις για το Φωκά προέρχονται όλες από την εποχή του Ηράκλειου. Παρόλη τη δυσπιστία που δείχνει ο εκλεκτός της συγκλήτου Ηράκλειος προς το στράτευμα², η φρουρά των σχολών εξεγείρεται στην πρωτεύουσα το 626 και στην εξέγερσή της αυτή την ακολουθούν «... και άλλοι πολλοί του πλήθους»³, χωρίς να υπολογιστεί η εξέγερση στον ποταμό Ιερομίακα (Yarmuk) το 636, οπότε τα στρατεύματα ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον Αρμένιο Βαάνη «και Ἡράκλειον ἀπεκήρυξαν»⁴, γεγονός που δεν εξηγείται με κανένα τρόπο σαν προδοσία και φιλοαραβική στάση.

Διαμετρικά αντίθετη είναι η συμπεριφορά του βυζαντινού στρατού απέναντι στον τόσο πολυσυζητημένο εγγονό του Ηράκλειου που είναι γνωστός σαν αυτοκράτορας με το όνομα Κώνστανς ο Β'. Σε ολόκληρη τη διάρκεια της μεγάλης βασιλείας του (641 - 668), ο στρατός δεν εξεγείρεται με τον τρόπο που εξεγείρονταν στη διάρκεια της βασιλείας του Ηράκλειου⁵. Ο πατρίκιος Βαλεντίνος ή Βαλεντινιανός στασιάζει ενάντια στον αυτοκράτορα που υποστηρίζεται από το στρατό το 644⁶, «και τὸν λαὸν εἰς τὴν ἑαυτοῦ εὐνοίαν μετήνεγκεν», λέει ο Θεοφάνης για τον Κώνσταντα⁷ που είναι ιδιαίτερα δημοφιλής σύμφωνα με μια ανατολική πηγή⁸, έτσι ώστε να είμαστε βέβαιοι ότι, όταν ο Θεοφάνης, σε δύο χωρία του, αφήνει να εννοηθεί ότι ο αυτοκράτορας αυτός δεν είχε συμπά-

1. Tinnefeld, *Kaiserkritik*, σελ. 50.

2. Στην *Ἱστορία Σύντομο* του πατριάρχη Νικηφόρου, ο στρατός είναι περίπου απών ως τη σελ. 28, ενώ το 641, τάσσεται σύσσωμος ενάντια στη Μαρτίνα.

3. Πασχάλιο Χρονικό, σελ. 715.

4. Θεοφάνης, σελ. 338. Παραμένει ανεξήγητη η άποψη του κ. Kaegi (*Unrest*, σελ. 152), ότι στον Ηράκλειο ήταν αδύνατο να αποτρέψει ανταρσίες, όταν οργάνωνε το στράτευμα στα χρόνια 620. Αν ο Ηράκλειος είχε δημιουργήσει δικό του θεματικό στρατό στα χρόνια αυτά, η κατάσταση θα ήταν μάλλον διαφορετική. Πρβλ. P. Lemerle, *Quelques remarques sur le règne d'Héraclius*, *Studi Medievali*, 3e série, I, 2 (1960), σελ. 347 - 361 και J. Karayannopoulos, *Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios*, *JÖBG* 10 (1961), σελ. 53 - 72.

5. Είναι κάτι που παρατηρεί σωστά και ο κ. Kaegi, *Unrest*, σελ. 179.

6. Η χρονολόγηση της εξέγερσης ανήκει στον Α. Στράτο, τομ. Δ', σελ. 17 - 20. Σχετικά με την εξέγερση αυτή που δεν αναφέρεται από τον πατριάρχη Νικηφόρο, πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 343. Sebeos, *Histoire d'Héraclius*, ch. 32: έκδ. Macler, σελ. 105 - 106. Ιωάννη Νικίου, σελ. 481 έκδ. Zotenberg. Στο Βαλεντίνο αυτό πρέπει να ανήκει η σφραγίδα αρ. 1087 των Zacos-Veglery, *Lead Seals*, Βασιλεία 1972.

7. Θεοφάνης, σελ. 343, στο ίδιο.

8. Το λεγόμενο Χρονικό του Seert (*Histoire nestorienne*, ch. 107): *Patrologia Orientalis* 13 (1919), σελ. 629.

θειες στην Κωνσταντινούπολη¹, με τον όρο *Βυζάντιοι* δεν εννοείται ούτε ο στρατός, ούτε ο λαός, αλλά κάποια άλλη κοινωνική ομάδα με επιρροή στην πρωτεύουσα. Όταν προσπαθεί να δικαιολογήσει τη δολοφονία του Κωνσταντίνου Β' στις Συρακούσες το 668, ο Θεοφάνης γίνεται σαφέστερος: Ο Ανδρέας ο κουβικουλάριος, λέει, και ο πατρίκιος Θεόδωρος ο Κολωνείας δεν άφησαν τον αυτοκράτορα να πάρει μαζί του στην Ιταλία τους τρεις γιούς του², και θα ήταν τουλάχιστον περιέργο οι δύο αυτοί αξιωματούχοι να μην ανήκαν σε ένα συγκεκριμένο κύκλο που ο Κώνσταντος «αίκίαις και έξορίαις και δημεύσει κατεδίκασε»³.

Στή διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β' ξέσπασε εξέγερση στο εξαρχάτο της Αφρικής, όπως από το εξαρχάτο της Αφρικής είχε ξεκινήσει η εξέγερση της επαρχιακής αριστοκρατίας ενάντια στο Φωκά το 610. Το 647/8 λοιπόν, στασιάζει ο πατρίκιος Γρηγόριος στην Καρχηδόνα⁴, το 652 στασιάζει «ὁ τῶν Ἀρμενίων πατρίκιος» Πασαχγάθης⁵. Χωρίς υποστήριξη από στρατό και λαό, οι περιφερειακές αυτές εξεγέρσεις δεν απειλούν καίρια την αυτοκρατορία, όπως η επιμονή του αυτοκράτορα να τιμωρεί και να δημεύει τους (θρησκευτικούς μόνο;) αντιπάλους του. Ως τη δολοφονία του «ὕπὸ τῶν ἰδίων ὑπηρετῶν δόλω», όπως μας λέει κατατοπιστικά ο πατριάρχης Νικηφόρος⁶, ο αυτοκράτορας Κώνσταντος ο Β' ελέγχει στρατό και οικονομία⁷, ενώ οι αριστοκράτες-πατρίκιοι δε φαίνεται να βρίσκονται στο πλευρό του⁸.

1. Θεοφάνης, σελ. 348: . . . οἱ δὲ Βυζάντιοι οὐκ ἀπέλυσαν αὐτοὺς (την οικογένεια του αυτοκράτορα). Θεοφάνης, σελ. 351: . . . (Κώνσταντος) ἐμισήθη ὑπὸ τῶν Βυζαντιῶν. — Ζωναράς, ΙΔ', 19, τομ. Γ', σελ. 315: . . . ἐμισήθη ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως.

2. Σχετικά με την πεντάχρονη παραμονή του Κωνσταντίνου Β' στη Δύση, πρβλ. P. C o r s i, *La spedizione italiana di Costante II*, *Nicolaus* 4 (1975), σελ. 343 - 392. R. M a i s a n o, *La spedizione italiana dell' imperatore Costante II*, *Siculorum Gymnasium*, N.S. 28 (1975), σελ. 140 - 168. A. S t r a t o s, *Expédition de l'empereur Constantin III surnommé Constant en Italie*, *Bizanzio e l'Italia*, *Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Μιλάνο 1982, σελ. 348 - 357, καθώς και Τ. Κ. Λ ο υ γ γ ή, *Η πρώτη βυζαντινή ιστοριογραφία και το λεγόμενο «μεγάλο χάσμα»*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 4 (1981), σελ. 78 - 80. Από τις δύο διαφορετικές απόψεις, ο καθένας μπορεί να βγάλει τα συμπεράσματά του. Ο Ζωναράς, ΙΔ', 19, τομ. Γ', σελ. 316, λέει ότι το περιβάλλον (οἱ περὶ αὐτόν, οἱ ὠκειωμένοι) του αυτοκράτορα ήταν ολέθριοι γι' αυτόν.

3. Θεοφάνης, σελ. 351.

4. Θεοφάνης, σελ. 343.— Πρβλ. K u l a k o v s k y, *Istorija*, τομ. Γ', σελ. 197 - 200.

5. Θεοφάνης, σελ. 344.

6. Νικηφόρος, σελ. 31, που αποσιωπά ολόκληρη τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Β'. Για μόνα γεγονότα που αναφέρει, είναι η ανάρρηση και η δολοφονία του.

7. Για το στρατό, πρβλ. Α. Σ τ ρ ά τ ο, τομ. Δ', σελ. 11. Για την οικονομία, πρβλ. τη σημαντική μελέτη του Π. Α. Γ ι α ν ν ό π ο υ λ ο υ, *Les manifestations monétaires des tendances inflationnistes de l'économie byzantine au VIIe siècle*, *JÖB* 32/2 (1982), σελ. 123, 124.

8. Πρβλ. R. G u i l l a n d, *Recherches sur les institutions byzantines*, Βερολίνο

Ο αυτοκρατορικός θεσμός πραγματοποιεί μια ακόμα θεαματική στροφή στην πολιτική και κοινωνική του συμπεριφορά στα χρόνια του γιού και διάδοχου του Κώνσταντα Κωνσταντίνου Δ' (668 - 685)¹. Αν ο Κώνσταντ Β' ήταν «κακόδοξος» και «δυσεσβής», ο Κωνσταντίνος Δ' είναι «πανευσεβής»². Αν ο Κώνσταντ Β' δημεύει την περιουσία των αντιπάλων του, ο Κωνσταντίνος Δ' περιστοιχίζεται από πολίτες «ἀρχαιογενείς», από πατριάρχους³. . . Όταν μάλιστα ο αριστοκράτης πατριάρχης Λεόντιος επικρατεί με το πραξικόπημα του 695, χαρίζει τη ζωή στον Ιουστινιανό Β' εξαιτίας της αγάπης που έτρεφε αυτός ο πατριάρχης συνωμότης για τον πατέρα του Ιουστινιανού Κωνσταντίνου Δ'⁴. Όπως και ο αρχηγέτης της δυναστείας Ηράκλειος, που κι αυτός υποστηριζόταν από τη σύγκλητο, έτσι και ο Κωνσταντίνος Δ' διαπνεόταν από μια βαθύτατη δυσπιστία προς το στράτευμα⁵, που εγκατέλειψε στην τύχη του το 680, όπως διαδόθηκε από το ίδιο το ιππικό⁶, και οι Βούλγαροι εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια την εποχή που ο Κωνσταντίνος Δ' ήταν απασχολημένος με τη ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο.

Αλλά, όπως φαίνεται από την αρχή της βασιλείας του κιόλας⁷, το στράτευμα ανταποδίδει στο ακέραιο την αυτοκρατορική δυσπιστία, ή μάλλον, η δυσπιστία του στρατού προς το πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δ' είναι προγενέ-

1966, τόμ. Β', σελ. 166. Liber Pontificalis, έκδ. L. Duchesne, τομ. Α', σελ. 342.

1. Είναι περιέργο, αλλά ούτε μια λέξη για όλες αυτές τις μεταβολές δεν υπάρχει στο οικείο τμήμα σελ. 23/24 της κας H él è n e A h r w e i l e r, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Παρίσι 1975.

2. Θεοφάνης, σελ. 360.

3. «ἀρχαιογενής», είναι, κατά το Θεοφάνη, σελ. 355, ο πρεσβευτής στους Άραβες το 678 Ιωάννης Πιτζιγαύδης που αναφέρεται και από το Νικηφόρο, σελ. 32.

4. Νικηφόρος, σελ. 79: . . . καὶ τῆς πληθύος βοώσης βασιλέα ξίφος διαδέχεσθαι, Λεόντιος τοῦ αἵματος αὐτοῦ φεισάμενος διὰ τὴν πρός Κωνσταντῖνον τὸν πατέρα αὐτοῦ ἀγάπην.

5. Ο βυζαντινός στρατός δεν αναφέρεται ούτε μια φορά ούτε στο Θεοφάνη, ούτε στο Νικηφόρο εκεί που και οι δύο πηγές αφηγούνται την αραβική επίθεση στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 673 - 677 (ο Θεοφάνης σελ. 353 - 355 αναφέρει στόλο και Μαρδαίτες σαν αυτοκρατορικές δυνάμεις. Ο Νικηφόρος, σελ. 32 - 33, δεν ξέρει τίποτα απολύτως για βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις). Όσο για την πολυσυζητημένη μνεία του Θεοφάνη, σελ. 352, σχετικά με την εκστρατεία του Κωνσταντίνου Δ' μετά τη δολοφονία του Κώνσταντα Β', πρβλ. E. W. B r o o k s, *The Sicilian Expedition of Constantine IV*, BZ 17 (1908), σελ. 455 - 459, πόσο προβληματική είναι, και K u l a k o v s k y, *Istoriija*, τόμ. Γ', σελ. 227 που αποδέχεται τις απόψεις του B r o o k s.

6. Ρητή μνεία στο Νικηφόρο, σελ. 35: . . . φήμη τις ἐδέδοτο τὸν βασιλέα φεύγειν μὴνύουσα. Θεοφάνης, σελ. 359: . . . οἱ δὲ τοῦ βαβυλωνικοῦ (δηλ. η κύρια δύναμη τοῦ στρατοῦ) τὸν βασιλέα φεύγειν διαφημίσαντες. . . Για τὰ γεγονότα αυτά πρβλ. E. K. C h r y s o s, *Zur Gründung des ersten bulgarischen Staates*, Cyrillomethodianum 2 (1972 - 1973), σελ. 7 - 13.

7. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 143, σημ. 1.

στερη από την εγκατάλειψή του στη βουλγαρική εκστρατεία. Το 669, όπως είχαμε ήδη την ευκαιρία να δούμε, το στράτευμα αντιπαράσσεται στον αυτοκράτορα και στη σύγκλητο και θέλει «βουλευσασθαι μετὰ τῆς συγκλήτου καὶ ποιῆσαι τὸ θέλημα αὐτῶν». Το καταπληκτικότερο στην περίπτωση είναι το ότι, για να εξαπατήσει το στράτευμα των Ανατολικών, ο Κωνσταντίνος Δ' χρησιμοποιεί τον πατρίκιο Θεόδωρο Κολωνείας, τον πχλιό αντίπαλο του πατέρα του Κώνσταντα Β' ¹ «ἐτροπώσατο αὐτοὺς ἐπαινέσας αὐτοὺς. . . εὐθέως δὲ ὁ βασιλεὺς τούτους ἐφρούρησεν» ², λέει ο Θεοφάνης για τους αντιπροσώπους του θέματος των Ανατολικών που είχαν την ἀφέλεια να εμπιστευθῶν τον «πανευσεβή» αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ'.

Η επιστροφή του αυτοκρατορικού θεσμού στην κοινωνική πρακτική του Κώνσταντα Β' συμπληρώνεται με την τραγικότερη ἴσως μορφή της Ηρακλειανῆς δυναστείας, τον Ιουστινιανό Β' ³. Και στις δύο περιόδους της ταραχμένης βασιλείας του (685 - 695 και 705 - 711) οι πηγές διαμαρτύρονται ἀσταμάτητα για την ἀγριότητα που ἐδείξε προς τους ἀρχοντες, παρόλη την πανθομολογούμενη ευσέβειά του ⁴ που θα μπορούσε να τον φέρει στην ἴδια μοίρα με τον πατέρα του Κωνσταντίνου Δ', αν φυσικά βρισκόντουσαν και οι δύο με το ἴδιο κοινωνικό στρατόπεδο ⁵.

Σε ἀπόσταση σχεδόν μίας γενιάς ο ἕνας ἀπὸ τον ἄλλο, οι αυτοκράτορες της Ηρακλειανῆς δυναστείας Ηράκλειος, Κώνσταντ Β', Κωνσταντίνος Δ' και Ιουστινιανός Β' δείχνουν σαν ο καθένας τους να ἀνέβηκε στο θρόνο για να αποκηρύξει την πολιτική του προκατόχου του. Αυτό που για τον Ηράκλειο και για τον Κωνσταντίνου Δ' πρέπει να ἀποτελοῦσε το νόημα της ἐξουσίας,

1. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 152, σημ. 2 - 3.

2. Θεοφάνης, σελ. 352. Ζωναράς, ΙΔ', 20, τομ. Γ', σελ. 317.

3. Ο W. E. Ka e g i (*Unrest*, σελ. 188) ἀμφισβήτησε την ἀντιαριστοκρατική πολιτική του Ιουστινιανού Β' παραπέμποντας στο ἔργο της C o n s t a n c e H e a d, *Justinian II*, σελ. 89 - 91. Νομίζω, ὅτι τόσο η κα H e a d, ὅσο και οι Ka ž d a n - Č i č u r o v, *O strukture*, σελ. 126, σημ. 29, ἔχουν ἀποδείξει μια τέτοια πολιτική, ὅπως και τα παραδείγματα που παρατέθηκαν πιο πάνω, σημ. 35. Πρβλ. ἀκόμα T. K. Λ ο υ γ γ ή, στο ἴδιο, *Βυζαντικά 2* (1982), σελ. 68.

4. Για την ευσέβεια του Ιουστινιανού Β', ἐκτός ἀπὸ το ἔργο της κας H e a d, πρβλ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ὐ λ ο υ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. Β', σελ. 78 - 79.

5. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι ο γιός κάποιου πατρίκιου Νικηφόρου, ἐπίσης πατρίκιος Βαρδάνης ἐξορίζεται στην Κεφαλονιά στις ἀρχές του ὄγδου αἰώνα. Μόλις ο Ιουστινιανός ἐπιστρέφει ἀπὸ τη Χερσόνα το 705, ο αυτοκράτορας Αψίμαρος - Τιβέριος Γ', ἀνακαλε τον ἐξόριστο ἀριστοκράτη Βαρδάνη πού, τελικά, ἀνατρέπει τον Ιουστινιανό Β' το 711. Σε μια μικρὴ μελέτη μου (T. K. Λ ο υ γ γ ή, *Η Κεφαλονιά στις ἀρχές του ὄγδου αἰώνα*, *Κεφαλληνιακά Χρονικά 2* (1977), σελ. 73, σημ. 1) εἶχα ἐρμηνεύσει το χωρίο του Θεοφάνη, σελ. 381: βασιλεύσαντος δε Ἰουστινιανοῦ πάλιν ἀνεκαλέσατο αὐτὸν (Βαρδάνην), σαν να τον εἶχε ἀνακαλέσει ο Ιουστινιανός Β', ἐνῶ το σωστό πρέπει να εἶναι: . . . βασιλεύσαντος δὲ Ἰουστινιανοῦ πάλιν (Ἀψίμαρος) ἀνεκαλέσατο αὐτὸν (Βαρδάνην). . .

η στήριξη στην παραδοσιακή άρχουσα τάξη, έμοιαζε να προξενεί αποστροφή στον Κώνσταντα Β' και στον Ιουστινιανό Β' που είχαν μεγάλες στιγμές «μετά στρατού και γεωργικού λαού», όπως λέει σε ένα χωρίο του ο Θεοφάνης¹. Ηράκλειος και Κωνσταντίνος Δ' φαίνεται ότι είχαν για το στράτευμα μια δυσπιστία ανάμικτη με εκδικητικότητα, που το στράτευμα τους την ανταπέδιδε στο ακέραιο², ενώ Κώνσταντς και Ιουστινιανός έπεσαν θύματα συνωμοσιών που επικεφαλής τους πρέπει να ήταν αριστοκράτες, το 668 και το 695 αντίστοιχα. Έτσι λοιπόν, τον έβδομο αιώνα ο αυτοκρατορικός θεσμός δοκιμάζεται ανάμεσα στην παραδοσιακή άρχουσα τάξη που παρακμάζει, και στο στρατό που είναι αναμφισβήτητα η ανερχόμενη δύναμη. Στην αντιμετώπιση αυτή των δυο κοινωνικών ομάδων που η στάση τους επηρεάζεται ανάλογα με τις συνθήκες κάθε φορά, αυτός ο μόνος πραγματικά ρυθμιστικός θεσμός του βυζαντινού πολιτεύματος ταλαντεύεται και δεν είναι ικανός να ακολουθήσει ενιαία τακτική. Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται ο ρόλος της αυτοκρατορικής προσωπικότητας και οι επιλογές της και, επειδή οι πηγές της εποχής δε διέπονται από επιστημονική ιστορική αντίληψη, φαίνεται σαν όλα να οφείλονται σε προσωπικές επιλογές των αυτοκρατόρων. Το τραγικό τέλος του πολέμιου της βυζαντινής αριστοκρατίας Ιουστινιανού Β' δεν απάλυνε την επιθανάτια αγωνία της. Ο μεταγενέστερος αριστοκράτης συγγραφέας και πατριάρχης Νικηφόρος³, ήταν πραγματικά ένας ψύχραιμος και διορατικός ιδεολόγος της τάξης του όταν, αναφερόμενος στις αρχές του όγδοου αιώνα, περιέγραφε με κλασσική λιτότητα την κατάσταση που επικρατούσε τότε: «*Ἐπεὶ οὖν πυκναὶ τῶν βασιλέων ἐπαναστάσεις ἐγένοντο καὶ ἡ τυραννὶς ἐκράτει τὰ τε τῆς βασιλείας καὶ τῆς πόλεως κατημελεῖτο καὶ διέπιπτε πράγματα, ἔτι μὴν καὶ ἡ τῶν λόγων ἠφανίζετο παιδευσὶς καὶ τὰ τακτικὰ διελύετο*»⁴.

1. Θεοφάνης, σελ. 377.

2. «*Ἐχε γειά, ὦ Συρία! Τί υπέροχη χώρα για τον εχθρό*», λέγεται ότι είπε ο Ηράκλειος, όταν αναγκάστηκε να αποσύρει τα στρατεύματά του από εκεί, μετά την εξέγερση στον ποταμό Yarmuk. Πρβλ. τον ιστορικό Baladhuri, σελ. 137, έκδ. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, Νέα Υόρκη 1916, σελ. 210.

3. Για τον πατριάρχη Νικηφόρο, βλ. Ιγνάτιο διάκονο, Βίος Νικηφόρου, έκδ. De Boor, σελ. 142 και P. J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Οξφόρδη 1958.

4. Στον τόμο Β', σελ. 259 του έργου της *Βυζαντινή Ιστορία*, η κα Χριστοφιλοπούλου, παραθέτοντας το χωρίο αυτό από την *Ιστορία Σύντομο* του Πατριάρχη Νικηφόρου σελ. 52, μεταφράζει τακτικά: στρατός. Απ' ό,τι ξέρω, οι Βυζαντινοί με τον όρο «τακτικά», συνήθιζαν να εννοούν κάθε τι στο οποίο περιλαμβανόταν η παραδεδομένη τάξη πραγμάτων, π.χ. Τακτικόν Uspensky, Τακτικόν Benešević και τα όμοια. Ο όρος τάξις είναι γνωστός από την εποχή των συγγραμμάτων του Ψευδο-Διονύσιου Αρεοπαγίτη (P.G. 3, 128, 373, 385, passim). Περιγράφοντας την «*Βασιλείον Τάξιν*», ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος απαριθμεί όλα εκείνα τα σταθερά συστατικά της βυζαντινής εθιμοτυπίας. Για την τάξη γενικά, πρβλ. Hélène Ahrweiler, *Idéologie politique*,

5. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΟΥΣΙΑ

Ἐστω και αν προέρχεται από την πέννα του G. Ostrogorsky¹, η λέξη Thronwirren είναι πραγματικά ένας πολύ στενός χαρακτηρισμός για να αποδώσει το τόσο μεστό σε νοήματα χωρίο του πατριάρχη Νικηφόρου που αναφέρθηκε πιά πάνω. «Πυκναί τῶν βασιλέων ἐπαναστάσεις ἐγένοντο καὶ ἡ τυραννὶς ἐκράτει» δείχνει, πρώτα απ' όλα, την πέρα από κάθε έννομη τάξη βία, με την οποία οι ανταπαιτητές του θρόνου επιδίωκν να επιβληθούν κάθε φορά². Αυτή ακριβώς η βία των όπλων, απαραίτητο συστατικό της τυραννίδος κάνει το λόγιο πατριάρχη να θρηνεί για την εξαφάνιση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων (τακτικά) που στηριζόταν στην τῶν λόγων παιδευσιν. Κατέρρευε η παλιά πολιτισμένη πρωτοβυζαντινή κοινωνία κάτω από τη βία των όπλων πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα, πάντα σύμφωνα με το Νικηφόρο, να διαπίπτουν τα πράγματα, τόσο ολόκληρης της αυτοκρατορίας, όσο και της πρωτεύουσας. Την εποχή, λοιπόν, που γίνονταν αλλεπάλληλες ανατροπές αυτοκρατόρων, επικρατούσε ο απάνθρωπος νόμος των όπλων, ο νόμος του στρατού.

Σ' αυτή τη στροφή του έβδομου προς τον όγδοο αιώνα, η αυτοκρατορία μάχεται στη Β. Αφρική, στην Ιταλία, στη Μικρασία, στην Αρμενία, στα Βαλκάνια και παντού υφίσταται εδαφικές απώλειες³. Οι Ἄραβες που αποκλείουν τη Μεσόγειο και οι Σλάβοι που αποκλείουν τα Βαλκάνια αποκόπτουν τη βυζαντινή κοινωνία από την πηγή της ιδεολογίας της, τη ρωμαϊκή Δύση, και την αναγκάζουν να αναδιπλωθεί στον εαυτό της⁴. Κάτω από τις συνθήκες αυτές,

σελ. 129 κε, 143. Σύμφωνα με όλα αυτά, η έκφραση του πατριάρχη Νικηφόρου «καὶ τὰ τακτικά διελύετο» πρέπει να ερμηνευθεί κατὰ τη γνώμη μου «καὶ διαλυόταν ἡ παραδοσιακὴ τάξη πραγμάτων». Εξάλλου, η ίδια η κα Χριστοφιλοπούλου έχει τονίσει για την εποχή αυτή την «προβολή του στρατιωτικού παράγοντος». Είναι συνεπώς περιεργό το πώς, για την ίδια εποχή, αποδίδει στον πατριάρχη Νικηφόρο την πατρότητα της άποψης ότι ο στρατός τότε διαλυόταν.

1. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, Μόναχο 1963, σελ. 127 - 130. Στην ελληνική μετάφραση του Ι. Παναγόπουλου, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τομ. Β', Αθήνα 1979, σελ. 15, ο όρος Thronwirren αποδίδεται: «Τα χρόνια του χάους».

2. Η κα Χριστοφιλοπούλου, *Ἐνδειξεις δια την χρονολόγησιν του Ἀκαθίστου Ὑμνου*, ΕΕΒΣ 35 (1966), σελ. 50 - 61, προσπάθησε να δώσει ενιαίο εννοιολογικό περιεχόμενο στους όρους τύραννος και τυραννίς. Ἴσως, στην εξονυχιστική παράθεση των χωρίων, θα έπρεπε να προστεθεί και το κριτήριο της απόκτησης της εξουσίας με τη βία ή η άσκηση της εξουσίας με τα όπλα, παρόλο που στη σελ. 50, δε φαίνεται να παραδέχεται τέτοιες περιπτώσεις.

3. Πρβλ. Τ. Κ. Λουγγή, στο ίδιο, *Βυζαντινά 2* (1982), σελ. 63.

4. Πρβλ. Τ. Κ. Λουγγή, *Η προφουδαρχική περίοδος στο Βυζάντιο*, *Επιστημονική σκέψη* 15, Σεπτέμβρης/Οκτώβρης 1983, σελ. 23 - 29. Για την εποχή αυτή δεν ξέρω παραστατικότερες σελίδες από εκείνες του Kulakovskiy, *Istoriija*, τομ. Γ', σελ.

είναι πολύ φυσικό, κυρίαρχη δύναμη να αναδείχεται η μόνη κοινωνική ομάδα που είναι ικανή να σώσει το κράτος από την κατάρρευση: ο στρατός που, μοιραία, θα επιζητήσει την εξουσία.

Όμως, ώς το 698, ο μόνος εκπρόσωπος του στρατού που ανέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο είναι ο εκατόνταρχος Φωκάς¹, ενώ, κάθε φορά που ο στρατός επιχειρούσε να επιβάλει τη θέλησή του — όπως έγινε το 669 επί Κωνσταντίνου Δ' — έβλεπε να διαψεύδονται οι ελπίδες του. Ως τη βασιλεία του Λεόντιου, τα πράγματα έμοιαζαν να δείχνουν ότι η συμπόρευση στρατού και αυτοκρατορικού θεσμού στα χρόνια της Ηρακλειανής δυναστείας τελικά ήταν ανίσχυρη μπροστά στην αντίσταση της συγκλητικής αριστοκρατίας, που μπορούσε να ανατρέψει αυτοκράτορες, όπως τον Κώνσταντα Β' και τον Ιουστινιανό Β'. Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι η δυναστεία του Ηράκλειου που εγκαθιδρύθηκε στο θρόνο με τη βοήθεια της συγκλήτου, συντρίφτηκε τελικά ανάμεσα στην παραδοσιακή άρχουσα τάξη, που προσπαθούσε να μην πεθάνει, και το στρατό που προσπαθούσε να επιβληθεί².

Και οι δύο αφηγηματικές πηγές που καλύπτουν την περίοδο αυτή, ο Νικηφόρος και ο Θεοφάνης αφήνουν έμμεσα αλλά σαφέστατα, να υπονοηθεί, ότι, από την επικράτηση του πραξικοπήματος του Λεόντιου το 695, αρχίζει μια διάσπαση μέσα στους κόλπους του βυζαντινού στρατεύματος. Ένα παράδειγμα: ο στόλος, μαζί με το στρατό που επιβαίνει στα πλοία, δεν υπακούει στο Λεόντιο και στο διορισμένο απ' αυτόν ναύαρχο πατρίκιο Ιωάννη και επαναστατεί στην Κρήτη το 698, επιβάλλει δικό του αυτοκράτορα, το δρουγγάριο των Κιβυρραιωτών Αψίμαρο που ονομάζει Τιβέριο και ο οποίος δεν έχει δυσκολία στο να καταλάβει την πρωτεύουσα και να εκθρονίσει το Λεόντιο³.

276 - 335 και του Brooks, *The Successors of Heraclius to 717*, στην CMH, τομ. Β', Λονδίνο 1926, σελ. 409 - 417.

1. Ο πατρίκιος και στρατηγός Λεόντιος (695 - 698) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλλον σαν αριστοκράτης συνωμότης, μαζί με τον ύπαρχο πραιτωρίων και άλλους φίλους του, παρά σαν εκλεκτός του στρατεύματος. Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Β', σελ. 83, όπου πολύ σωστά επισημαίνεται ο εύκολος τρόπος που ο Λεόντιος έχασε την εξουσία το 698 και Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τομ. Β', σελ. 102, όπου εύστοχα εντοπίζεται η συνωμοσία λίγων αξιωματούχων.

2. Για τη στρατιωτική εξέλιξη με αργούς ρυθμούς, πρβλ. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σελ. 37 κε. Kaegi, *Unrest*, σελ. 207.

3. Νικηφόρος, σελ. 39/40. Θεοφάνης, σελ. 370.— Στη σελ. 371, ο Θεοφάνης είναι σαφής ως προς το ότι οι ναύτες του στόλου εμφανίζονται οπαδοί του Αψίμαρου: . . . εἰσελθόντες δὲ οἱ τῶν πλωμάτων στρατιῶται εἰς τοὺς οἴκους τῶν πολιτῶν ἐγύμνωσαν τοὺς οἰκήτορας αὐτῶν. Σύμφωνα με μιὰ μεταγενέστερη πηγή (Cumont, *Anecdota I, Chroniques du ms 11.376*, σελ. 30): . . . Ἀψίμαρος ἀνηγορεύθη ὑπὸ τῶν Πρασίνων. . . ενώ ο επίσης μεταγενέστερος χρονογράφος Γεώργιος Μοναχός, έκδ. De Boor, τόμ. Β', σελ. 731, αναφέρει ότι ο Λεόντιος υποστηριζόταν από τους Βενέτους. Το ανώνυμο χρονικό του Cu-

Μετά το Φωκά, ο Αψίμαρος-Τιβέριος που ανακηρύσσεται από το στόλο είναι ο δεύτερος αυτοκράτορας εκλεκτός του στρατού, και η τακτική του είναι διπλή: από τη μια πλευρά, ο Αψίμαρος επιδιώκει να ελέγχει ολόκληρο το στράτευμα, τοποθετώντας επικεφαλής του τον αδελφό του Ηράκλειο¹. Από την άλλη, προς τα τέλη της βασιλείας του χωρίς αμφιβολία, ανακαλεί από την εξορία τον αριστοκράτη πατρίκιο Βαρδάνη, προφανώς για αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του Ιουστινιανού Β' το 705².

Ο Ρινότμητος που επιστρέφει εκδικητής, αρχικά δεν έχει στρατό. Συνοδεύεται μόνο από μερικούς έμπιστους φίλους του³, γι' αυτό και καταφεύγει στις γνωστές του παραχωρήσεις προς το βούλγαρο χάνο Τέρβελι (701 - 718)⁴. Στη διάρκεια της δεύτερης βασιλείας του, η τρομοκρατία είναι γενικότερη και απευθύνεται «πρὸς τὸ ὑπήκοον», όπως λέει ο Νικηφόρος⁵. Έχοντας σταυρώσει ή ανασκολοπίσει⁶ τον πολυνίκη στρατηγό Ηράκλειο, αδελφό του Αψίμαρου, ο Ιουστινιανός Β' πρέπει να αντιμετωπίζει μεγάλα προβλήματα στην ηγεσία του στρατεύματος και χάνει μάχες με τους Βούλγαρους⁷ και με τους Άραβες, όπου ο στρατός του, παρόλη τη μαζικότητά του⁸, αναγκάζεται να εγκαταλείψει τα Τύανα το 709. Ιδιαίτερα δείχνει να χαιρείται ο Ιουστινιανός Β' με τις συφορές που παθαίνει ο στόλος που είχε ανακηρύξει αυτοκράτορα τον Αψίμαρο⁹. Δεν ελέγχει πια λοιπόν το οργανωμένο στράτευμα ο Ρινότμη-

m o n t ἀναφέρει τη σύγκλητο με το μέρος του αριστοκράτη Λεόντιου. Πρβλ. και Ζωναρά, ΙΔ', 25, τομ. Γ', σελ. 324 - 325.

1. Νικηφόρος, σελ. 42: . . .στρατηγὸν τοῦ ἀνατολικοῦ στρατοῦ.— Θεοφάνης, σελ. 371: . . .μονοστράτηγον πάντων τῶν ἔξω καβαλλαρικῶν θεμάτων. Ο Ηράκλειος κερδίζει νίκες. Πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 372 και Ζωναρά, ΙΔ', 24, τόμ. Γ', σελ. 326.

2. Πρβλ. ὅσα λέγονται πρὸ πάντων. σελ. 154, σημ. 5. Η συμπεριφορά του πατρίκιου Βαρδάνη στη διάρκεια της δεύτερης βασιλείας του Ιουστινιανού Β' (705 - 711) είναι άγνωστη. Σύμφωνα όμως με το Νικηφόρο, σελ. 44, ο Ρινότμητος σκόπευε καὶ Βαρδάνην Ἀρμένιον τῷ γένει ἐκεῖσε (ἐν Χερσῶνι) ἐξόριστον καταλείπει. . . Δηλ. ο Βαρδάνης ήταν σε δυσμένεια.

3. Νικηφόρος, σελ. 41: . . .σὺν ἑτέροις τισιν ἀνδράσι. Σύμφωνα με το Θεοφάνη, σελ. 373, ο Μνάκης αναφέρεται οἰκειακὸς αὐτοῦ ἀνθρώπος.

4. Νικηφόρος, σελ. 41/42.— Θεοφάνης, σελ. 374, που δεν αναφέρει ότι ο Τέρβελις αναγορεύθηκε Καίσαρ.

5. Νικηφόρος, σελ. 43.— Ζωναράς, ΙΔ', 25, τομ. Γ', σελ. 327.

6. Νικηφόρος, σελ. 42: . . ἐπὶ ξύλου ἀνήρτησεν. Θεοφάνης, σελ. 375: . . ἐφοῦρκισεν. Ζωναράς, ΙΔ', 25, τομ. Γ', σελ. 327: . . ἀπηώρησεν.

7. Νικηφόρος, σελ. 43: . . φυγῇ ἀπέπλευσε. Θεοφάνης, σελ. 376: . . λαθραίως ἀπέπλευσε καὶ μετ' αἰσχύνῃ τῇ πόλει παραγέγονεν.

8. Νικηφόρος, σελ. 45: . . καὶ πλεῖστον λαὸν ἀγροικὸν τε καὶ γεωργικὸν ἀθροίσας.— Θεοφάνης, σελ. 377: . . μετὰ στρατοῦ καὶ γεωργικοῦ λαοῦ χωρικοβοηθείας.

9. Νικηφόρος, σελ. 34: . . ἐφ' οἷς (καταστροφή του στόλου) οὐ λυπηθεὶς ἀλλὰ καὶ λίαν περιχαρὴς γενόμενος Ἰουστινιανός.— Θεοφάνης, σελ. 378: . . τοῦ δὲ Ἰουστινιανοῦ ταῦτα μαθόντος καὶ μὴ λυπηθέντος, μᾶλλον μὲν οὐν χαρᾶς πλησθέντος. . . Ζωναράς, ΙΔ', 25, σελ. 329: . . καὶ ἔδοξε τοῦτο τῷ βασιλεῖ καταθύμιον.

τος και αυτό ίσως να είναι και ένας από τους λόγους που οι εχθρικές προς αυτόν πηγές δεν τον αποκαλούν τύραννο¹, παρόλη τη βία που μετέρχεται.

Απ' ό,τι φαίνεται, μόνο σε μιά στρατιωτική δύναμη μπορεί να στηρίζεται με εμπιστοσύνη ο Ιουστινιανός Β' στη δεύτερη περίοδο της βασιλείας του: είναι ο στρατός του Οψικίου. Οι Οψικιανοί έχουν επικεφαλής τους τον έμπιστο του αυτοκράτορα από τον καιρό της εξορίας στη Χερσώνα Βαρασβακούριο, που διαθέτει μάλιστα και τον αναχρονιστικό αλλά εύγλωττο τίτλο του πρωτοπατρίκιου², που ασφαλώς με κάποια πρωτοκαθεδρία πρέπει να έχει σχέση, αυτή την εποχή. Αργότερα, όταν ο Λέων Γ' θα θέλει να δώσει στο γαμπρό και συμπολεμιστή του Αρτάβασδο την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στους στρατηγούς, θα τον ονομάσει κουροπαλάτη και, στη συνέχεια, κόμητα του Οψικίου, μεταθέτοντάς τον από τη διοίκηση του στρατού των Αρμενιάκων³.

Ασφαλώς δεν ήταν ούτε οι Μονοφυσίτες, ούτε οι Μονοθελητές που έφεραν το γνωστό αριστοκράτη Βαρδάνη-Φιλιππικό στην εξουσία⁴. Μέ την ίδια βεβαιότητα όμως μπορεί κανείς να διαπιστώσει, ότι το ύστατο στήριγμα του Ρινότμητου, ο στρατός του Οψικίου, έχει κάθε λόγο να είναι δυσαρεστημένος από την ανατροπή αυτή το φθινόπωρο του 711⁵. Ο διοικητής των Οψικιανών, πρωτοπατρίκιος και κόμης Βαρασβακούριος εκτελείται⁶, ενώ στις αρχές του 713 περίπου, ο νέος κόμης του Οψικίου πατρίκιος Γεώργιος Βούραφος συνωμοτεί για να ανατρέψει το Φιλιππικό⁷. Η στάση του αυτοκράτορα απέναντι στη γενική δυσαρέσκεια, είναι η τυπική στάση ενός αμέριμνου αριστο-

1. Την απορία αυτή έχει διατυπώσει η κα Χριστοφιλοπούλου, *Ενδειξις*, ΕΒΒΣ 35 (1966), σελ. 61, σημ. 1.

2. Γι' αυτόν, πρβλ. Π. Γιαννόπουλου, *Σπουδαί βυζαντινών προσωπικοτήτων: Βαρασβακούριος, κόμης τοῦ Ὀψικίου*, Βυζαντινά 4 (1972), σελ. 288 - 297. Για το θεσμό του πρωτοπατρίκιου, πρβλ. Άννα Β. Καραμαλούδη, *Παρατηρήσεις στὸ θεσμὸ του πρωτοπατρίκιου στο πρώιμο Βυζάντιο*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 5 (1983), σελ. 161 - 168. Πρβλ. Zacos-Veglery, *Lead Seals* αρ. 3089 - 3091.

3. Σύμφωνα με το Θεοφάνη, ο Αρτάβασδος παντρεύεται την κόρη του Λέοντα Άννα και γίνεται κουροπαλάτης όντας ακόμα στρατηγός των Αρμενιάκων (σελ. 395). Στη συνέχεια (σελ. 413) αναφέρεται. . . Ἀρτανάσδω κουροπαλάτη καὶ κόμητι τοῦ Ὀψικίου. Πρβλ. Ζωναρά, ΙΕ', 1, τόμ. Γ', σελ. 336 και ΙΕ', 5, τομ. Γ', σελ. 344.

4. Αυτό το διέγνωσε σωστά ο κ. W. E. Kaegi, *Unrest*, σελ. 205. Η παραδοσιακή άποψη στον Ostrogorsky, *Geschichte*³, σελ. 117/118.

5. Για τη χρονολόγηση των γεγονότων ως την άνοδο στο θρόνο του Λέοντα Γ', πρβλ. G. V. Sumner, *Philippicus, Anastasius II and Theodosius III*, GRBS 17 (1976), σελ. 287 - 294.

6. Θεοφάνης, σελ. 380. Νικηφόρος, σελ. 48.

7. Νικηφόρος, σελ. 49. Θεοφάνης, σελ. 383. Πρβλ. Winkelmann στο *Byzanz im 7. Jh*, σελ. 218. Μαζί με το Βούραφο βρίσκεται ο παλιός έμπιστος του Ιουστινιανού και τώρα πατρίκιος Θεόδωρος Μυάκιος ή Μυάκης.

κράτη: σπαταλάει τους αυτοκρατορικούς και κρατικούς θησαυρούς¹ και συναναστρέφεται φίλους του αριστοκράτες², ενώ ούτε ένα τμήμα του στρατεύματος δε φαίνεται να τον υποστηρίζει όταν ανατρέπεται, εκθρονίζεται και τυφλώνεται με σχετική ευκολία στις 3 του Ιούνη του 713³. Όπως και ο επίσης αριστοκράτης πατρίκιος Λεόντιος, έτσι και ο Βαρδάνης-Φιλιππικός δεν πρέπει να ήταν αγαπητός στο στράτευμα⁴.

Χωρίς καμιά εξήγηση, ο υποστηρικτής και ευεργέτης του νέου αυτοκράτορα Αρτέμιου - Αναστάσιου Β' πατρίκιος Γεώργιος Βούραφος, κόμης του Οψικίου, τυφλώνεται και εξορίζεται στη Θεσσαλονίκη από αυτόν που θα έπρεπε να του ήταν ευγνώμων⁵, μόλις λίγες μέρες μετά την αναγόρευση του παλιού πρωτοασηκρήτη. Ο στρατός του Οψικίου πρέπει να μένει προσωρινά ακέφαλος⁶, παρόλο που ο Αναστάσιος Β' «δι' ἐπιμελείας τὰ πολεμικά πράγματα εἶχε καὶ ἄρχοντας ἱκανοὺς πρὸς τὰς τούτων διοικήσεις καθίστη»⁷. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ομόφωνη ἀπόψη των πηγών, ένας παλιός σπαθάριος του Ιουστινιανού Β', ο Λέων-Κόνων από τη Γερμανία τοποθετείται επικεφαλής του στρατού των Ανατολικών, ένας Αρμένιος, ο Αρτάβασδος, επικεφαλής του στρατού των Αρμενιάκων⁸, και οι δυο όμως αυτοί θεματικοί στρατοί δε φαίνεται να συμμετέχουν στις πολεμικές προσπάθειες του αυτοκράτορα που, την άνοιξη του 715, επιβιβάζει τους Οψικιανούς στο στόλο σαν εκστρα-

1. Θεοφάνης, σελ. 381. Ζωναράς, ΙΔ', 26, том. Γ', σελ. 330.

2. Νικηφόρος, σελ. 49: . . . τοῖς φίλοις συμποσιάσας. — Θεοφάνης, σελ. 383: . . . καὶ μετὰ πολιτῶν ἀρχαιογενῶν ἀριστήσαι. . . Στο Ζωναρά, ΙΔ', 26, том. Γ', σελ. 331, οι ἀρχαιογενεῖς του Θεοφάνη γίνονται συγκλητικοί: . . . συσσίτους τινὰς τῶν τῆς συγκλήτου πεποιήτο.

3. Για την ημερομηνία, πρβλ. S u m n e r, στο ίδιο, GRBS 17 (1976) σελ. 289.

4. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με το Θεοφάνη, σελ. 381, ο Βαρδάνης - Φιλιππικός αρχίζει να αδημονεί για το πότε θα βασιλεύσει από την περίοδο 695 - 698, όταν αυτοκράτορας ήταν ο επίσης αριστοκράτης Λεόντιος. Σύμφωνα με το Νικηφόρο, σελ. 48, ο Φιλιππικός έχει ομοιδεάτες καὶ συγκλητικούς πλείστους.

5. Πρβλ. Λ ο υ γ γ ή, στο ίδιο, Βυζαντικά 2 (1982), σελ. 65. Για τη χρονολογία, πρβλ. S u m n e r, στο ίδιο, GRBS 17 (1976), σελ. 290 (17 Ιούνη του 713).

6. Ως το 719, δεν αναφέρεται άλλος κόμης του Οψικίου, ανάμεσα στο Γεώργιο Βούραφο και τον Ισώη.

7. Νικηφόρος, σελ. 49. — Θεοφάνης, σελ. 383: . . . ὁ δὲ Ἀρτέμιος στρατηγὸς ἱκανωτάτους προβαλλόμενος εἰς τὰ καβαλλαρικά θέματα. Πρβλ. και Ζωναρά, ΙΔ', 27, том. Γ' σελ. 331.

8. Για την προϊστορία του Λέοντα Γ' σαν σπαθάριου επι Ιουστινιανού Β', πρβλ. K u - I a k o v s k y, *Istoriija*, том. Γ', σελ. 319 - 320 και C o n s t a n c e H e a d, *Justinian II*, σελ. 128/129. Για τον Αρτάβασδο, πρβλ. P. C h a r a n i s, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Λισαβόνα 1963, σελ. 22. A. P. K a ž d a n, *Armjane v sostave gospodstoujužšego klassa vizantiiskoi imperii v XI - XII vv*, Ερεβάν 1975, και τελευταία P. S p e c k, *Artabasdos, Der rechtläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren*, Βόννη 1981, σελ. 153 - 155.

τευτικό σώμα, με κατεύθυνση τη Ρόδο¹. Όπως είπαμε, οι Οψικιανοί δε φαίνεται να έχουν διοικητή.

Στην ανώτατη διοίκηση της μεγάλης αυτής ναυτικής εκστρατείας, ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Β' τοποθέτησε τον . . . οικονόμο της Αγίας Σοφίας διάκονο Ιωάννη, που ο πατριάρχης Νικηφόρος αποκαλεί *έμπειρο*². Πώς και γιατί προτιμήθηκε αυτός; Απ' ό,τι ξέρω, κανένας δεν έχει ακόμα απαντήσει ικανοποιητικά σ' αυτό το ερώτημα, καθώς ο ιερωμένος αυτός αρχιστράτηγος και αρχινάυαρχος κατακρεουργήθηκε από τους ίδιους τους στρατιώτες και τους ναύτες του στη Ρόδο³, χωρίς να προφτάσει να ναυμαχήσει. Δεκαεπτά χρόνια νωρίτερα όμως, το 698, ο βυζαντινός στόλος, στην Κρήτη αυτή τη φορά, στασίαζε και πάλι ενάντια σ' έναν αρχινάυαρχο που κι αυτός λεγόταν Ιωάννης και ήταν τοποθετημένος στη διοίκηση του στόλου από τον αυτοκράτορα Λεόντιο⁴. Ο Ιωάννης αυτός, πατρίκιος και ναύαρχος, εξαφανίζεται τότε, ενώ ο προστάτης του Λεόντιος αναγκάζεται να αποσυρθεί στη μονή Δαλμάτου⁵. Αφού οι πηγές δε μνημονεύουν ότι έγιναν φόνοι τότε, είναι πολύ πιθανό, ο έμπειρος — αφού είχε καταλάβει την Καρχηδόνα — στη ναυτική διοίκηση πατρίκιος Ιωάννης να έγινε ιερωμένος, όπως και άλλοι αριστοκράτες και ο ίδιος ο Λεόντιος, και, όταν η αριστοκρατία επανήλθε στην εξουσία το 711 με το Βαρδάνη-Φιλιππικό, ο Ιωάννης να διορίστηκε *λογοθέτης του γενικού*, όπως τον αναφέρουν οι πηγές, παραμένοντας διάκονος, όπως *πρωτοασκηρήτης* διορίστηκε ο Αρτέμιος-Αναστάσιος που τον χρησιμοποίησε πάλι σα ναύαρχο, έμπειρο κατά το Νικηφόρο, όταν ο πρωτοασκηρήτης του Βαρδάνη - Φιλιππικού έγινε αυτοκράτορας. Φυσικά, πρόκειται για μια υπόθεση που όμως έχει το πλεονέκτημα να συμβαδίζει θαυμάσια με τις μαρτυρίες των πηγών, και υπάρχουν υποθέσεις που μπορεί να εξελιχθούν σε χρήσιμες και γόνιμες, όπως υπάρχουν υποθέσεις άχρηστες και άγονες.

Όμως, η λανθάνουσα αυτή πραγματικότητα του διορισμού από τον αυτοκράτορα Αρτέμιο-Αναστάσιο του παλιού αριστοκράτη πατρίκιου Ιωάννη σα

1. Νικηφόρος, σελ. 50. — Θεοφάνης, σελ. 385. — Ζωναράς, ΙΔ', 27, τομ. Γ', σελ. 332. Για τη χρονολογία, βλ. S u m n e r, στο ίδιο GRBS 17 (1976), σελ. 291.

2. Νικηφόρος, σελ. 50, χαρακτηριστική μνεία: . . . *τούτοις ήγεμόνα ἐπίστησιν Ἰωάννην διάκονον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ τῶν δημοσίων φόρων λογιστήν, ὃν λογοθέτην γενικὸν οἶδε καλεῖν ἢ συνήθεια, ὑπάρχοντα ἔμφρονά τε καὶ ἔμπειρον καθιστάμενον, ὅστις τὸν ἅπαντα παρέλαβε στόλον.* Θεοφάνης, σελ. 385. Ζωναράς, ΙΔ', 27, τομ. Γ', σελ. 332.

3. Νικηφόρος, σελ. 51: . . . *Ἰωάννην δὲ τὸν διάκονον ἔομφαίᾳ ἀναλίσκουσι.* — Θεοφάνης, σελ. 385: . . . *τὸν δὲ διάκονον Ἰωάννην ἔομφαίαις ἀνείλον.* Μόνο ο πολύ μεταγενέστερος Ζωναράς ΙΔ', 27, τομ. Γ', σελ. 332, λέει ότι ο διάκονος δε χειρίστηκε καλά τη ναυτική εκστρατεία (*πλευστικὴ στρατιά*).

4. Πρβλ. ὅσα ειπώθηκαν πιο πάνω, σελ. 157, σημ. 3.

5. Νικηφόρος, σελ. 40. — Θεοφάνης, σελ. 371. Σύμφωνα και με τις δύο πηγές, δεν έγιναν φόνοι στην ανατροπή του Λεόντιου από τον Αψίμαρο, αλλά μόνο δημεύσεις και εξορίες.

ναύαρχου σε συνδυασμό με την τύφλωση των παλιών έμπιστων ανθρώπων του Ιουστινιανού Β' Γεώργιου Βούραφου και Θεόδωρου Μυάκιου αποκαλύπτει το κοινωνικό περιεχόμενο της πολιτικής του αυτοκράτορα αυτού που όλες οι πηγές επαινούν χωρίς ενδοιασμό. Παίρνοντας την εξουσία από τις λαϊκές και στρατιωτικές δυνάμεις που ανατρέπουν το Βαρδάνη-Φιλιππικό, ο πατρίκιος και πρωτοασηκρήτης Αρτέμιος συμπεριφέρεται προς τους αρχηγούς του στρατεύματος του Οψικίου, όπως είχε συμπεριφερθεί προς τους εκπροσώπους του στρατού των Ανατολικών ο Κωνσταντίνος Δ' το 669¹. Ο Κωνσταντίνος Δ' τους *φούρκιζε*, ο Αρτέμιος τους τύφλωνε, άφηνε τους επίφοβους Οψικιανούς χωρίς ηγεσία, απομάκρυνε τους Ανατολικούς και τους Αρμενιάκους από το πεδίο της πολιτικής πάλης, τοποθετούσε το στόλο κάτω από τη διοίκηση ανθρώπων που ο ίδιος ο στόλος είχε δείξει την απέχθειά του γι' αυτούς στο παρελθόν.

Έτσι όμως, όπως έγινε το 698, γίνεται και τώρα, το 715. Ο στόλος δεν υπακούει στο διορισμένο αριστοκράτη, όπως δεν υπακούουν και οι Οψικιανοί, που δεν αποκλείεται να καταλαβαίνουν για ποιό λόγο ο αυτοκράτορας τους έχει εξουδετερώσει². Όπως το 698, έτσι και τώρα, το Μάη του 715³, ο στόλος εκλέγει δικό του αυτοκράτορα, το Θεοδόσιο τον Αδραμυτηνό που, σύμφωνα με το G. V. Sumner⁴, καθόλου δεν αποκλείεται να ήταν ο γιός του Αψίμαρου-Τιβέριου, που κι αυτός είχε ανακηρυχθεί αυτοκράτορας από το στόλο το 698, όταν και πάλι είχε στασιάσει ενάντια στον περιβόητο Ιωάννη⁵, και αυτό ίσως να εξηγεί για ποιό λόγο οι ναύτες του στόλου ανακήρυξαν κάποιον «*ἀπράγμονα καὶ ἰδιώτην*»⁶, όπως λένε με εξαιρετική περιφρόνηση οι πηγές. Οι ναύτες και στρατιώτες απαντούσαν στην αριστοκρατική ηγεσία με ανθρώπους από την ίδια οικογένεια! . . .

Παρόλη την επιμέλεια που εξακολουθεί να δείχνει για τους στόλους ο Αρτέμιος-Αναστάσιος Β', αυτοί «*σκεδάννυνται*», ενώ το επαναστατημένο τμήμα τους με το Θεοδόσιο και «*ἅπαντα τὸν τοῦ Ὀψικίου στρατὸν*»⁷, φτάνει επαναστατημένος στην Κωνσταντινούπολη και ο Αρτέμιος-Αναστάσιος καταρρέει, ενώ η χρονογραφία του Θεοφάνη δεν μπορεί να κρύψει το μίσος της:

1. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 143, σημ. 1 και σελ. 154, σημ. 2.

2. Νικηφόρος, σελ. 50: . . .οἱ παραγενόμενοι τοῦ Ὀψικίου στρατοῦ στασιάζουσιν. — Θεοφάνης, σελ. 385: . . .οἱ τοῦ Ὀψικίου οὐ κατεδέξαντο. — Ζωναράς ΙΔ', 27, τομ. Γ', σελ. 332: . . .οἱ τοῦ θέματος τοῦ Ὀψικίου οὐκ ἦσαν πειθήνιοι.

3. Για τη χρονολόγηση, πρβλ. S u m n e r, στο ίδιο, GRBS 17 (1976), σελ. 291, 294.

4. S u m n e r, στο ίδιο, σελ. 291 - 294.

5. Θεοδόσιος, υἱὸς Ἀψίμαρου, μνημονεύεται στις επιστολές του πάπα Γρηγόριου Β' προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ', έκδ. J. G o u i l l a r d TM 3 (1968), σελ. 291, στ. 182.

6. Νικηφόρος, σελ. 51. — Θεοφάνης, σελ. 385.

7. Νικηφόρος, στο ίδιο. — Θεοφάνης, σελ. 385: . . .συγκινήσαντες ὅλον τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου.

«οἱ δὲ παράνομοι λαοὶ τοῦ Ὀψικίου. . . τῇ νυκτὶ εἰς τοὺς οἴκους τῶν πολιτῶν διαδραμόντες μεγίστην εἰργάσαντο ἄλωσιν, μηδενὸς φεισάμενοι»¹, λέει, ὅπως ακριβῶς κάνουν οι κινδυνολόγοι σε ὅλες τις εποχές, μεγαλοποιώντας τις ταραχές στους δρόμους. Η πραγματικότητα πρέπει να εἶναι αρκετά διαφορετική, αφού εκείνος που ἔπρεπε να υποφέρει πρώτος, ο Αρτέμιος που εἶχε τυφλώσει τους ευεργέτες του και εἶχε παραπλανήσει το στράτευμα «λόγον τε ἀπαθείας αἰτησάμενος»², μπορεί να αναχωρήσει ανενόχλητος σα μοναχὸς στη Θεσσαλονίκη, ἀπ' ὅπου θα προσπαθήσει και πάλι να ανατρέψει τη στρατιωτικὴ ἐξουσία το 718/719. Ἀλλά δε φτάσαμε ἀκόμα εκεί. Γύρω στο Νοέμβρη του 715, το θεοφύλακτον βασιλικὸν Ὀψικιον, ὅπως το ἀποκαλοῦσε ο προστάτης του Ιουστινιανὸς Β'³ ἔχει επανέλθει στην ἔδρα του κατορθώνοντας να διώξει οριστικά ἀπὸ την ἐξουσία την παλιὰ τάξη πραγμάτων, και αὐτὸ και μόνο το γεγονός, ανεξάρτητα ἀπὸ το ὅτι ο Ρινότμητος αυτοκράτορας δε μπορούσε να το δεῖ, ἦταν αρκετὸ για να ἀλλάξει το χαρακτῆρα μιᾶς ολόκληρης κοινωνίας, πράγμα που προξενούσε τόσο μίσος στη χρονογραφία του Θεοφάνη και τόση μελαγχολία στον πατριάρχη Νικηφόρο.

Η νίκη ὁμως αὐτὴ των επαναστατημένων Ὀψικιανῶν καθὼς και η οριστικὴ ἀπομάκρυνση της πρωτοβυζαντινῆς αριστοκρατίας ἀπὸ την ἐξουσία στα τέλη του 715 δεν ἔλυσε με κανένα τρόπο το πρόβλημα της κατοχῆς της αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας που, ὅπως ἀποδείχτηκε ἀργότερα, ο στρατὸς του Ὀψικίου δεν εἶχε τις δυνάμεις να διατηρήσει. Καθὼς οι αριστοκράτες αυτοκράτορες Λεόντιος και Αρτέμιος γίνονται κληρικοί, ἀκολουθούμενοι, χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τους στενοὺς συνεργάτες τους, μεταβάλλεται η πάλη που ὡς τότε διεξαγόταν ἀνάμεσα στο στρατὸ και στην παραδοσιακὴ αριστοκρατία. Η αριστοκρατία γίνεταί στο ἐξῆς ἀντιπολίτευση της ἐξουσίας που, αὐτή, ἀποτελεῖ ἀκόμα ἀντικείμενο βίαιων διεκδικήσεων ἀπὸ τα διάφορα στρατιωτικὰ θέματα⁴. Η διά-

1. Θεοφάνης, σελ. 386.— Νικηφόρος, σελ. 51.

2. Θεοφάνης, στο ἴδιο.— Νικηφόρος, στο ἴδιο.

3. . . . *a deo conservandum imperiale obsequium*. . . Mansi XI, 737.— Πρβλ. Yu. A. Kulakovskiy, *K voprosu ob imeni i istorii femy «Opsikii»*, Viz. Vrem. 11 (1904), σελ. 49 - 62.

4. Στην εργασία αὐτή, ὅσο κι αν ἀσχολήθηκα με το ρόλο του στρατοῦ, προσπάθησα με κάθε τρόπο να ἀποφύγω την επέκταση στο πρόβλημα της γένεσης και ἀνάπτυξης των θεμάτων στο Βυζάντιο. Τόσο ὁμως ἀπὸ την πορεία της επιχειρηματολογίας ὡς τώρα, ὅσο ἀπὸ ορισμένα σημεῖα της τεκμηρίωσης (πρβλ. π.χ. πιο πάνω, σελ. 147, σημ. 5), πιστεύω ὅτι γίνεται σαφές ὅτι, και ἐγώ, υποστηρίζω την ἀπόψη του μετασχηματισμοῦ των παλιῶν *magisteria militum* σε θέματα Ὀψικίου, Ἀνατολικῶν, Ἀρμενιάκων δηλ. τη θεωρία που ἀναπτύχθηκε πρώτα ἀπὸ τους E. W. Brooks, *The Successors of Heraclius*, στην CMH, τομ. Β', Καίμπριτζ 1927, σελ. 395 - 396, Yu. A. Kulakovskiy, *Istoriya Vizantii*, τομ. Γ', exkurs III - IV, σελ. 387 - 418 και που ολοκληρώθηκε ἀπὸ τον I. E. Καρριανόπουλο, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959, ἀπορρί-

σπαση του στρατού, ορατή από το 695 ίσως, ανταποκρίνεται στην ανάμιξη των στρατιωτικών στην πολιτική και κοινωνική ζωή σαν αυτόνομης δύναμης. Οι στρατιωτικοί, δηλαδή, εκπροσωπούν μιά πολυάριθμη κοινωνική ομάδα, μια τάξη, που ώς τότε ήταν απομονωμένη από την εξουσία: όντας επικεφαλής αποκλειστικά σχεδόν αγροτικών πληθυσμών, οι στρατιωτικοί καταλήγουν να τους εκπροσωπούν¹.

Είναι, πραγματικά, η μόνη εποχή που η αυτοκρατορία δε διαθέτει ανθηρές πόλεις στην ύπαιθρο², ενώ οι διάφοροι στρατοί της δείχνουν αρκετά ισχυροί. Η πολυσυζητημένη αυτή στρατιωτικοποίηση της βυζαντινής κοινωνίας αντιστοιχεί αναπόφευκτα σε μια κοινωνία αγροτοποιημένη³, με ένα μόνο μεγάλο αστικό κέντρο, την Κωνσταντινούπολη⁴ που, όποιος την κατέχει, κατέχει την εξουσία. Ο στρατηγός των Ανατολικών Λέων από τη Γερμανία που, στις αρχές του 716, αρνείται να δηλώσει υποταγή στο Θεοδόσιο Γ', διασχίζει μια απέραντη ύπαιθρο και, όντας σε συμφωνία με το χαλίφη Σουλαϊμάν (715 -

πτοντας την υπόθεση του F. I. U s p r e n s k y, *Voennoe ustroïstvo vizantiiskoi imperii*, IRAIK 6(1900), σελ. 154-207, που υποστήριξαν στη συνέχεια οι G. O s t r o g o r s k y, *Sur la date de la composition du Livre des thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure*, Byz. 23 (1954), σελ. 31-66 και A. P e r t u s i, *La formation des thèmes byzantins*, Berichte zum XI. internationalen Byzantinistenkongress, Μόναχο 1958, τόμ. Α', σελ. 1-40. Νομίζω ότι η μελέτη του W. E. K a e g i, *Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)*, JÖBG 16 (1967), σελ. 39-53, περιέχει εντελώς πρόχειρες κρίσεις, όπως και το βιβλίο του ίδιου, *Unrest*, σελ. 197, 239, passim. Γι' αυτά όλα, πρβλ. πιο πάνω, σελ. 148, σημ. 5 και τη βιβλιοκρισία του βιβλίου του κ. K a e g i από τον J. H a l d o n στα Bsl 44 (1983), σελ. 54-57.

1. Πρβλ. Τ. Κ. Λ ο υ γ γ ή, στο ίδιο, *Βυζαντινά 2* (1982), σελ. 69, σημ. 3). του ίδιου, Προφρουδαρχική περίοδος, *Επιστημονική σκέψη* 15, Σεπτ./Οκτ. 1983, σελ. 24-25. H e l g a K ö p s t e i n, *Zur Veränderung der Agrarverhältnisse in Byzanz vom 6. bis zum 10. Jh.*, στον τόμο *Besonderheiten* (BBA 50), σελ. 69-76.

2. Πρβλ. Α. Ρ. Κ α ž d a n, *Derevnja i gorod v Vizantii IX-X vo*, *Očerki po istorii vizantiiskogo feodalizma*, Μόσχα 1960, σελ. 166 κε. E. K i r s t e n, *Die byzantinische Stadt*, Berichte zum XI. internationalen Byzantinistenkongress, Μόναχο 1958, τόμ. Ε', 3, σελ. 1-48. D. A. Z a k y t h i n o s, *Die byzantinische Stadt* (Konferat zu E. K i r s t e n), στο ίδιο, σελ. 48-51.

3. Πρβλ. P. L e m e r l e, *Gorod i derevnja v Vizantii*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Αχρίδα 10-16 sept. 1961, τόμ. Α', Βελιγράδι 1963, σελ. 275-284. και E. E. L i p š i c, *Očerki istorii vizantiiskogo obščestva i kultury VIII - pervaja polovina IXgo veka*, Μόσχα - Λευινγκράντ 1961.

4. Η Θεσσαλονίκη, δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, χρησιμεύει σαν τόπος εξορίας του Αρτέμιου, όπως η Κεφαλονιά χρησιμεύει σαν τόπος εξορίας του Βαρδάνη-Φιλιππικού. Πρβλ. V a s i l k a T á p k o v a - Z a i m o v a, *La ville de Salonique*, Actes du XIe Congrès international des études du Sud - Est européen, Αθήνα 1970, τόμ. Β', 1972, σελ. 355-362 και Μ ά ρ θ α Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ - Ι ω α ν ν ί δ ο υ, *Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' κατά των Βουλγάρων και Σλάβων*, *Βυζαντινά 2* (1982), σελ. 113-124.

717) και το στρατηγό του Maslamah¹ αποτρέπει τη λεηλασία των επαρχιών του που φαίνεται ότι διαθέτουν μόνον το Αμόριον σαν αξιόλογη πόλη². «*Ἰδὼν δὲ ὁ στρατηγός, ὅτι παρήλθεν (Μασαλμᾶς) τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ, ἐπὶ τὴν Νικομήδειαν ἀπέρχεται, περιτυχὼν δὲ τὸν τοῦ Θεοδοσίου υἱὸν χειροῦται τοῦτον μετὰ πάσης τῆς βασιλικῆς ὑπουργίας καὶ τῶν ἐν τέλει ἀνδρῶν τοῦ παλατίου*»³, λέει ο Θεοφάνης, αφήνοντας να εννοηθεί, ότι ὅλοι αυτοί οι ανώτατοι αξιωματούχοι δεν ἐνοιώθην ασφαλείς, παρά στη Νικομήδεια, ἔδρα του στρατοῦ του Οψικίου⁴, που, ὁμως, δεν προβάλλουν τα ὅπλα τους για να τους υπερασπίσουν τώρα, στα τέλη του 716⁵ και ο στρατηγός των Ανατολικῶν επιβάλλεται σχετικά εύκολα, αφού οι «στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες» συμβουλεύουν το Θεοδόσιο Γ' να παραιτηθεῖ⁶, ἀπὸ φόβο, πιθανότατα να πραγματοποιηθεῖ ἡ σύμπραξη των στρατῶν Ανατολικῶν και Ἀρμενιάκων. Ο στρατηγός των τελευταίων Ἀρτζάβασδος γίνεται γαμπρός του Λέοντα και κουροπαλάτης⁷, παρὸλο που τα στρατεύματά του, ὅπως και τα στρατεύματα του Οψικίου, δεν εμφανίζονται ενεργά στην πολιτικὴ διαμάχη⁸. Το γεγονός ότι ο Λέων εισέβαλε με τόση ευκολία στις επαρχίες που θεωρητικά ἔπρεπε να υπερασπίζον

1. Θεοφάνης, σελ. 386 - 390. Μιχαήλ ὁ Σύρος, ΙΑ', 18, ἐκδ. Chabot, τομ. Β', σελ. 484.

2. Τα τοπωνύμια που μνημονεύονται ἀπὸ το Θεοφάνη, σελ. 390 στα ὅρια του θέματος των Ανατολικῶν, Μασαλαιός, Θεοδοσιανά και Ἀκροῖνόν (Afyun Karahisar) δε φαίνεται να ἦταν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μικροὶ οικισμοί. Πρβλ. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, Λονδίνο 1890, σελ. 356, 199. Το Αμόριον εἶχε οπωσδήποτε κάποια ἔκταση. Το 843, περιγράφεται ἀπὸ τον Ibn - Hordadbeh να ἔχει τείχος με μόνο 44 πύργους. Πρβλ. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Λιψία 1899, σελ. 83, δηλ. ἦταν μια μικρὴ πόλη.

3. Θεοφάνης, σελ. 390.

4. Για τὴ Νικομήδεια σαν ἔδρα του θέματος Οψικίου, πρβλ. Kulakovsky, *Istorija*, τομ. Γ', σελ. 330. Η Νίκαια φαίνεται ὅτι ορίστηκε τον ἕνατο αἰῶνα. Πρβλ., Karayannopoulos, *Themenordnung*, σελ. 30.

5. Για τὴ χρονολόγηση, πρβλ. Sumner, στο ἴδιο, GRBS 17 (1976), σελ. 291.

6. Νικηφόρος, σελ. 52. Στο Θεοφάνη, σελ. 390, εμφανίζονται πατριάρχης (Γερμανός Α') και σύγκλητος να μεσολαβοῦν για να εγγυηθεῖ ο Λέων τῆς Θεοδοσίου ἀβλαβείας, κάτι που γίνεται χωρὶς δυσκολία.

7. Θεοφάνης, σελ. 386 καὶ 395.— Νικηφόρος, σελ. 59.

8. Στην πολιτικὴ κρίση του 716/717, οι μόνες στρατιωτικὲς δυνάμεις που εμφανίζονται, ἀνήκουν στο στρατό των Ανατολικῶν και εἶναι τριακόσιοι καβαλλάριοι ὑπὸ τον ἴδιο το Λέοντα (Θεοφάνης, σελ. 387), ὡ' στρατιῶται ὑπὸ τον τουρμάχη Νικαία που ο Λέων κατορθώνει να σταλεῖ μέσα στο Αμόριον (Θεοφάνης, σελ. 388 που στη σελ. 389 γίνονται χίλιοι ταξάτοι σὺν τῷ τουρμάρη). Σύμφωνα με το Μιχαήλ το Σύρο ΙΑ', 18, τομ. Β', σελ. 484, ο Λέων πηγαίνει στο Αμόριον με 6000 ἄντρες και, συναντώντας λίγο αργότερα τις «στρατιῆς τῶν Ρωμαίων» (:*Les armées des Romains*, δηλ. τα στρατεύματα του Οψικίου), τις κατακτάει και τον αποδέχονται για αυτοκράτορα. Ὅλοι αυτοί οι στρατιώτες δε φαίνεται να προέρχονται ἀπὸ οποιαδήποτε πόλη.

οι Οψικιανοί, το γεγονός ότι αιχμαλώτισε την ανακτορική αυλή μαζί με το διάδοχο και έκανε στρατιωτικό περίπατο ως τη Χρυσόπολη¹, όλα αυτά επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του μεταγενέστερου χρονογράφου Μιχαήλ του Σύρου (ΙΑ', 18, έκδ. Chabot, τόμ. Β', σελ. 484), που λέει ότι οι «ρωμαϊκές στρατιές» αποδέχθηκαν να γίνει αυτοκράτορας ο Λέων, με άλλα λόγια, ότι οι Οψικιανοί που είχαν διώξει την αριστοκρατία από την εξουσία και, όντας χωρίς στρατηγό, την είχαν παραδώσει μαζί με το στόλο στο Θεοδοσίο Γ', τώρα ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν την εξουσία του Λέοντα, μια εξουσία πέρα για πέρα στρατιωτική.

Η εξουσία λοιπόν του 717 υπό τον Λέοντα Γ' δεν είναι στην ουσία, παρά συνασπισμός των θεματικών στρατών Ανατολικών, Αρμενιάκων και Οψικίου και θα έχει να αντιμετωπίσει την αντίδραση όλων εκείνων που έχουν χάσει κυρίαρχες θέσεις στην κοινωνία. Δεν είναι περίεργο το ότι η αντίδραση αυτή εκδηλώνεται αμέσως, στη διάρκεια ακόμα της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες το 717 - 718, δηλαδή πολύ πριν αρχίσει το εικονομαχικό κίνημα² και ότι η αντίδραση αυτή έχει σαν τόπο προέλευσης τις περιοχές που υπάγονται εκκλησιαστικά στον πάπα Ρώμης, όπως ακριβώς εκείνη η αντίδραση που είχε σαν αποτέλεσμα το θάνατο του αυτοκράτορα Κωνσταντα Β' και την ανατροπή του έργου του από το γιό του Κωνσταντίνο Δ' τον προηγούμενο αιώνα³. Οι μορφές που θα πάρει η αντίδραση της εκτοπισμένης από την εξουσία αριστοκρατίας ενάντια στους στρατιωτικούς που τώρα κυβερνούν στην Κωνσταντινούπολη, αντιστοιχούν στις θέσεις που κατέχει η αριστοκρατία, θέσεις που αδυνατίζουν συνεχώς.

Με το πρόσχημα της φήμης ότι η Κωνσταντινούπολη καταλήφθηκε από τους Άραβες, εξεγείρεται την άνοιξη του 718 ο πατρίκιος και στρατηγός Σι-

1. Θεοφάνης, σελ. 390.

2. Για την Εικονομαχία σαν κίνημα που θα εξεταστεί μόνο στο μέτρο που συμπλέκεται με τους κοινωνικούς αγώνες, πρβλ. τον τόμο *Iconoclasm. Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975*, Edited by A. B r y e r and J u d i t h H e r r i n, Birmingham 1977 και D. S t e i n, *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites und seine Entwicklung bis in der 40er Jahre des 8. Jahrhunderts* (Miscellanea Byzantina Monacensia 25), Μόναχο 1980.— Τέλος, για τις ανατολικές, κύρια, πηγές, τα δυο έργα του S. G e r o, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Leo III*, Louvain 1973 και *Iconoclasm During the Reign of Constantine V*, Louvain 1977. Και τα δυο βιβλία έχουν τον υπότιτλο *with particular attention to the oriental sources*.

3. Ανατροπή της πολιτικής του Κωνσταντα Β' από τον Κωνσταντίνο Δ' στο θρησκευτικό επίπεδο (Μονοθελητισμός-Ορθοδοξία) είναι γενικά παραδεκτή από τους ερευνητές. Για την ίδια ανατροπή στο οικονομικό επίπεδο, πρβλ. τις ιδιοφυείς παρατηρήσεις του Π. Α. Γ ι α ν ν ό π ο υ λ ο υ, στο ίδιο, JÖB 32/2 (1982), σελ. 123 - 125. Πιστεύω ότι δείχτηκε πιά πάνω ότι και η κοινωνική πολιτική του γιού είναι αντίθετη από την κοινωνική πολιτική του πατέρα.

κελίας Σέργιος¹, ανακηρύσσει αυτοκράτορα κάποιον Βασίλειο Ονομάγουλο που παίρνει το όνομα Τιβέριος, «έποίησε δὲ προβολὰς καὶ ἰδίους ἄρχοντας μετὰ βουλῆς τοῦ προλεχθέντος Σεργίου»². Στην εξέγερση παίρνουν μέρος «οἱ τὰ ἐσπέρια οἰκοῦντες»³, ἀλλὰ ο στρατὸς τῆς Σικελίας δε φαίνεται να συγκινεῖται καὶ πολὺ. Εἶναι ἀρκετὸ γιὰ το χαρτουλάριο Παῦλο, που διορίζεται ἀπὸ το Λέοντα Γ' πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῆς επαναστατημένης επαρχίας, να φτάσει στὴ Σικελία μόνον με δύο σπαθάριους καὶ να διαβάσει πρὸς το συγκεντρωμένο στρατὸ τὴν αυτοκρατορική σάκρα⁴, γιὰ να προσχωρήσει ἀμέσως το στρατεύμα στο Λέοντα καὶ να καταρρεύσει ἡ ἀνταρσία τῆς Δύσης με ἀποκεφαλισμούς, μαστιγώσεις καὶ ἐξορίες. Το καλοκαίρι τοῦ 718, ο θεματικὸς στρατὸς Σικελίας εἶναι πιστὸς στὴ νέα ἐξουσία⁵, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς του τον πατρίκιον Παῦλο.

Μετὰ τὴ Σικελία, ἐκδηλώνεται ἀπόπειρα πραξικοπήματος στὴ Θεσσαλονίκη, ἐκκλησιαστικὴ ἔδρα τοῦ Ἰλλυρικοῦ που διοικεῖται ἀπὸ τὴ Ρώμη. Ο ἐξόριστος μοναχὸς, πρῶτον αυτοκράτορας Ἀρτέμιος-Ἀναστάσιος, μαζί με ἀρκετοὺς ἀλλοὺς ἀριστοκράτες, προσπαθεῖ να παρακινήσει το βούλγαρο ἡγεμόνα Τέρβελι — που ἡ στρατιωτικὴ βοήθεια που εἶχε προσφέρει στο Λέοντα Γ' στὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς πρωτεύουσας τοῦ 717 - 718 ἦταν καθοριστικὴ⁶ — να ἀποστατήσει. Οἱ συνωμότες, παρόλη τὴν παρουσία ἀνάμεσά τους τοῦ πατρίκιου καὶ κόμη τοῦ Οψικίου Ἰσώη⁷, δε φαίνεται να διαθέτουν στρατὸ, ἀφοῦ στηρί-

1. Πατρίκιος καὶ στρατηγός, κατὰ το Νικηφόρο, σελ. 54, 20 - 21. Πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγός κατὰ το Θεοφάνη, σελ. 398, 7.

2. Θεοφάνης, σελ. 398, 11 - 12.— Στὸ Νικηφόρο, σελ. 55, 4 - 5, μνημονεύονται οἱ ὑπ' αὐτοῦ προχειρισθέντες ἄρχοντες.

3. Νικηφόρος, σελ. 54.— Ἀνάλογη ἐκφραση στὸ Θεοφάνη, σελ. 356, 2 - 4: . . . οἱ τὰ ἐσπέρια οἰκοῦντες μέρη, ὅ τε χαγάνος τῶν Ἀβάρων καὶ οἱ ἐπέκεινα ῥῆγες ἐξαρχοὶ τε καὶ κίσταλδοι καὶ οἱ ἐξοχώτατοι τῶν πρὸς τὴν δύσιν ἐθνῶν.— Πρβλ. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident, depuis la fondation des états barbares, jusqu'aux Croisades (407 - 1096)*, Ἀθήνα 1980, σελ. 121 - 122 καὶ σημειώσεις.

4. Νικηφόρος, σελ. 55.— Θεοφάνης, σελ. 398.— Γιὰ τὴ σάκρα τοῦ Λέοντα Γ', πρβλ. T. K. Λουγγή, *Διπλωματία καὶ διπλωματικὴ. Το παράδειγμα τῆς jussio*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 3 (1979), σελ. 71, καὶ 80 - 81.

5. Πρβλ. S. Borsari, *L'amministrazione del tema di Sicilia*, RSI 6 (1954), σελ. 133 - 158.

6. Ο Μιχαὴλ Σύρος ΙΑ', 18, τομ. Β', σελ. 484 ἀναφέρει τοὺς Βούλγαρους σαν ἕνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς παράγοντες που φοβούνταν οἱ Ἀραβες. Γιὰ το βουλγαρικὸ ρόλο, πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 397, που ἀναφέρει ὅτι οἱ Βούλγαροι ἐσφαζαν 22.000 Ἀραβες.

7. Θεοφάνης, σελ. 400.— Νικηφόρος, σελ. 56.— Θεωρῶ βέβαιο, ὅτι ἡ σφραγίδα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ ὀγδοῦ αἰῶνα (Zacos - Vegler y ἀρ. 2039, σελ. 1139): *πατρικίω καὶ κόμητι τοῦ βασιλικοῦ Ὀψικίου* που οἱ ἐκδότες τῆς ἀποδίδουν σε κάποιον Ἰωάννη ἢ Γρηγόριο, ἀνήκει, χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως ἀμφιβολία, στον πατρίκιον Ἰσώη. Κανένας κόμης τοῦ Ὀψικίου τον ὀγδοῦ αἰῶνα δε λέγεται Ἰωάννης ἢ Γρηγόριος.

ρίζουν τις ελπίδες τους στο χάν Τέρβελι, που ούτε αυτός πχρασπονδεί, στα τέλη του 718. Έτσι, οι συνωμότες κινούνται πραξικοπηματικά και αντιμετωπίζονται από τη στρατιωτική εξουσία σαν πραξικοπηματίες¹. Ο μάγιστρος Νικήτας Ξυλινίτης εκτελείται μαζί με τον αρχηγό του Αρτέμιο και δημεύεται η περιουσία του που φαίνεται ότι ήταν μεγάλη². Ο πατρίκιος Σισίνιος Ρενδάκιος παραδίνεται (ζωντανός ή νεκρός;) στο Λέοντα Γ' ³ και αποκεφαλίζονται επίσης ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ο πατρίκιος και πρωτοασηκρήτης επί Αρτέμιου Θεόκτιστος, ο Νικήτας Άνθραξ, άρχων των τειχών, ο πατρίκιος και κόμης του Οψικίου Ισώης. Η καταστολή της αριστοκρατικής αυτής συνωμοσίας συνοδεύεται τώρα, εκτός από τις συνηθισμένες σωματικές ποινές, από δημεύσεις περιουσιών⁴ και εξορίες, ενώ οι παλιοί αριστοκράτες θυσιάζονται, χωρίς να υποστηρίζονται από το στρατό. Μετά την εκτέλεση του Ισώη ή λίγο αργότερα, ο Λέων Γ' τοποθετεί τον κουροπλάτη γαμπρό του Αρτάβασδο επικεφαλής του στρατού του Οψικίου⁵ που πιθανότατα αποτελεί αντικείμενο καχυποψίας, μετά την εκτέλεση του διοικητή του⁶. Αν το Οψίκιον είχε διώξει τους αριστοκράτες από την εξουσία, οι φυσικοί του σύμμαχοι πρέπει να ήταν περισσότερο οι ναυτικοί του στόλου με τους οποίους είχε κινηθεί το 715, παρά οι Ανατολικοί, οι Αρμενιάκοι και ο στρατός της Σικελίας. Το Οψίκιον κάτω από τη διοίκηση του Αρτάβασδου θα μείνει για αρκετά χρόνια στην πολιτική αφάνεια.

Για την ώρα λοιπόν, η στρατιωτική ηγεσία δείχνει σταθερά εδραιωμένη

1. Είναι χαρακτηριστικό για την ανταρσία αυτή των ευγενών ότι η *Ιστορία Σύνομος* του Νικηφόρου, σελ. 55 - 56 είναι πολύ εκτενέστερη στη διήγησή της από τη Χρονογραφία του Θεοφάνη, σελ. 400 - 401.

2. Θεοφάνης, σελ. 400, 25 - 26: . . .δημεύσας και τήν τοῦ Ξυλινίτου οὐσίαν μαγίστρον αὐτοῦ ὑπάρχοντος και πολλήν κεκτημένου. — Για το Νικήτα Ξυλινίτη, πρβλ. R. Guillard, *Patrices de Léon III à Michel II*, Byz. 40 (1970), σελ. 319. Zacos-Veglery, *Lead Seals* αρ. 437(;).

3.— Πρβλ. Π. Α. Γιαννόπουλου, *Σπουδαί βυζαντινῶν προσωπικοτήτων. Σισίνιος ο Ρενδάκις*, ΕΕΒΣ 39/40 (1972/1973), σελ. 579 - 593, όπου και η προγενέστερη σταδιοδρομία του επί Κωνσταντίνου Δ' που υποστήριξε τους αριστοκράτες.

4. Νικηφόρος, σελ. 56, 27: . . .δημεύσας.— Θεοφάνης, σελ. 401, 3: . . .δημεύσας τοὺς λοιπούς.

5. Θεοφάνης, σελ. 413, 30.— Πρβλ. Zacos-Veglery, *Lead Seals*, αρ. 1741, 1742, 3078Α και 3079.

6. Παρακολουθώντας τις εξεγέρσεις του στρατού των θεμάτων ο κ. W. E. Kaegi, *Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuriens)*, JÖBG 16 (1967), σελ. 39 - 53 και, ιδιαίτερα στο άλλο έργο του *Patterns of Political Activity of the Armies of the Byzantine Empire*, στον τόμο *On Military Intervention*, έκδ. M. Janowitz, Ρόττερταμ 1971, τόμ. Β': *Papers of the Armed Forces and Society Group*, World Congress of Sociology, Βάρνα 1970, σελ. 1 - 35 παρουσιάζει το ηθικολογικό συμπέρασμα, ότι, παρόλο που τα θέματα ιδρύθηκαν για αμυντικούς σκοπούς, τελικά η πολιτική τους επέμβαση έβλαψε την αυτοκρατορία! . . .

στην πρωτεύουσα. Τα Χριστούγεννα του 719, ανάδοχοι του νέου διάδοχου Κωνσταντίνου είναι «οἱ προύχοντες τῶν θεμάτων καὶ τῆς συγκλήτου» και η τάξη των λέξεων που χρησιμοποιεί ο Θεοφάνης¹ δείχνει ότι, στην πολιτική διοίκηση της αυτοκρατορίας, η σύγκλητος έρχεται δεύτερη, μετά τους στρατιωτικούς των θεμάτων, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε τον όγδοο αιώνα.

Είναι γεγονός ότι, πριν ακόμα ο Λέων Γ' αποφασίσει να πάρει ενεργά μέτρα ενάντια στις εικόνες, φρόντισε να εξασφαλίσει το στρατό με το μέρος του, «ἐκδιδάσκειν δὲ τὸν λαὸν τὸ οἰκείον ἐπεχειρεῖ δόγμα», λέει ο πατριάρχης Νικηφόρος², αμέσως πριν περάσει στην εξιστόρηση της νέας ανταρσίας που εκδηλώθηκε την άνοιξη του 727³, από τα στρατεύματα που στάθμευαν στα «έλλαδικά μέρη», δηλ. στο θέμα Ελλάδος που υπαγόταν κι αυτό στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Ρώμης, σαν τμήμα του Ιλλυρικού. Ο Νικηφόρος που είχε περιγράψει και την εξέγερση του 718 από «τοὺς τὰ ἐσπέρια οἰκοῦντας»⁴, τώρα εξηγεί ότι «οἱ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους οἰκοῦντες. . . διαστασιάζουσι»⁵, χωρίς ίσως ένα γνωστό στρατηγό επικεφαλής τους⁶, αλλά με την ενεργή συμπαράσταση του στόλου που συμπράττει με τους Ελλαδικούς, όπως είχε συμπράξει με τους Οψικιανούς το 715. Μάταιος κόπος, επειδή ο στόλος αυτός κατατροπώνεται μπροστά στην Κωνσταντινούπολη, οι αρχηγοί του έχουν κακό τέλος και ο Λέων Γ' εντείνει την καταπίεση. Αν, λίγο πριν από το κίνημα, ο αυτοκράτορας τιμωρούσε με μαστιγώσεις, εξορίες και δημεύσεις «μάλιστα τοὺς εὐγενεῖα καὶ λόγῳ διαφανεῖς»⁷, δηλ. τους αριστοκράτες, τώρα συγκεντρώνει στρατιωτικές δυνάμεις μπροστά στο Ιερόν Παλάτιον⁸

1. Θεοφάνης, σελ. 400 13 - 14.

2. Νικηφόρος, σελ. 57, 26 - 27.— Ο Κ. Ν. U s p e n s k y, στη μεταθανάτια δημοσιευμένη μελέτη του *Očerki po istorii ikonoborčeskogo dvizhenija v vizantijskoj imperii v VIII - IX vv. Feofan i ego chronografija*, Viz. Vrem. 4 (1951), σελ. 213, μεταφράζει λαθεμένα τη λέξη λαός κυριολεκτικά, ενώ πιστεύω ότι κι εδώ λαός: στρατός. Πρβλ. μια ανάλογη περίπτωση στο Θεοφάνη, σελ. 343, 4 - 5.

3. Πρβλ. Θ. Κορρέ, *Το κίνημα των «Ελλαδικών»*, Βυζαντιακά 1 (1981), σελ. 39 - 51, όπου υποστηρίζεται η σωστή, κατά τη γνώμη μου, άποψη, ότι τα στρατεύματα που στάθμευαν στα Ελλαδικά μέρη έκαναν το κίνημα αυτό, και όχι ο πληθυσμός της κλασσικής Ελλάδας.

4. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 167, σημ. 3.

5. Νικηφόρος, σελ. 58, 1 - 2.— Θεοφάνης, σελ. 405.

6. Ο Αγαλλιανός, «άρχων» κατά το Νικηφόρο, «τουρμάρχης τῶν Ἑλλαδικῶν», κατά το Θεοφάνη, δείχνει να είναι ο αρχηγός της στρατιάς. Κοσμάς και Στέφανος, άρχοντες σχεδόν άγνωστοι. Για την εποχή αυτή, οι Z a c o s - V e g l e r y, *Lead Seals* γνωρίζουν ένα Κοσμά ἕπατο καὶ διοικητὴ Ἑλλάδος, που μπορεί να είναι ο αντάρτης Κοσμάς (αρ. 2084).

7. Θεοφάνης, σελ. 405, 10 - 11.

8. Νικηφόρος, σελ. 58, 17 - 18: . . . ὁ βασιλεὺς ἀθροίζει πλείστον λαὸν τῆς πόλεως περὶ τὰ βασίλεια.— Πρβλ. και Ε. Ε. L i p š i e, *Očerki*, στο ίδιο, σελ. 183 που δεν αντιλαμβάνεται τη συμμετοχή του στρατού.

και συγκαλεί εκεί τον πατριάρχη Γερμανό Α' (715 - 730) δημιουργήμα του αριστοκράτη αυτοκράτορα Αρτέμιου-Αναστάσιου, πρώην επίσκοπο Κυζίκου και με μεγάλη ανάμιξη στις προηγούμενες πολιτικές μεταβολές. Το Γενάρη του 730, ο πατριάρχης αυτός θα αναγκαστεί σε παραίτηση και τη θέση του θά πάρει ο σύγκελλος Αναστάσιος (730 - 754), ενώ ο πάπας Γρηγόριος Β' (715 - 731) δε θα αναγνωρίσει τη μεταβολή αυτή¹. Φαίνεται πια, ότι ο στρατός, έχοντας οριστικά υποσκελίσει τη συγκλητική αριστοκρατία, στρέφεται τώρα ενάντια στον κλήρο. Για πρώτη φορά, η χρονογραφία του Θεοφάνη αναφέρει «πολλοί τε κληρικοί και μονασταί και εὐλαβεῖς λαϊκοὶ ὑπερεκινδύνευσαν τοῦ ὀρθοῦ λόγου»², και ο Νικηφόρος συμπληρώνει: «ἐξ ἐκείνου τοίνυν (δηλ. μετά την εκθρόνιση του Γερμανού Α') πολλοὶ τῶν εὐσεβούντων, ὅσοι τῶ βασιλείῳ οὐ συνειθέοντο δόγματι, τιμωρίας πλείστας και αἰκισμοὺς ὑπέμενον»³. Αρχίζει μια μοναδική εποχή αντιμετώπισης στρατού και κλήρου.

6. Η ΠΑΛΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΥ

«Τιμωρεῖς και τυραννεῖς ἡμῖν στρατιωτικῇ και σαρκικῇ χειρὶ», ἔγραφε μετά το 727 ο αρχηγός του χριστιανικού κλήρου πάπας Γρηγόριος Β' (715 - 731) στο Λέοντα Γ'⁴. Σε μια προσπάθεια για όσο το δυνατό πιο προσεκτική διατύπωση, οι δύο παπικές επιστολές που σήμερα θεωρούνται γνήσιες, τουλάχιστον ὡς προς τον αρχικό πυρήνα τους⁵, δίνουν το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής που αρχίζει: από τη μιά πλευρά, ο αυτοκράτορας χρησιμοποιεί — εξαπατώντας τους, κατά τον πάπα — τους στρατιώτες. Ο ὅρος ταπεινοὶ λαοὶ αναφέρεται τρεῖς φορές στις παπικές επιστολές⁶ και υποδηλώνει αυτούς που βρίσκονται στο πλευρό του Λέοντα Γ', χωρίς να συνειδητοποιούν το βάρος των πράξεών τους. Από την ἄλλη πλευρά, ο αυτοκράτορας τοὺς ἱερεῖς τυραννεῖ, ὅπως ο βιβλικός ομολογός του βασιλέως των Ιουδαίων Οζίας⁷. Ο πάπας αναγνωρίζει ότι δεν υπάρχει ειρήνη ανάμεσα στις κοσμικές

1. Θεοφάνης, σελ. 409: . . . Γρηγόριος δέ, ὁ ἱερός πρόεδρος Ῥώμης. . . Ἀναστάσιον ἄμα τοῖς λιβέλλοις ἀπεκήρυξεν, ἐλέγξας τὸν Λέοντα δι' ἐπιστολῶν ὡς ἀσεβοῦντα, και τὴν Ῥώμην σὺν πάσῃ τῇ Ἰταλίᾳ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἀπέστησεν. . . Πρβλ. Κ. Ν. Uspensky, *Očerki*, στο ἴδιο, *Viz. Vrem.* 4 (1951), σελ. 213.

2. Θεοφάνης, στο ἴδιο.— Πρβλ. Κ. Ν. Uspensky, στο ἴδιο.

3. Νικηφόρος, σελ. 58, 25 - 27.— Για τον εὐσεβή βίῳ, πρβλ. Κ. Ν. Uspensky, στο ἴδιο.

4. Πρβλ. J. Gouillard, *Aux origines de l'Iconoclasme. Le témoignage de Grégoire II?* TM 3 (1968), σελ. 303, 351.

5. Για μια σύντομη εξιστόρηση του προβλήματος, πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. Β', σελ. 97, σημ. 1 - 6 με τη σχετικὴ βιβλιογραφία και Speck, *Artabasdos*, σελ. 267 - 282.

6. TM 3 (1968), σελ. 279, στ. 36.— σελ. 287, στ. 120. — σελ. 301, στ. 312.

7. Στο ἴδιο, σελ. 287, στ. 140 - 141.

και στις εκκλησιαστικές αρχές και υπενθυμίζει ότι το δικαίωμα να είναι βασιλείς και ιερείς μαζί το είχαν μόνο οι αυτοκράτορες εκείνοι που βασίλευσαν *ἄμα τῶν ἀρχιερέων μιᾶ βουλῇ καὶ γνώμῃ τὰς συνόδους συναθροίσαντες*¹, ενώ τώρα, αν κάποιος φανεί ένοχος στον αυτοκράτορα, ο Λέων δημεύει τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ γυμνοῖ, ἢ φουρκίζει ἢ ἀποκεφαλίζει ἢ ἐξορίζει², αφήνοντας να εννοηθεί μ' αυτό τον τρόπο ότι ο αυτοκράτορας διώκει πλούσιους ιδιώτες που ξοδεύουν τις περιουσίες τους εἰς τὰς ἱστορίας καὶ ζωγραφίας³. Εκτός όμως από όλα αυτά, ο πάπας εξεγείρεται καθώς βλέπει τον αυτοκράτορα να θέλει ἐγκύβαι εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ ψήφους ποιήσασθαι εἰς τὸν κλῆρον⁴, πράγμα απαράδεκτο. Τέλος, προσπαθεί να αψηφήσει τις αυτοκρατορικές προθέσεις ως προς το πρόσωπό του, υπενθυμίζοντας το κακό τέλος που βρήκε από τους επισκόπους Σικελίας ο αυτοκράτορας Κώνσταντος ο Β' που είχε κακοποιήσει τον πάπα Μαρτίνο Α' (649 - 654)⁵, ενώ ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δ' δεν είχε διστάσει να αναθεματίσει τον πατέρα του⁶, πράγμα που του έδινε το δικαίωμα να θεωρηθεί καλός αυτοκράτορας τιμώντας τους επισκόπους⁷.

Οι συγκλονιστικές αυτές παπικές μαρτυρίες δίνουν ανάγλυφα τις διαστάσεις της κοινωνικής πάλης που ο στρατός της αυτοκρατορίας είχε φέρει σε νικηφόρο πέρας ως το 730, έχοντας τον αυτοκρατορικό θεσμό άλλοτε μαζί του και άλλοτε εναντίον του. Έχει γίνει πια φανερό, νομίζω, ότι, γύρω στο 730, μόνο ο ανώτερος κλήρος έμενε εμπόδιο στην πορεία του στρατού προς την εξουσία, του στρατού που είχε υποτάξει ως τότε την πρωτοβυζαντινή κοσμική αριστοκρατία. Όπως ειπώθηκε λοιπόν, η καθαίρεση του πατριάρχη Γερμανού το Γενάρη του 730 δίνει το σύνθημα για τη σύρραξη ανάμεσα στα στρατεύματα των θεμάτων, που ο πάπας δείχνει να τα θεωρεί φιλόχριστα και εξαπατημένα⁸, και στο ιερατείο. Ο αυτοκράτορας Λέων Γ' περιστοιχίζεται αρχικά από πολύ λίγους ομοϊδεάτες του επισκόπους, γι' αυτό και θέλει δική του πλειοψηφία στο σώμα της Εκκλησίας, πριν συγκαλέσει τη σύνοδο που αρνείται κατηγορηματικά ο πάπας⁹. Γι' αυτό λοιπόν, η κατάληψη της εξουσίας από το Λέοντα Γ' το 717 έχει την έννοια, ότι αυτοκρατορικός θεσμός και στρατός βαδίζουν στο εξής ενωμένοι, κάτι που μόνο παροδικά είχε συμβεί τον έβδομο αιώνα,

1. Στο ίδιο, σελ. 299, στ. 298 - 299.

2. Στο ίδιο, σελ. 301, στ. 334 - 335.

3. Στο ίδιο, σελ. 300, στ. 307 - 308.

4. Στο ίδιο, σελ. 301, στ. 329 - 330.

5. Στο ίδιο, σελ. 295, στ. 238 και 250 - 253.

6. Στο ίδιο, σελ. 291, στ. 189 - 191.

7. Στο ίδιο, σελ. 299, στ. 297 - 298. Πρβλ. επίσης πιο πάνω, σελ. 143, σημ. 2.

8. Στο ίδιο, σελ. 285, στ. 104 - 105.

9. Στο ίδιο, σελ. 293, στ. 207 - 208: . . . *Παῦσον καὶ ἡσύχασον καὶ συνόδου χρεία οὐκ ἔστω.*

όταν η συγκλητική αριστοκρατία ήταν ακόμα ισχυρή και μπορούσε να επιβάλει ένα δικό της αυτοκράτορα. Τώρα, σαν κυρίαρχη εκδήλωση του αγώνα ενάντια στον κλήρο, στρατός και αυτοκράτορας αλώνουν τον πατριαρχικό θεσμό. Οι πατριάρχες Αναστάσιος Α' (730 - 754), Συλλαίου Κωνσταντίνος (754 - 766) και Νικήτας από Σθλάβων (766 - 780) είναι, το λιγότερο που θα μπορούσαμε να πούμε, σχεδόν άβουλα όργανα των αυτοκρατόρων Λέοντα Γ' και Κωνσταντίνου Ε', και είναι φανερό ότι η χρονογραφία του Θεοφάνη τους αδικεί σε πολλές περιπτώσεις. Η άλωση του πατριαρχικού θεσμού από τους εικονομάχους είναι απαραίτητη για να γίνουν και οι κατάλληλοι διορισμοί επισκόπων (τὰς ψήφους ποιήσασθαι εἰς τὸν κληρον, όπως φοβάται ο πάπας Γρηγόριος Β'). Παράλληλα, τα πράγματα έδειξαν ότι ο Λέων Γ' έχει επιβληθεί στους θεματικούς στρατούς Ανατολικών, Αρμενιάκων, Οψικίου, Ελλάδος και Σικελίας μόνο σταδιακά και, πολλές φορές, μετά από αιματηρές συρράξεις¹, ενώ οι συνεχείς αποστασίες από τη Δύση που ελέγχει η Αγία Έδρα² κάνουν αισθητή την έλλειψη ενός στόλου αφοσιωμένου στη δυναστεία, ενός στόλου που θα μπορούσε και να επέμβει στην Ιταλία, και να μη βαδίζει πάντα μαζί με τους Οψικιανούς, όπως είχε γίνει το 716/717. Το 732 αναφέρεται για πρώτη φορά ο στρατηγός του ναυτικού θέματος των Κιβυρραιωτών που έχει το όνομα Μάνης και αποστολή την Ιταλία³. Ο στόλος του θα καταστραφεί στην Αδριατική, αλλά το θέμα των Κιβυρραιωτών θα μείνει πιστό στη δυναστεία και θα έχει λαμπρή σταδιοδρομία λίγο αργότερα.

Αν οι προσπάθειες του Λέοντα Γ' για ειρήνευση ανάμεσα στους θεματικούς στρατούς και για ταυτότητα στους σκοπούς τους ήταν πολλές, οι απόπειρές του να επηρεάσει τον επισκοπικό κλήρο που τόσο φοβόταν ο πάπας Γρηγόριος Β' ή δεν ήταν ανάλογες ή δεν μπόρεσαν να καρποφορήσουν⁴. Στις αρχές της βασιλείας του γιού του Κωνσταντίνου Ε', με την ίδρυση του κατεξοχόν εικονομαχικού, στη συνέχεια, θέματος των Θρακησίων⁵, στρατός και ανώ-

1. Όντας στρατηγός των Ανατολικών και σε συμμαχία με τους Αρμενιάκους του Αρτάβασδου, ο Λέων αναθέτει στον τελευταίο το στρατό του Οψικίου. Στους Ελλαδικούς επιβάλλεται μετά το κίνημα του 727 και στη Σικελία, μια πρώτη φορά το 718 και οριστικά μετά το 732. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 168, σημ. 5 - 6.

2. Θεοφάνης, σελ. 408: *Γρηγόριος δέ... ἀπέστησε Ῥώμην τε καὶ Ἰταλίαν καὶ πάντα τὰ ἐσπέρια τῆς τε πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὑπακοῆς Λέοντος καὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν βασιλείας*. — Θεοφάνης, σελ. 409, απόσπασμα που παρατέθηκε πιο πάνω, σελ. 170, σημ. 1, μαζί με τις αποστασίες του 718 και του 727, πιο πάνω, σελ. 167, σημ. 2, 3, 5.

3. Θεοφάνης, σελ. 410.— Πρβλ. O. Bertolini, *Quale fu il vero obiettivo assegnato in Italia da Leone III «Isaurico» all'armata di Manes, stratego dei Cibyrreoti?* BF 2 (1967), σελ. 15 - 19.

4. Πρβλ. D. Savramis, *Die Kirchenpolitik des Kaisers Leon III*, Südostforschungen 20 (1961) σελ. 1 - 22.

5. Για το θέμα Θρακησίων και την ίδρυση του (μύλλον το 742), πρβλ. R. J. Lillie,

τερος κλήρος θα αντιπαρατεθούν με ακόμα μεγαλύτερη οξύτητα, καθώς η βασιλεία του Λέοντα Γ' είχε προπαρασκευάσει κατάλληλα το έδαφος για μια τέτοια ανοιχτή σύγκρουση¹. Η εξέγερση του πατρίκιου, κουροπαλάτη και κόμη του Οψικίου Ἀρτάβασδου δίνει την εντύπωση ότι ο τελευταίος δέσμευσε τα στρατεύματά του με όρκο να μην αναγνωρίσουν άλλο αυτοκράτορα². Επί είκοσι τέσσερα χρόνια συναγωνιστής του Λέοντα Γ', ο Ἀρτάβασδος κάθε άλλο παρά σαν εικονολάτρης πρέπει να είναι γνωστός στον κόσμο³ και, έτσι, τον ακολουθούν αρχικά οι στρατοί των θεμάτων Οψικίου, Αρμενιάκων και Θράκης⁴, ενώ ο Κωνσταντίνος περιορίζεται στην υπακοή σ' αυτόν των Ανατολικών, των Θρακησίων και του στόλου των Κιβυρραιωτών⁵, που η ένωσή τους όμως είναι ικανή να αποτρέψει μια εικονολατρική νίκη, όπως αποδείχεται. Με την ανοιχτή εμφάνισή του στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης — ως το 743 πολλοί στρατιώτες είχαν πεισθεί από τον Ἀρτάβασδο μέσω του πατρίκιου και μάγιστρου Θεοφάνη Μονώτη ότι ο Κωνσταντίνος ήταν νεκρός — ο ορθόδοξος και όψιμος εικονολάτρης Ἀρτάβασδος αρχίζει να μένει χωρίς στρατό και κκταφεύγει στη Νίκαια για να στρατολογήσει από το

«*Thrakien*» und «*Thrakesion*», JÖB 26 (1977), σελ. 7 - 47 (πιο πάνω, σελ. 148, σημ. 5).— Για τη σπουδαιότητά του τον όγδοο αιώνα, Λικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Β', σελ. 287/288.

1. Αν ο πάπας Γρηγόριος Β' έγραψε στο Λέοντα Γ' «*τυραννεις ημίν στρατιωτικη χειρι*» (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 170, σημ. 4), ο Θεοφάνης, σελ. 448, αναφερόταν στον Κωνσταντίνο Ε' σαν. . . *οὐχ ἦττον Διοκλητιανοῦ καὶ τῶν πάλαι τυράνων*, σελ. 413: . . . *τυραννικῶς καὶ οὐκ ἐνόμως τῷ κράτει χρησάμενος*.— Πρβλ. Κ. Ν. Uspensky, *Očerki, Viz. Vrem. 4* (1951), σελ. 216/217.

2. Νικηφόρος, σελ. 59: (Ἀρτάβασδος) *δὴ τυραννίδα εὐθὺς κατ' αὐτοῦ μελετᾷ, τὸν τοῦ πενθεροῦ θάνατον πυθόμενος· καὶ ὄμοις τὸν ὑπὸ χειρῶν κατεδέσμει λαὸν αὐτῶ μὲν εἶνονν ἔσσεσθαι, ἕτερον δὲ εἰς βασιλεᾶ μὴ δέχεσθαι*.— Πρβλ. και Sreck, *Artabasdos*, σελ. 26 και 105, όπου υποστηρίζεται ότι ὅλη η ιστορία του ὄρκου είναι δημιούργημα του πατριάρχη Νικηφόρου. Είναι δύσκολο, κατὰ τη γνώμη μου, να αποδώσει κανείς μια τέτοια *Überarbeitung*, όπως λέει ο κ. Sreck, στο κείμενο του Νικηφόρου παρόλο που δεν είναι αδύνατο. Αν πάντως ο ὄρκος υπήρξε πραγματικά, τότε έχει διαφύγει από τον κ. Ν. Σβορόβνο, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, REB 9 (1951), σελ. 109, όπου το αρχαιότερο παράδειγμα τοποθετείται επί Λέοντα Δ'.

3. Πολύ σωστά το είδε αυτό ο Κ. Ν. Uspensky, *Očerki, Viz. Vrem. 4* (1951), σελ. 219, καθώς και ότι η διήγηση του Θεοφάνη, σελ. 413 στο σημείο αυτό είναι τουλάχιστον περιέργη.

4. Οι Οψικιανοί, στρατηγός των οποίων είναι αρχικά ο ίδιος, οι Αρμενιάκοι υπό τον ένα γιο του Νικήτα, οι στρατιώτες του θέματος Θράκης υπό το Νικηφόρο, γιό του πατρίκιου και μάγιστρου Θεοφάνη Μονώτη.— Πρβλ. Νικηφόρο, σελ. 60 - 61 και Θεοφάνη, σελ. 415, 417.

5. Στρατηγός των Ανατολικών αναφέρεται ο Λαγκίνος (Θεοφάνης, σελ. 414, 30). Στρατηγός των Θρακησίων, ο Σισσίνιος (Νικηφόρος, σελ. 60, 11 - 13).

θέμα Οψικίου, κάτι που δεν είναι πια δυνατό¹ και, έτσι, ακολουθεί η λύση του δράματος, η σύλληψη και τιμωρία των στασιαστών (ή σφετεριστών) μαζί με την τύφλωση του στρατηγού των Θρακησίων Σισσίνιου λίγο αργότερα², που ο Θεοφάνης θέλει να συνοδεύονται από πολλές εκτελέσεις *προυχόντων*, βαριές ποινές και λεηλασίες των σπιτιών των πολιτών από στρατιώτες του Κωνσταντίνου Ε'³.

Όπως κι αν έχουν όμως τα πράγματα, η οριστική ενοποίηση των θεματικών στρατών υπό τον Κωνσταντίνο Ε' είναι ένα γεγονός αναμφισβήτητο μετά το 743 και εξηγεί, ίσως, για ποιά λόγο τα βίαια μέτρα που πήρε ο αυτοκράτορας αυτός ενάντια στον κλήρο δεν ήταν εφικτά ακόμα στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα Γ', βασιλείας που είχε μόνο προπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Ακόμα κι αν οι απόψεις του P. Speck είναι σωστές και ο Αρτάβασδος δεν είχε καμιά πρόθεση να καταργήσει τον Κωνσταντίνο Ε' αλλά να ασκήσει τα νόμιμα δικαιώματά του⁴, κανείς δε μπορεί να αμφισβητήσει ότι ο Κωνσταντίνος Ε' αποδείχεται φορέας των πιο ριζοσπαστικών τάσεων των θεματικών στρατών, στο μέτρο που αυτοί ενοποιούνται, και ότι, όταν οι ριζοσπαστικές αυτές τάσεις του στρατού θα εκδηλωθούν βίαια, υπεύθυνος θα θεωρηθεί ο αυτοκράτορας. Αυτός, από τη μια πλευρά επιχειρεί να πετύχει ό,τι δεν είχε προφθάσει ο πατέρας του Λέων, δηλ. να εξασφαλίσει τις ψήφους μιας μεγάλης μερίδας του επισκοπικού κλήρου⁵ για τη σύγκληση μιας ευνοϊκής γι' αυτόν συνόδου. Για τη σύγκληση αυτή, ο ανώτερος κλήρος δε φαίνεται να είχε ταυτόσημες θέσεις⁶. Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος φαίνεται ότι έχει εξασφαλίσει την απόλυτη νομιμοφροσύνη του πατριάρχη Αναστάσιου, έχοντάς τον

1. Νικηφόρος, σελ. 62: *Ἀρτάβασδος δὲ ἀποδράς πρὸς τὴν ἐν Βιθυνίᾳ Νίκαιαν πόλιν διασώζεται, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ἀνέπειθεν ὡς ἤκοι στρατολογήσων*. Πρβλ. Speck, *Artabasdos*, σελ. 32, 93, σημ. 67.— Θεοφάνης, σελ. 420: *ἐξῆλθεν εἰς τὸ Ὀψικίον*.

2. Θεοφάνης, σελ. 421, 3 - 5.— Νικηφόρος, σελ. 62, 17 - 20.

3. Οι υπερβολές του Θεοφάνη, σελ. 420, 22 - 28, είναι όμοιες με εκείνες της σελ. 386, 5 - 10 που περιγράφουν τις λεηλασίες των Οψικιανών στην Κωνσταντινούπολη το 715.— Και ο κ. Speck, *Artabasdos*, σελ. 37 και 55, δείχνει την έκπληξή του για την εμπάθεια του Θεοφάνη, αφού στη σελ. 415, ο Αρτάβασδος *τοὺς φίλους τε Κωνσταντίνου χειρωσάμενος τύπας καὶ κουρεύσας εἰς φυλακὰς ἀπέθετο*.

4. Speck, *Artabasdos*, σελ. 129 - 135, ιδιαίτερα αξιόλογες αλλά παρακινδυνευμένες απόψεις.

5. Κάτι που έχει προσέξει ο K. N. Uspensky, *Očerki, Viz. Vrem.* 4 (1951), σελ. 222.— Πρβλ. επίσης Gerō, *Iconoclasm/Constantine V*, σελ. 54 - 56 με τη σχετική βιβλιογραφία.

6. Σύμφωνα με το Θεοφάνη, σελ. 409, ο πατριάρχης Γερμανός Α' είχε απαντήσει στο Λέοντα Γ' το 730: *χωρὶς γὰρ οἰκουμενικῆς συνόδου καινοτομήσαι πιστὴν ἀδύνατόν μοι ὦ βασιλεῦ*. . .— Αντίθετα, ο πάπας Γρηγόριος Β' δείχνει να φοβάται περισσότερο από οτιδήποτε μια σύνοδο που θα συγκαλούσε ο Λέων Γ'. Πρβλ. TM 3 (1968), σελ. 293, 7 - 8: *παῦσον καὶ ἡσύχασον, καὶ συνόδου χρεία οὐκ ἔστιν*.

πομπεύσει και διασύρει μετά την καταστολή της ανταρσίας του Αρτάβασδου, τιμωρία οπωσδήποτε επιεικής¹, αν σκεφθεί κανείς την παρασπονδία του. Στις προσπάθειες αυτές ο αυτοκράτορας πρέπει να αφιέρωσε τα χρόνια 743 - 752, αφού, ως τότε δεν πρέπει να εφαρμόστηκαν εικονομαχικά μέτρα², κάτι που ο Θεοφάνης αποδίδει στο λοιμώδη θάνατο του 747³. Οι σκοποί του όμως πρέπει να ήταν φανεροί, αφού ο αριθμός των 338 επισκόπων που έλαβαν μέρος στη σύνοδο της Ιέρειας είναι αρκετά μεγάλος, ώστε να μην εξηγείται μόνο από πρόσκαιρους διορισμούς σε μικρή χρονική διάρκεια, καθώς μάλιστα, σύμφωνα με τη *Νουθεσία γέροντος περί τῶν ἁγίων εἰκόνων*, ο Κωνσταντίνος Ε' έκανε γνωστές τις απόψεις του με κήρυκες(;) σε ολόκληρη την αυτοκρατορία⁴.

Οι πηγές των αρχών του ένατου αιώνα Νικηφόρος και Θεοφάνης δε βρίσκουν λόγια για να εκφράσουν την αγανάκτησή τους γι' αυτή τη διάσπαση του ανώτερου κλήρου: ο Νικηφόρος πιστεύει ότι το μέρος αυτό της Εκκλησίας που προσχώρησε στους Εικονομάχους ήταν το χειρότερο⁵. Με μελανά χρώματα περιγράφει ο Θεοφάνης την αυτοκρατορική ιδιωτική ζωή⁶ στην οποία υποχρεωτικά παίρνει μέρος ο πατριάρχης Κωνσταντίνος⁷, αυτοκρατορικό δημιούργημα της εικονοκλαστικής συνόδου στην Ιέρεια (Φλεβάρης - Αύγουστος του 754). Πράγματι, στη σύνοδο αυτή που κυριάρχησαν οι εικονομάχοι⁸ και όπου δεν έλαβαν μέρος εκπρόσωποι από κανένα πατριαρχείο⁹, η διά-

1. Πρβλ. K. N. Uspensky, *Očerki, Viz. Vrem.* 4 (1951), σελ. 221/222.— S p e c k, *Artabasdos*, σελ. 40 και 128.— G e r o, *Iconoclasm/Constantine V*, σελ. 24/25, 20, σημ. 45.

2. Πρβλ. G e r o, *Iconoclasm/Constantine V*, σελ. 24/25.

3. Θεοφάνης, σελ. 423: *προμαστίζων τὸν ἀσεβῆ Κωνσταντῖνον καὶ ἀναστέλλων τῆς κατὰ τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν καὶ τῶν σεπτῶν εἰκόνων μανίας.*

4. Πρβλ. B. M. Meljoransky, *Georgii Kirjanin i Ioann Jerusalimjanin, dva neizvestnych bortsia za Pravoslaviye v VIIIom veke*, Σανκτπετερμπούργκ 1901, σελ. VIII: *ἐν τοῖς χρόνοις ἐκεῖνοις, τοῦ Λέοντος τελευτήσαντος καὶ αὐτοκράτωρ γενόμενος Κωνσταντῖνος καὶ ὑπερβάλας τοῦτον τοῖς τρόποις πανταχοῦ ἀπέστειλεν τῆς κακίας αὐτοῦ τοὺς κήρυκας...*— Ἴσως το γεγονός αυτό να συνδέεται με την αυτοκρατορική δραστηριότητα του 752.

5. Νικηφόρος, Αντιρρητικός Γ': PG 100, 556B: *...καὶ μέρος τῆς Ἐκκλησίας, ὅσοι ἐπ' αἰτίας κανονικαῖς καὶ ἐγκλήμασιν ἄλόντες ἐξώσθησαν, οπωσδήποτε υπερβολικό.*

6. Πρβλ. K. N. Uspensky, *Očerki, Viz. Vrem.* 4 (1951), σελ. 217, σημ. 3 και 6, με τα παραδείγματα που παρατίθενται από τα κείμενα.— G e r o, *Iconoclasm/Constantine V*, σελ. 141.

7. Θεοφάνης, σελ. 437, 13 - 17.

8. Πρβλ. την προσπάθεια του S. G e r o, *Iconoclasm/Constantine V*, σελ. 55 - 61, να εντοπίσει επώνυμες συμμετοχές επισκόπων. P. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, Μόναχο 1978, σελ. 56.

9. Θεοφάνης, σελ. 427, 33 - 34.— Βίος Στεφάνου του Νέου PG 100, 1117D - 1120A.— Ο γνωστός λίβελλος *Adversus Constantinum Caballinum*, PG 95, 331CD αποκαλεί τη σύνοδο της Ιέρειας *ἀκέφαλον καὶ θεομίσητον*, εξαιτίας της απουσίας των Πατριαρχείων.

σπαση του ανώτερου κλήρου μπορεί να έχει ολοκληρωθεί, όμως η αντίσταση της παλιάς άρχουσας τάξης δε φαίνεται να κάμπτεται το ίδιο ολοκληρωτικά.

Αρχίζοντας τον εικονομαχικό αγώνα, ο Λέων Γ' είχε πατάξει προληπτικά, όπως φαίνεται, ορισμένους λαϊκούς αριστοκράτες, «μάλιστα δὲ τοὺς εὐγενεῖα καὶ λόγῳ ἐπιφανεῖς»¹, που ευνοούσαν τα κινήματα εναντίον του. Στο βαθμό που οι δυναστικοί στρατιωτικοί γινόντουσαν απειλητικοί γι' αυτούς, οι τελευταίοι αυτοί εκπρόσωποι της πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας είχαν την τάση να αντιστέκονται συμμαχώντας ή ακόμα προσχωρώντας στις τάξεις του κλήρου: ο Θεοφάνης αναφέρει ότι πολλοί τε κληρικοί καὶ μονασταὶ καὶ εὐλαβεῖς λαϊκοὶ ὑπερεκινδύνευσαν², σε προφανέστατη σχέση με τους εὐγενεῖα καὶ λόγῳ ἐπιφανεῖς που είχε μνημονεύσει πιο πάνω. Στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε' που κατηγορείται για πράξεις ἀνοσιουρογοτέρας τοῦ πατρός, μετά την καταστολή της ανταρσίας του Αρτάβασδου, θανατώνονται πολλοὶ προύχοντες³, μαζί με τον εξάδελφο του αυτοκράτορα πατρίκιο και στρατηγὸ Θρακησίων Σισσίνιο που τυφλώνεται⁴. Το 752, ο Κωνσταντίνος, σιλέντια καθ' ἐκάστην ποιῶν τὸν λαὸν ἔπειθε πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ φρόνημα δολίως ἔπεσθαι⁵, κάτι που αντιστοιχεί σε ανάλογες εκφράσεις του Θεοφάνη, που εξετάσαμε ἤδη, για ενέργειες του Κώνσταντα Β'⁶. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα όμως, οι αποφάσεις της συνόδου του 754 όπως και η προσχώρηση ενός μέρους του επισκοπικού κλήρου στην εικονομαχική παράταξη δίνουν το σύνθημα για την περίφημη «μοναχομαχία»⁷, που έχει συγκλονιστικό κοινωνικό περιεχόμενο.

Σε μια παλιότερη μελέτη του, ο M. Ja. Sjuzjumov⁸, είχε υποστηρίξει ότι, τις παραμονές της Εικονομαχίας, η έκταση της μοναστηριακής ἔγγειας ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο δεν ήταν μεγάλη, έτσι ώστε η πολιτική των εικονομάχων αυτοκρατόρων δεν πρέπει να την είχε σαν στόχο της. Ο Sjuzjumov διαπιστώνει μάλιστα ότι, όπως στις πηγές δεν υπάρχει ούτε ένα σύνθημα «κοσμικοποίησης» της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας, δεν υπήρξε και ανάγκη για κοσμικοποίηση⁹.

Όμως, όσο απρόσμενο κι αν φαίνεται, το «σύνθημα» αυτό που δεν φαίνεται να βρήκε ο Sjuzjumov, υπάρχει στις πηγές, και μάλιστα πολλές φορές και

1. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 169, σημ. 7.

2. Θεοφάνης, σελ. 409, 19 - 20.

3. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 174, σημ. 3.

4. Θεοφάνης, σελ. 421, 3 - 4.— Νικηφόρος, σελ. 62, 17 - 19.

5. Θεοφάνης, σελ. 427, 20 - 22.

6. Θεοφάνης, σελ. 343, 4 - 5.— Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 151, σημ. 7.

7. Ο κυριότερος εκπρόσωπος της άποψης της «μοναχομαχίας» του Κωνσταντίνου Ε' ήταν ο K. N. U s p e n s k y, Πρβλ. *Očerki, Viz. Vrem.* 4 (1951), σελ. 220 - 228.

8. M. J a. S j u z j u m o v, *Problemy Ikonoborčestva v Vizantii*, *Učenyje zapiski Sverdlovskogo pedagogičeskogo instituta* 4 (1948), σελ. 48 - 110.

9. S j u z j u m o v, *Problemy Ikonoborčestva*, σελ. 89.

με την ίδια σημασία πάντα. Είναι ο όρος *κοινωνίες* που, σε διάφορες παραλλαγές, αναφέρεται τέσσερις φορές στο Θεοφάνη¹: τρεις φορές σχετικά με το θρησκευτικό και κοινωνικό μεταρρυθμιστή αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ε', και μια τέταρτη φορά, σχετικά με τον αποκλειστικά κοινωνικό μεταρρυθμιστή αυτοκράτορα Νικηφόρο Α'.

Κοινώσας (Κωνσταντίνος το τέμενος της αγίας Ευφημίας) *ἀρμαμέντον και κοπροθέσιον ἐποίησεν*², λέει ο Θεοφάνης για το έτος 6258 (766). Λίγο αργότερα πάλι, ο Θεοφάνης σπεύδει να διευκρινίσει την έννοια του ρήματος *κοινώ-ω*³, παραθέτοντας μια μνεία με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο: *μοναστήρια δὲ τὰ εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ τὰ σωζομένων καταφύγια οἴκους κοινούς καθίστα τῶν ὁμοφρόνων αὐτῷ στρατιωτῶν*⁴. Εκτός από τη συνεπτυγμένη υπόμνηση ότι πολλοί έσπευδαν στα μοναστήρια για να σωθούν από την καταδίωξη του Κωνσταντίνου Ε', η απεικόνιση μιας καθαρά κοινωνικής αντιμετώπισης, όπου, στη διαμάχη ανάμεσα στο στρατό και στο μοναχικό κλήρο, ο αυτοκράτορας κάνει κατάσχεση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας υπέρ του εικονομαχικού στρατού⁵, δίνει μια κατηγορηματική απάντηση στην τουλάχιστον άστοχη διατύπωση του Sjuzjumon σχετικά με την έλλειψη συνθημάτων στις πηγές.

Αλλά, όταν πεθαίνει ο Κωνσταντίνος Ε', στις 14 Σεπτέμβρη του 775, οι πηγές θυμούνται καλὰ ότι είναι μεμολυσμένος. . . *μοναχῶν ἀναιρέσεσι και κοινώσεσι μοναστηρίων*⁶, κάτι που τώρα πια φαίνεται πεντακάθαρα ότι αποτελούσε έναν από τους κύριους στόχους της πολιτικής του. Αν τώρα, όπως υποστήριζε ο M. Ja. Sjuzjumon, τις παραμονές της Εικονομαχίας η μοναστηριακή ιδιοκτησία δεν είχε μεγάλη έκταση, αυτό δε σημαίνει ότι στη διάρκεια της Εικονομαχίας η έκτασή της δεν πολλαπλασιάστηκε, καθώς μάλιστα τα μοναστήρια αποτέλεσαν καταφύγια *σωζομένων*, σύμφωνα με την έκφραση του Θεοφάνη. Κατά τη γνώμη μου, μόνο μ' αυτή την έννοια μπορούμε να μιλάμε για τη μοναχομαχία σα «δευτερογενές φαινόμενο» της Εικονομαχίας⁷.

Αρκετά πριν από το θάνατό του, ο Κωνσταντίνος Ε' φροντίζει και για την εικονομαχική (και μοναχομαχική) ενότητα του στρατού. Είναι χαρακτηρι-

1. Θεοφάνης, σελ. 440, 5.— σελ. 443, 1 - 3.— σελ. 448, 26.— σελ. 489, 12.

2. Θεοφάνης, σελ. 440, 5.

3. Η κλασσική του σημασία είναι κοινοποιώ/γνωστοποιώ. Ο Du Cange s. v. του αποδίδει τη σημασία του Θεοφάνη (*in communes usus redigi*).

4. Θεοφάνης, σελ. 443, 1 - 3.

5. Η κλασσική περιγραφή της «μοναχομαχίας» από τό Νικηφόρο, σελ. 71/72, δίνει έμφαση σε ορισμένες προσχωρήσεις στην αυτοκρατορική παράταξη, μετά από βασανιστήρια.

6. Θεοφάνης, σελ. 448, 24 - 26.

7. D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte*, Βιέννη 1972, σελ. 106/107.— Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τομ. Β', σελ. 106, για τα «δευτερογενή φαινόμενα».

στικό ότι αυτό το πολύ σημαντικό για την πολιτική του έτος 766/767, ο αυτοκράτορας ορίζει στρατηγούς *ὁμόφρονας αὐτοῦ καὶ τῆς κακίας αὐτοῦ ἐπαξίους ἐργάτας*, στο θέμα Ανατολικῶν το Μιχαήλ Μελισσηνό, στο θέμα Θρακησίων το Μιχαήλ Λαχανοδράκοντα, στο προφανέστατα νεοϊδρυμένο θέμα Βουκελλαρίων το Μάνη, που και οι τρεις επιδίδονται σε ανείπωτα ανοσιουργήματα, κατά το Θεοφάνη¹. Η απόλυτη ενότητα και ομοιογένεια του στρατού συντελείται ένα ή δυό χρόνια αργότερα με νέους *ὁμόφρονες* του αυτοκράτορα: δομέστικος των σχολῶν αναφέρεται ο πατρίκιος Αντώνιος, διοικητής των ταγματῶν ο μάγιστρος Πέτρος. Αυτοί συνεπικουροῦν τους στρατηγούς των θεμάτων που αναφέρθηκαν πιο πάνω² στις *κοινώσεις* των μοναστηριῶν που κι αυτές δε φαίνεται να είναι λίγες: εκτός από το τέμενος της Αγίας Ευφημίας, παραδίδεται στο στρατό η μονή Δαλμάτου, παλιό καταφύγιο αριστοκρατῶν, ενώ διαλύθηκαν (*ἐκ βάθρων κατέλυσεν*) ή κατεδαφίστηκαν οι μονές Καλλιστράτου, Δίου, Μαξιμίνου και Φλώρου³. . . «*Ὅπλοις γὰρ. . . ἐχρήσατο, οὐ βαρβάρους τροπώσασθαι, οὐκ ἔθνη χειρώσασθαι. . . ἀλλὰ πᾶν τὸ εὐσεβές, καθ' ὧν αὐτοὺς ἐξώπλισε παραστήσασθαι. . . οἰκητήρια γὰρ αὐτῶν τὰ μοναστήρια πεποίηκεν*», λέει παραστατικά ο πατριάρχης Νικηφόρος⁴ για τον Κωνσταντίνο Ε'. Αυτή ακριβῶς η χρήση των ὄπλων του νικηφόρου στα πεδία της μάχης θεματικού και ταγματικού στρατού⁵ ἐνάντια στον κλήρο αποτελεί το κορύφωμα της πάλης ἐνάντια στα υπολείμματα της πρωτοβυζαντινῆς ἀρχουσας τάξης⁶.

1. Θεοφάνης, σελ. 440, 24 - 29.— Το 732, ένας Μάνης είναι πάλι ο πρώτος στρατηγός Κυβερραιωτῶν.— Πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 410, 6 - 7 και πιο πάνω, σελ. 172, σημ. 3.— Το 771 μνημονεύεται ο Πετρωνάς, πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Κυβερραιωτῶν (Θεοφάνης, σελ. 445, 22).

2. Θεοφάνης, σελ. 442, 24 - 28.

3. Θεοφάνης, σελ. 443, 3 - 7.— Και η μονή Αυξεντίου πρέπει να καταστράφηκε, όπως φαίνεται από το Βίο Στεφάνου του Νέου, PG 100, 1137D.— Για τη μονή Δαλμάτου σαν καταφύγιο των αριστοκρατῶν, πρβλ. πιο πάνω, σημ. 127.— Σύμφωνα με τον Αντιρρητικό Γ' του πατριάρχη Νικηφόρου (PG 100, 493D), οι μονές Φλώρου και Καλλιστράτου δόθηκαν κι αυτές στο στρατό.

4. Νικηφόρος, Αντιρρητικός Γ', 54: PG 100, 493D.

5. Ο κ. Kaegi, *Unrest*, σελ. 239 και *The Byzantine Armies and Iconoclasm*, Bsl 27 (1966), σελ. 61, 63, αφήνει να εννοηθεί ότι τα ταγματικά στρατεύματα ήταν πιο οικονομικά από τα θεματικά αζαιτίας της πιο άμεσης επαφής τους με τον αυτοκράτορα. Κατά τη γνώμη μου, οι θεματικοί στρατοί που προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από την ύπαιθρο είχαν μεγαλύτερο μένος ἐνάντια στη μοναστηριακή περιουσία.

6. Το 765, μετά την αποτυχία μιας ναυτικής εκστρατείας που είναι δύσκολο να ξέρει κανείς προς τα πού κατευθυνόταν, πομπεύονται μοναχοί στον Ιππόδρομο κατά το Θεοφάνη, σελ. 437/438.— Τέσσερις μέρες αργότερα (25 Αυγούστου), πομπεύονται *ἐπίσημοι ἄρχοντες* ἰθ', στρατιωτικοί και πολιτικοί, που τα ονόματά τους μνημονεύονται, τα περισσότερα με ελαφρές αποκλίσεις από το Νικηφόρο, σελ. 74, 11 - 20 και το Θεοφάνη, σελ. 438, 8 - 17.— Πρβλ. Τ. Κ. Λογγή, στο ίδιο, Βυζαντινά 2 (1982), σελ. 70.

Οι διορισμένοι από τον Κωνσταντίνο Ε' στρατηγοί επεκτείνουν τη στρατιωτική τρομοκρατία στα διάφορα θέματα¹, με πρώτο τον πασίγνωστο για τους μοναχομαχικούς άθλους του πατρίκιου και στρατηγού Θρακησίων Μιχαήλ Λαχανοδράκοντα που αποσπά τα αυτοκρατορικά συγχαρητήρια επειδή, σε ολόκληρο το θέμα Θρακησίων, δεν άφησε ούτε ένα μοναχό². Ακριβώς την εποχή αυτή (771/772) ο όρος θέμα αποκτά την ενιαία πολιτικοστρατιωτική σημασία που του αποδίδουμε συνήθως³, με κυρίαρχη τη στρατιωτική πλευρά πάντα⁴, κάτι που αντανακλά μια νίκη: πρόκειται για τη νίκη της ισαυρικής στρατοκρατίας πάνω στον κλήρο που αποτελούσε το καταφύγιο των τελευταίων υπολειμμάτων της πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας. Αυτή η στρατιωτικοποίηση της αγροτοποιημένης από τον έβδομο ήδη αιώνα βυζαντινής κοινωνίας συντελείται με επιτυχία προς τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε'. Οι στρατιωτικοί παράγοντες αγωνίζονται να ανέβουν κοινωνικά ήδη από την εποχή του Φωκά, αλλά η πορεία τους ανακόπτεται από τη συγκλητική αριστοκρατία που έχει αφομοιώσει όσα στοιχεία των *curiales* της επαρχίας έχουν επιζήσει. Ως τα χρόνια του Λέοντα Γ', ο θεματικός στρατός υποσκελίζει οριστικά τη σύγκλητο⁵ και στρέφεται ενάντια στο τελευταίο καταφύγιο των αριστοκρατών, τον κλήρο⁶, αναγκάζοντάς τον να υποχωρήσει, προσωρινά μόνο όπως θα αποδειχθεί. Παραμερισμένη, η σύγκλητος δεν εξαφανίζεται. Ούτε ο κλήρος είναι δυνατό να χάσει την ηγετική του θέση στη μεσαιωνική πνευματική ζωή. Η άνοδος όμως του στρατού σε ηγετική θέση είναι κάτι το νέο και αντιστοιχεί, μέσα στις γενικές μεσαιωνικές συνθήκες, και στη μεταμόρφωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας προς τα γνωστά μεσαιωνικά πρότυπα, και στις αμυντικές ανάγκες μιας κοινωνίας απομονωμένης μέσα στο χώρο, όπως είναι η βυζαντινή, στα χρόνια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων».

Που, όπως φαίνεται τελικά, ήταν λιγότερο σκοτεινοί απ' ό,τι πιστεύεται. Στη δεκαπενταετία 760 - 775, οπότε κορυφώνεται ο διωγμός των μοναχών, τα δημόσια ταμεία είναι γεμάτα⁷, τα τρόφιμα και, γενικά, τα αγροτικά

1. Θεοφάνης, σελ. 446: . . . τούτων οὖν μιμησάμενοι καὶ οἱ λοιποὶ τὰ ὅμοια διεπράττοντο. . .

2. Θεοφάνης, σελ. 446: . . . καὶ τέλος οὐκ εἶασεν εἰς ὅλον τὸ ὑπ' αὐτὸν θέμα ἓνα ἄνθρωπον μοναδικὸν περιβεβλημένον σχῆμα. . .

3. Είναι η πραγματικά μεγάλη και ευαίσθητη στιγμή που ανακάλυψε ο Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Themenordnung*, σελ. 89 - 99.

4. Πρβλ. Τ. Κ. Λογγή, στο ίδιο, *Βυζαντινά 2* (1982), σελ. 66, σημ. 27, 69, σημ. 39.

5. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 169, σημ. 1.

6. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 161, σημ. 5, σελ. 163, σημ. 2, σελ. 167, σημ. 7.

7. Νικηφόρος, σελ. 76: . . . φιλόχρυσος δὲ ὦν ὁ μισόχριστος νέος Μίδας Κωνσταντῖνος ἀναδεικνύεται καὶ τὸν χρυσὸν ἅπαντα ἀπεθησάυρισε. . . — Θεοφάνης, σελ. 443: . . . νέος γὰρ Μίδας γενόμενος τὸν χρυσὸν ἅπαντα ἀπεθησάυρισε. . .

προϊόντα είναι πάμφθηνα στην αγορά σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί επί Αρτάβασδου¹, και χιλιάδες τεχνίτες απ' όλη την αυτοκρατορία σχεδόν εργάζονται στην επισκευή του υδραγωγείου του Ουάλη που είχε καταστραφεί κατά την πολιορκία των Αβαροσλάβων επί Ηράκλειου στα χρόνια 627 - 629². Είναι η μόνη, ίσως, βασιλεία σε ολόκληρη τη Βυζαντινή ιστορία, στην οποία το παραδοσιακά βαρύ κλίμα της Κωνσταντινούπολης υποχωρεί σε όφελος των αλλεπάλληλων συγκεντρώσεων του λαού στον Ιππόδρομο και των στρατιωτικών θριάμβων που εναλλάσσονται με ανακτορικά συμπόσια³ και γιορτές. Αν η παλιά πρωτοβυζαντινή κοινωνία χρειάστηκε περισσότερο από εκατόν πενήντα χρόνια για να καταρρεύσει οριστικά, τότε, το 775 που πεθαίνει ο δεύτερος εικονομάχος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε', αυτός που μολύνθηκε με τις κοινώσεις των μοναστηριών, μπορεί να θεωρηθεί σαν δείκτης του ότι μια νέα σφριγηλή κοινωνία βρίσκεται σε πορεία ανοδική.

Β'. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΛΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΥ

Η κοινωνική κατάσταση που επικρατεί μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Ε' δείχνει να είναι τέτοια, ώστε ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' να χαρακτηρίζει γύρω στο 811 τους προκατόχους του αυτοκράτορες «*ἀκυβερνήτους*», δηλαδή ανίκανους να κυβερνήσουν⁴.

Όπως συμβαίνει σε όλες τις ανάλογες περιπτώσεις που η ανερχόμενη αυτόνομη κοινωνική δύναμη είναι ο στρατός (σε αντίθεση με τα κλασσικού τύπου σκοτεινά πραξικοπήματα των αξιωματικών), η αντίπαλη παράταξη, όποια κι αν είναι αυτή, βρίσκεται σε αδυναμία να αποτρέψει την επικράτηση των

1. Νικηφόρος, σελ. 76: *... ἐν οἷς συνέβαιναν... εὐθὺς τὰ τῆς γῆς καρπῆματα καὶ γεννήματα διαπιπράσκεισθαι... ὅπερ εὐφορία τε γῆς καὶ πραγμάτων εὐθηνία ἐνομίζετο...—* Θεοφάνης, σελ. 443: *... ἐποίησε δὲ εὐθηνῆσαι τὰ εἶδη ἐν τῇ πόλει τῷ χρόνῳ τούτῳ...—* Για τη δυστυχία και την ακρίβεια που βασίλευε στην πρωτεύουσα επί Αρτάβασδου, βλ. Νικηφόρο, σελ. 61, 23 και Θεοφάνη, σελ. 419, 25 - 29.

2. Νικηφόρος, σελ. 75/76.— Θεοφάνης, σελ. 440.— Πρβλ. Τ. Κ. Λουγγή, στο ίδιο, *Επιστημονική Σκέψη* 15 (1983), σελ. 26, σημ. 34.

3. Θεοφάνης, σελ. 442: *... αὐτὸς δὲ καθαρωδίας ἔχαιρε καὶ συμποσιασμοῖς, αἰσχρολογίαις τε καὶ ὀρχησμοῖς ἐκπαιδῶν τοὺς περὶ αὐτόν...—* Για θριάμβους, βλ. Θεοφάνη, σελ. 433, 10 - 14 και σελ. 447, 23 - 25. — Για τις διάφορες τελετές και πομπεύσεις στον Ιππόδρομο, βλ. Θεοφάνη, σελ. 426, 29 και σελ. 437, 27, σελ. 438, 2 - 3, *passim*.

4. Θεοφάνης, σελ. 489: *τοὺς πρὸ αὐτοῦ βασιλεῖς ἅπαντας ὡς ἀκυβερνήτους ἐμέμφετο, καθόλου τὴν πρόνοιαν ἀναιρῶν καὶ μηδένα λέγων γίνεσθαι τοῦ κρατοῦντος δυνατώτερον, εἰ βούλοιο ὁ κρατῶν ἐντροχῶς ἄρχειν...—* Για ερμηνεία του χωρίου, πρβλ. πιο κάτω.

στρατιωτικών. Στο Βυζάντιο, η επικράτηση του θεματικού στρατού στο τελευταίο τέταρτο του όγδοου αιώνα, παρόλο που ολοκληρώθηκε με χαρακτηριστικά αργούς, μεσαιωνικούς ρυθμούς, δε μπορούσε να έχει σαν αποτέλεσμα, παρά τη μεταμόρφωση ολόκληρης της κοινωνίας που προσαρμόζεται υποχρεωτικά στη διοίκηση των πολιτικών πραγμάτων από τους στρατιωτικούς. Η πραγματικότητα αυτή που γίνεται αισθητή στην επαρχία, τυπικά το 771¹, θα οδηγήσει σε ένα γρήγορο πολλαπλασιασμό των θεμάτων τον ένατο αιώνα², αλλά, τουλάχιστον για την ώρα, το 775/776, ο νέος αυτοκράτορας Λέων Δ' πολλαπλασιάζει τα στρατεύματα, και στα θέματα και στα τάγματα³, και το μέτρο αυτό, χωρίς αμφιβολία, ενισχύει το ρόλο και τη δύναμη των στελεχών του στρατεύματος, οποιοσδήποτε κι αν ήταν ο στόχος του αυτοκρατορικού αυτού μέτρου.

Όμως, το μέτρο αυτό δεν είναι το μόνο που πήρε ο Λέων Δ' που ο Θεοφάνης τον αποκαλεί *εὐσεβὴ πρὸς ὀλίγον χρόνον καὶ φίλον τῶν μοναχῶν*⁴. Στους επισκοπικούς θρόνους τοποθετούνται πάλι μοναχοί με αυτοκρατορική έγκριση⁵ και, σύμφωνα με μια εύστοχη παρατήρηση του P. Speck⁶, τα μέτρα αυτά συντελούν στην άμβλυνση της πολιτικής κατάστασης, επειδή ευνοούν και το στρατό και τον κλήρο. Το 776, οι στρατιωτικοί έχουν τον πρώτο λόγο στην αναγόρευση του συναυτοκράτορα Κωνσταντίνου⁷ και, μετά το γεγονός αυτό, ο Λέων Δ' επαφίεται κυριολεκτικά στους στρατιωτικούς διοικητές που φαίνεται ότι είναι οι ίδιοι, από την εποχή του Κωνσταντίνου Ε'⁸. Πραγματικά, οι αυτοκρατορικές αυτές πρωτοβουλίες προς όφελος του στρατού και του κλήρου δείχνουν να έχουν ένα είδος γενικής κοινωνικής συναίνεσης και αποδοχής, καθώς μάλιστα ξοδεύονται πολλά χρήματα που είχε αποθησαυρίσει παλιότερα ο Κωνσταντίνος Ε' και εξευμενίζεται και ο λαός και οί *έν τέλει*⁹.

1. Πρβλ. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σελ. 34/35, 89, 99.

2. Για τα θέματα που, από 11 το 775, θα γίνουν 22 το 867, πρβλ. πιο κάτω, σελ. 194, σημ. 5 - 6.

3. Θεοφάνης, σελ. 449: (Λέων) *στρατεύματά τε ἐποίησε κατὰ θέμα πολλὰ καὶ τὰ τάγματα ἐπηύξησεν*. . .

4. Θεοφάνης, σελ. 449, 14 - 15.

5. Θεοφάνης, σελ. 449: *ἔθεν καὶ μητροπολίτας ἐκ τῶν ἀββάδων ἐν τοῖς πρωτίστοις θρόνοις προεβάλετο*.

6. P. Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus*, Μόναχο 1978, σελ 54, 72.

7. Πρβλ. N. Svoronos, *Le serment de fidélité*, REB 9 (1951), σελ. 109.— Λικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Αθήνα 1956, σελ. 81.

8. Πρβλ. Speck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 92.

9. Θεοφάνης, σελ. 449: *ὁ δὲ βασιλεὺς Λέων ἤρξατο ἀπλοῦσθαι εἰς τὰ καταλειφθέντα αὐτῷ παρὰ τοῦ πατρὸς χρήματα καὶ ἐξευμενίσαστο τὸν λαὸν καὶ τοὺς ἐν τέλει*.— Τοὺς ἐν

Τα πράγματα λοιπόν οδηγούν σε ανακωχή ανάμεσα στο στρατό που μόλις έχει ανέβει κοινωνικά¹ και στον κλήρο, ιδιαίτερο το μοναχικό, που ξαναπαίρνει τώρα μερικές από τις θέσεις που είχε χάσει ως το 775. Το 778, ο Θεοφάνης θα αναφέρει την προέλαση του βυζαντινού στρατού μέχρι τη Γερμανία, χωρίς η παρουσία των στρατηγών που τον διοικούν και που ασφαλώς είναι στην πλειοψηφία τους εικονομάχοι να του προκαλέσει το φόβο ή την αποστροφή που του προκαλούσε στο παρελθόν². Την ίδια περίπου εποχή, ο ίδιος ο ευσεβής Θεοφάνης, τότε ακόμα μόνο γόνος αριστοκρατικής ορθόδοξης οικογένειας, θα παντρευτεί την κόρη ενός εικονομάχου πατρίκιου και δε θα έχει καμιά δυσκολία να την προσηλυτίσει σε όλες τις θετικές αλλά και αρνητικές επιδιώξεις και επιδόσεις του³. Δείγματα των καιρών πολύ χαρακτηριστικά: οι στρατιωτικοί εισβάλλουν με ορμή στις κορυφές της κοινωνικής πυραμίδας και, φτάνοντας εκεί, αρχίζουν να συνθηκολογούν ιδεολογικά⁴. Είναι γεγονός

τέλει είναι διόρθωση palmaris του εκδότη C. de Boor στο Θεοφάνη, σελ. 449, 13 - 14, καθώς ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάρης, σελ. 297, μεταφράζει *tam optimates quam populum*.

1. Αν ως τώρα δεν έγινε παραπομπή στην πραγματικά αξιόλογη μελέτη του J. F. Haldon, *Some Remarks on the Background of the Iconoclastic Controversy*, BSl 38 (1977), σελ. 161 - 184, ένας από τους κύριους λόγους ήταν ότι, διαφωνώντας στα επιμέρους, θα δινόταν η εντύπωση ότι θεωρώ το άρθρο λαθμεμένο. Αντίθετα, κατά τη γνώμη μου, είναι η μόνη μελέτη που εξετάζει την κοινωνική κατάσταση σε σχέση με το ρόλο του στρατού (π.χ. σελ. 161 - 164). Βέβαια, ο κ. Haldon, όταν αναφέρεται στις εξεγέρσεις του Λεόντιου (695) και του Αψίμαρου (698), τις αποδίδει στις *changed attitudes of officers and soldiers*, ενώ εγώ πιστεύω ότι πρόκειται για διαφορετικές πολιτικές παρατάξεις. Ο κ. Haldon ερμηνεύει το Leo's appeal to the ordinary people (σελ. 181) στην προσπάθεια του Λέοντα Γ' να αποκαταστήσει το αυτοκρατορικό κύρος, κάτι που, όπως ελπίζω να φανεί καθαρά πιο κάτω, γίνεται μόνο πολύ αργότερα, από τους αυτοκράτορες Κωνσταντίνο ΣΤ' πρόσκαιρα, Νικηφόρο Α', Λέοντα Ε' και Θεόφιλο, αλλά χωρίς επιτυχία ως το Βασίλειο Α'. Οπωσδήποτε όμως, ο κ. Haldon μπόρεσε να δώσει με τον τρόπο του, τη βαρύτητα του στρατού, χωρίς όμως, νομίζω, να εντοπίσει τις κοινωνικές του τάσεις μέσα στις μεταβατικές συνθήκες του όγδοου αιώνα. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι τον όγδοο αιώνα, δεν πρόκειται τόσο για *military opposition from the provinces to the capital*, όπως λέει ο κ. Haldon (σελ. 168), αλλά για προοδευτική κατάκτηση της εξουσίας που βρίσκεται στην πρωτεύουσα από τον επαρχιακό θεματικό στρατό που τόσο καλά μελέτησε ο κ. Haldon στην εργασία του *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army, C. 550 - 950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata*, Βιέννη 1976.

2. Θεοφάνης, σελ. 451, 12 - 17.— Για το ότι οι στρατηγοί είναι εικονομάχοι στην πλειοψηφία τους αλλά μάλλον αδιάφοροι τώρα, πρβλ. Sreck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 112/113.— Ελεωνόρα Κουντούρα - Γαλάκη, *Κοινωνικές ανακατατάξεις και στρατός στα τέλη του Η' αιώνα*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 6 (1985), σελ. 125 - 138.

3. Βίος Θεοφάνους, έκδ. De Boor, σελ. 4, 28 - 33, σελ. 5 - 6.

4. Πρβλ. Sreck, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 72, που πιστεύει ότι, στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της Εικονομαχίας, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ή ήταν αδιάφορο, ή είχε κινητοποιηθεί ευκαιριακά.

ότι η γενική οικονομική και κοινωνική κατάσταση απέχει πολύ από το να είναι κακή και, από ό,τι φαίνεται, οι φόροι που πληρώνονται στους Άραβες το 783 δεν πρέπει να αποτελούν μεγάλη επιβάρυνση για το βυζαντινό κράτος¹. Όταν παραιτείται ο πατριάρχης Παύλος ο Κύπριος (780 - 784) στις 31 Αυγούστου του 784, μπορεί να αποσυρθεί ήσυχος στη μονή των Φλώρου που οι πηγές τη θεωρούσαν λάφυρο των στρατιωτών του Κωνσταντίνου Ε΄². Τον πατριάρχη Παύλο διαδέχεται ένας αυτοκρατορικός ασηκρήτης *ἐκ πατρικίων σειρᾶς*, ο Ταράσιος (784 - 806)³ που διατηρεί στενές σχέσεις με το στρατό, όπου υπηρετεί ο αδελφός του Σισσίνιος⁴. Από την κατάσταση αυτή, όπου κυριαρχεί η ανακωχή και γίνονται αισθητές οι πρώτες αμοιβαίες διεισδύσεις ανάμεσα στο στρατό και στον κλήρο, είναι φυσικό να υπάρχουν και δυσαρεστημένοι: ο παλιός ένδοξος στρατηγός των Βουκελλαρίων πατρίκιος Τατζάτης αυτομολεί στους Άραβες το 782, παίρνοντας μαζί του *την γυναῖκα ἑαυτοῦ καὶ πᾶσαν ὑπόστασιν*⁵. Λίγο νωρίτερα, είχε αυτομολήσει στην Αφρική ο πατρίκιος και στρατηγός Σικελίας Ελπίδιος⁶ αλλά ούτε ο Τατζάτης, ούτε ο Ελπίδιος είναι περιβόητοι για το παρελθόν τους εικονομάχοι. Αντίθετα, τόσο ο πασίγνωστος Μιχαήλ Λαχανοδράκων όσο και ο εξμουβίτορας των ταγμάτων Ιωαννίκιος, υπηρετούν στο στρατό ανενόχλητοι ως το 792⁷. Απ' ό,τι φαίνεται μάλιστα, ο μελλοντικός άγιος είναι ένας από τους τελευταίους που παραμένουν πιστοί στην Εικονομαχία⁸, ιδεολογία που δείχνει να έχει πια απογυμνωθεί από οποιοδήποτε κοινωνικό υπόβαθρο.

Αν αυτή η αμοιβαία ανοχή στρατού και κλήρου που αρχίζει να διαφαίνεται

1. Για τους φόρους του 783, βλ. Θεοφάνη, σελ. 456, 20 - 21.— Για τη μή επιβάρυνση, πρβλ. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 129.

2. Θεοφάνης, σελ. 457, 13 - 16 (παραίτηση Παύλου και αναχώρησή του στα Φλώρου).— Πρβλ. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 132.— Για τα Φλώρου και την κοίωσή τους, πρβλ. πιο πάνω, σελ. 178, σημ. 3.

3. Ιγνάτιος διάκονος, Βίος Ταρασίου, έκδ. J. H e i k e l (*Acta Societatis Scientiarum Fennicae*) τομ. 17 (1891), σελ. 396 κε.

4. Ο Σισσίνιος αυτός αιχμαλωτίζεται από τους Φράγγους και ανταλλάσσεται το 798. Πρβλ. L o u n g h i s, *Ambassadors*, σελ. 156, σημ. 6, σελ. 157 με τις παραπομπές στις λατινικές πηγές της Δύσης.

5. Θεοφάνης, σελ. 456, 12 - 23 που αποδίδει την αυτομολία του Τατζάτη στον ανταγωνισμό του με τον ευνούχο πατρίκιο Σταυράκιο. Πρβλ. L. A. T r i t t l e, *Tatzate's Flight and the Byzantine - Arab Treaty of 782*, Byz. 47 (1977), σελ. 279 - 300.

6. Για τον Ελπίδιο, βλ. Θεοφάνη, σελ. 454/455.— Πρβλ. J. B. B u r y, *History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802 - 867)*, Λονδίνο 1912, σελ. 295/296, σημ. 1.

7. Πρβλ. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 161.

8. Σύμφωνα με το Βίο Ιωαννικίου (ΛASS Novembris II, I, Βρυξέλλες 1894), σελ. 337Α, ο Ιωαννίκιος είναι 36 χρονών το 792, οπότε ένας γέρος τον ψέγει επειδή είναι ακόμα αιρετικός.

στο κοινωνικό επίπεδο δεν έθιγε κανένα, τότε με κανένα τρόπο ο μετέπειτα αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' δε θα είχε το δικαίωμα να αποκαλεί άκυβερνήτους αυτοκράτορες αυτούς που η βασιλεία τους, είτε οδήγησε, είτε απέβλεψε στην αναστήλωση των Εικόνων το 787. Ο Νικηφόρος Α' είχε εὐσεβή βασιλείαν, σύμφωνα με το βίο του μετανοημένου άγιου Ιωαννίκιου¹, δηλαδή βασιλεία σύμφωνη προς τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο, αλλά είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι ο χαρακτηρισμός του αυτός (ακυβέρνητοι) δε στοχεύει τις αληθινά πληθωρικές αυτοκρατορικές προσωπικότητες του Λέοντα Γ' και του Κωνσταντίνου Ε'². Ο Νικηφόρος Α' που, σύμφωνα με το λεγόμενο *Χρονικό του 811*³, ήταν φρόνιμος τε πάνυ και πανοῦργος, και ὀξὺς εἰς τὸ νοῆσαι πρέπει να είχε συλλάβει στις πραγματικές του διαστάσεις το κοινωνικό μήνυμα της εποχής που άρχιζε το 775, όταν συμπλήρωνε την κρίση του με τον ισχυρισμό μηδένα γίνεσθαι τοῦ κρατοῦντος δυνατώτερον, εἰ βούλοιο το κρατῶν ἐντροχῶς ἄρχειν⁴.

Δεν ήθελαν λοιπόν πραγματικά οι κρατούντες της περιόδου 775 - 802 να άρχουν ἐντροχῶς, ούτε καν η Ειρήνη που ο Βίος Ιωαννίκιου θεωρεί τη βασιλεία της αἰσχύνην τῶν προκρατησάντων αἰρετικῶν ἀνδραρίων τὴν βασιλείαν⁵, η Ειρήνη στην οποία αποδόθηκε τέτοια θέληση χαρακτήρα, τόση φιλοδοξία και αδίστακτα ἐνστικτα⁶; Ἡ μήπως, η άνοδος των στρατιωτικών και η ανακωχή τους με τον κλήρο είχε καταλήξει να επισκιάσει ορισμένες βασιλείες πριν από το 802;

Ανεξάρτητα από το αν η συμβιβαστικότητα που έδειξε ο Λέων Δ' Χάζαρος στο ζήτημα της ικανοποίησης στρατού και κλήρου⁷ ήταν προσωπικό του χαρακτηριστικό ή, αντίθετα, απόρροια των πραγματικών συνθηκών που επικρατούσαν τότε, είναι γεγονός ότι στα χρόνια της βασιλείας του (πέντε χρόνια παρά ἕξη μέρες, κατά το Θεοφάνη), αυξήθηκε η δύναμη και των στρατιωτικών και των κληρικών. Πριν πεθάνει ὑποπτα στις 8 Σεπτέμβρη του 780, ο Λέων Δ' είχε προφτάσει να δει — επειδή πουθενά δε γίνεται αισθητή η παρούσα

1. Βίος Ιωαννίκιου, σελ. 344B: . . . τῆς εὐσεβοῦς βασιλείας Νικηφόρου και Σταυρακίου. . .

2. Το ίδιο λέει και ο Κ. Α μ α ν τ ο ς, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*², Αθήνα 1963, τομ. Α', σελ. 381.

3. Χρονικό του 811, 90/91 έκδ. I. D u j č e v, TM 1 (1965), σελ. 216.

4. Θεοφάνης, σελ. 489.— Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 180, σημ. 4.

5. Βίος Ιωαννίκιου, σελ. 385A.

6. Για «κλασσικούς χαρακτηρισμούς» της Ειρήνης, πρβλ. τελευταία Θ. Κ. Κορρέ, *Το Ζήτημα του δευτέρου γάμου του Κωνσταντίνου ΣΤ'*, Θεσσαλονίκη 1975, passim. Το βιβλίο αυτό ακολουθεί σχεδόν σχολαστικά τη συνοπτική διήγηση του Κ. Α μ α ν τ ο υ, *Ιστορία*² τομ. Α', σελ. 359 - 368. — Α ι κ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ὐ λ ο υ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 148 - 151.

7. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 181, σημ. 6 - 9.

του στο γεγονός αυτό — τη χειροτονία σαν πατριάρχη ενός άλλου ευσεβούς «ουδέτερου», του Παύλου του Κύπριου¹, που είδαμε να αποσύρεται για λόγους υγείας το 784². Αυτός ο πατριάρχης Παύλος «λόγω τε και πράξει διαλάμπων»³. όπως παλιότερα ο πάπας Γρηγόριος Β΄⁴, βλέπει απλά, να «έγχειρίζεται παραδόξως θεόθεν τήν βασιλείαν»⁵ η Ειρήνη με το γιό της Κωνσταντίνο ΣΤ΄. Όπως γράφτηκε⁶: η άνοδος της Ειρήνης στο θρόνο συνδέεται χρονικά και αιτιολογικά με το θάνατο του Λέοντα: αν ο Λέων ζούσε μερικά χρόνια ακόμα, θα τον διαδεχόταν μόνο ο ενήλικος πια Κωνσταντίνος ΣΤ΄.

Οι εικονολατρικές λοιπόν πηγές χαίρονται απροκάλυπτα επειδή αρχίζει αυτό που θα ονομαστεί αργότερα στη Δύση *femineum imperium*⁷. Η παρουσία στο θρόνο του ανήλικου Κωνσταντίνου ΣΤ΄ δεν αλλάζει την ουσία, με την έννοια ότι οι ίδιες δυνάμεις που είχαν επιχειρήσει να πάρουν το θρόνο από το Λέοντα Δ΄ το Μάη του 776⁸, το επιχειρούν και τώρα, το 780. Προσπαθούν να αναγορεύσουν αυτοκράτορα έναν άλλο γιό του Κωνσταντίνου Ε΄ και της Ευδοκίας Μελισσηνής, τον καίσαρα Νικηφόρο⁹ και στη συνωμοσία αναφέρονται σαν αναμιγμένοι αρκετοί πολιτικοί και στρατιωτικοί¹⁰: εκτός από το λογοθέτη του δρόμου Γρηγόριο που κατέχει ένα νέο, σχετικά, αξίωμα¹¹, οι υπόλοιποι είναι ένας απόστρατος (ο πρώην στρατηγός των Αρμενιάκων Βάρδας¹²) και μερικοί μεσαίοι αξιωματικοί¹³ που αντιμετωπίζονται με μάλλον περιφρονητικό τρόπο: *δείρασα και κουρεύσασα, έξώρισε η Ειρήνη*. Αν αληθεύει η κρίση του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄, τότε οι μεσαίοι αξιωματικοί, οι απόστρατοι και οι καινούργιοι αξιωματούχοι θέλουν μια ισχυρή αυτοκρατορική αρχή και όχι «ακυβερνησία», που ματαιώνει τους σκοπούς για τους

1. Θεοφάνης, σελ. 453, 6 - 8, χρονολογεί στη δεύτερη Κυριακή των Νηστειών του 780.

2. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 183, σημ. 2.

3. Θεοφάνης, σελ. 453, 8.

4. Θεοφάνης, σελ. 408, 23.

5. Θεοφάνης, σελ. 454, 7 - 8.— Πρβλ. Διονυσία Μισίου, *Η Ειρήνη και το «παραδόξως» του Θεοφάνη. Συμβολή στη συνταγματική θέση της βυζαντινής Αυγούστας*, Βυζαντινά 10 (1980), σελ. 171 - 177 με όλη τη σχετική βιβλιογραφία.

6. Διονυσία Μισίου, στο ίδιο, σελ. 175, σημ. 24.

7. *Annales Laureshamenses* 801 (MGH SSRG, 1, 38): *...quia iam tunc cessabat de parte Graecorum nomen imperatoris et femineum imperium apud se habebant...*

8. Απόπειρα του 776: Θεοφάνης, σελ. 450, 23 - 26.— Πρβλ. Διονυσία Μισίου στο ίδιο, σελ. 173, σημ. 9.

9. Για το Νικηφόρο, πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 442, 15 και σελ. 444, 1.

10. Θεοφάνης, σελ. 454, 15 - 20.

11. Πρώτη μνεία του το 759 στο Θεοφάνη, σελ. 431, 10.

12. Βάρδας ή Βαρδάνης, στρατηγός Αρμενιάκων, Θεοφάνης, σελ. 445, 19 - 20.

13. Ένας δρουγγάριος της Δωδεκανήσου (Θεοφύλακτος Ραγγαβές), ένας σπαθάριος του βικαρίου και δομέστικος (υπαρχηγός) των εξμουβιτόρων «και πολλοί έτεροι», Θεοφάνης, σελ. 454, 16 - 22.

οποίους αγωνίστηκαν επί Κωνσταντίνου Ε'. Αυτές τις ελπίδες ίσως να απηχέει και η σταδιοδρομία του φτωχού εξκουβίτορα Ιωαννίκιου που έμεινε εικονομάχος ως το 792 και έσωσε μάλιστα από το θάνατο τον Κωνσταντίνο ΣΤ' στις Μαρκέλλες¹.

Οπωσδήποτε, είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή αυτή η «πολιτική αδιαφορία» των στρατηγών των θεμάτων, τόσο στις αποτυχημένες απόπειρες του 776 και του 780, όσο και στα χρόνια που προετοιμάζεται φανερά η αναστήλωση των Εικόνων. Αν η περίπτωση του στρατηγού Σικελίας Ελπίδιου αποτελεί προέκταση της ανταρσίας του 780 (διεβλήθη ως τὰ τῶν καισάρων φρονῶν, λέει ο Θεοφάνης)², η περίπτωση του στρατηγού των Βουκελλαρίων Τατζάτη αποδίδεται συνήθως σε προσωπικούς λόγους (μίσει τῷ πρὸς Σταυράκιον)³. Οι στρατιωτικοί ηγέτες που διοικούν αξιόλογες μονάδες μάλλον αδρανούν και ο κόμης του Οψικίου πατρικίος Πετρωνάς φρουρεί τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο του 787 που συγκαλείται στην έδρα του Νίκαια⁴, μαζί με το λογοθέτη του Στρατιωτικού. Τα τάγματα που είχαν εισβάλει στους Αγίους Αποστόλους στις 7 Αυγούστου του 786⁵ τώρα τιθασευμένα παρευρίσκονται σαν φρουρά στην καταληκτῆρα συνεδρίαση της Συνόδου⁶. Δεν πρέπει να υπάρχει αμβολία ότι, το 787, η Ειρήνη διαθέτει στρατὸν ἴδιον καὶ ἄρχοντας πειθηνίους αὐτῇ⁷, καθώς μάλιστα εἰρηνεύει ἢ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία⁸, οριστικά, όπως ελπίζεται. Κατὰ πόσο οι στρατιωτικοί είναι αφοσιωμένοι στην Ειρήνη προσωπικά, θα φανεί αμέσως πιο κάτω.

Περίεργη εικόνα παρουσιάζει ο στρατός στη δεκαετία 780 - 790. Χωρίς να κερδίσει ούτε μια αξιόλογη μάχη⁹, φαίνεται ότι διατηρεί και τη συνοχή και την ισχύ του. Η σύγκλητος που είχε να εμφανιστεί στο Θεοφάνη από το 718¹⁰, κάνει δύο εντελώς παρεκβατικές εμφανίσεις το 776¹¹ και το 784¹²,

1. Και ο P. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 192/193, πιστεύει ότι δεν πρέπει να υπήρχαν πολλοί σαν τον Ιωαννίκιο το 792.

2. Θεοφάνης, σελ. 454, 28 - 29.

3. Θεοφάνης, σελ. 456, 12.

4. Για τον Πετρωνά, βλ. Mansi XII, 999B.—Zacos - Veglery, *Lead Seals*, αρ. 2315.—R. Guiland, *Patrices de Léon III à Michel II*, Byz. 40 (1970), σελ. 332.

5. Θεοφάνης, σελ. 461, 20 - 29.

6. Mansi XIII, 417.

7. Θεοφάνης, σελ. 462, 18.

8. Θεοφάνης, σελ. 463, 10 - 11.

9. Για τις μάχες, βλ. Θεοφάνης, σελ. 455, 462, 463.

10. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 169, σημ. 1.

11. Πάλι μετά τη διοίκηση των θεμάτων, όπως το 718. Βλ. Θεοφάνη, σελ. 449, 28 - 29· οἱ τε τῶν θεμάτων καὶ τῆς συγκλήτου. . . κλπ.

12. Θεοφάνης, σελ. 457, 22 - 23: Ἡ δὲ (Εἰρήνη) προσκαλεσαμένη τούς τε πατρικίους καὶ τούς τῆς συγκλήτου λογάδας. . .

ενώ ο παλιός εικονομάχος πατρίκιος και μάγιστρος Πέτρος, παλιός έμπιστος συνεργάτης του Κωνσταντίνου Ε' ¹ που βρίσκεται ακόμα στη θέση του το 790 ², αποδείχεται πολιτικά ανίσχυρος και περιβάλλεται άτιμίαις πριν σταλεί στο σπίτι του ³. Παρόλο που στη θέση του διορίζεται ο τρομερότερος από τους παλιούς εικονομάχους, ο Μιχαήλ Λαχανοδράκων ⁴, ο κύριος όγκος του στρατού πρέπει να ακολουθεί τους στρατηγούς που δε θέλουν ισχυρή αυτοκρατορική εξουσία. Όλες αυτές οι υπολανθάνουσες αντιθέσεις και πραγματικότητες έρχονται στο φως όταν ξεσπάει η λεγόμενη υπόθεση των Αρμενιάκων (790 - 794) ⁵.

Αποτελώντας μια από τις παλιότερες «θεματικές» στρατιωτικές ενότητες της αυτοκρατορίας (ένας τουρμαρχής τους αναφέρεται ήδη το 627) ⁶, οι Αρμενιάκοι που είχαν υποστηρίξει τον Αρτάβασδο στα χρόνια 742/743 ⁷, εμφανίζονται πολύ λίγο στη μακροχρόνια βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε'. Το 760, ο στρατηγός τους Παύλος σκοτώνεται σε μια μάχη με τους Άραβες ⁸ ενώ το 772 ένας άλλος στρατηγός τους Βάρδας παίρνει μέρος σε μια αμυντική εκστρατεία μαζί με τους συνάδελφούς του Μιχαήλ Μελισσηνό των Ανατολικών και Μάνη των Βουκελλαρίων ⁹. Ενώ όμως οι στρατηγοί Ανατολικών, Θρακησίων και Βουκελλαρίων είναι *δμόφρονες* του αυτοκράτορα, για κανένα στρατηγό των Αρμενιάκων της εποχής δεν υπάρχει τέτοια μαρτυρία. Επί Λέοντα Δ' το 778, ο νέος στρατηγός των Αρμενιάκων Καριστερότζης ή Βαριστερότζης παίρνει μέρος στην προέλαση στη Γερμανία ¹⁰, ενώ ο απόστρατος στρατηγός τους Βάρδας παίρνει μέρος στην εξέγερση των καισάρων το 780, μιά και πιθανότατα, η συμμετοχή του στην ανάλογη κίνηση του 776 να είχε στοιχίσει την απομάκρυνσή του από το στράτευμα ¹¹. Χωρίς να αποκλείεται το

1. Για το μάγιστρο Πέτρο σαν συνεργάτη του Κωνσταντίνου Ε', πρβλ. πιο πάνω, σελ. 178, σημ. 2.

2. Θεοφάνης, σελ. 464, 23.

3. Θεοφάνης, σελ. 465, 5 - 6.

4. Το 792 που πεθαίνει στις Μαρκέλλες αναφέρεται μάγιστρος. Θεοφάνης, σελ. 468, 1 - 2.

5. Για την περίπλοκη αυτή υπόθεση, πρβλ. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 222 - 227, όπου επιχειρούνται υποθέσεις και προτείνονται λύσεις. Απ' ό,τι ξέρω τουλάχιστον, κανείς δεν προχώρησε στην έρευνα αυτή πέρα από τον κ. S p e c k.

6. Θεοφάνης, σελ. 325, 3.

7. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 173, σημ. 4.

8. Θεοφάνης, σελ. 431, 4 - 5.

9. Θεοφάνης, σελ. 445, 16 - 21.

10. Θεοφάνης, σελ. 451, 15 - 16.

11. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 185, σημ. 13.— Επίσης Ε λ ε ω ν ό ρ α Κ ο υ ν τ ο ύ ρ α - Γ α λ ά κ η, στο ίδιο, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 6 (1985), σελ. 130 - 131. Ίσως η λεηλασία που έγινε στο θέμα Αρμενιάκων το 780 χωρίς προβολή αντίστασης (Θεοφάνης, σελ. 453, 20 - 21) να συντέλεσε επίσης σ' αυτό.

ενδεχόμενο να θεωρεί ο Θεοφάνης εικονολατρικά τα θέματα Οφικίου και Αρμενιάκων που υποστήριζαν τον Αρτάβασδο και δεν πρωτοστάτησαν στους διωγμούς των μοναχών επί Κωνσταντίνου Ε', το 790, ο κύριος όγκος του στρατού ορκίζεται πίστη στην Ειρήνη¹ που μόλις έχει αποστρατεύσει το μάγιστρο Πέτρο και ορισμένους άλλους πατρίκιους, πιστούς στο γιό της Κωνσταντίνο. Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, οι Αρμενιάκοι αρνούνται να δώσουν τον όρκο που έδωσε ο υπόλοιπος στρατός και επευφημούν μόνο τον Κωνσταντίνο². Μια χαρακτηριστική λεπτομέρεια είναι ότι ο στρατηγός τους Νικηφόρος καθαιρείται από τους ίδιους τους Αρμενιάκους, σα να σκόπευε να δώσει τον όρκο στην Ειρήνη³ και στη θέση του «προβάλλεται», από τους ίδιους πάλι, ο σπαθάριος και δρουγγάριος της βίγλας Αλέξιος Μουσουλέμ⁴. Η κίνηση αυτή που αρχίζει από τους Αρμενιάκους κινητοποιεί το Μιχαήλ Λαχανοδράκοντα που τότε πρέπει να ονομάζεται μάγιστρος⁵ και τα υπόλοιπα θέματα που συναθροίζονται στην Ατρώα τον Οκτώβριο και κυρώνουν σαν αυτοκράτορα μόνο τον Κωνσταντίνο ΣΤ' εγκαταλείποντας θεαματικά την Ειρήνη⁶.

Άλλαξαν λοιπόν στάση οι στρατηγοί των θεμάτων και θέλουν τώρα ισχυρό αυτοκράτορα; Η στάση και η τύχη του στρατηγού των Αρμενιάκων Νικηφόρου δεν επιτρέπει μια τέτοια υπόθεση. Αντίθετα, η στάση του σπαθαρίου Αλέξιου που προβάλλονται σα στρατηγό τους οι Αρμενιάκοι τείνει να επιβεβαιώσει εκείνο που ειπώθηκε πιο πάνω⁷, ότι δηλαδή απόστρατοι και μεσαίοι αξιωματικοί θέλουν αυτοκράτορα σαν τον Κωνσταντίνο Ε', ισχυρό, που να τους αναδείχνει στις μάχες και στην πολιτική.

Ο νέος πατρίκιος και στρατηγός των Αρμενιάκων Αλέξιος Μουσουλέμ σύντομα βρίσκεται υπό περιορισμό: οι φήμες του αποδίδουν επικίνδυνες φιλοδοξίες⁸, αλλά οι Αρμενιάκοι δεν πείθονται τώρα να αποτελέσουν το κύριο στρατιωτικό στήριγμα του Κωνσταντίνου ΣΤ' που ετοιμάζεται να αντιμετωπίσει το βούλγαρο χάνο Κάρδαμο (777 - 803) το καλοκαίρι του 792. Έτσι, ολόκληρη η εκστρατεία οδηγείται στην εκατόμβη των Μαρκελών (20 Ιούλη), όπου οι στρατηγοί των θεμάτων είναι περίπου απόντες, και οι μόνοι που δεί-

1. Θεοφάνης, σελ. 465, 10 - 11: *ἕως οὗ ζῆς, οὐ καταδεξόμεθα τὸν υἱὸν σου κρατῆσαι. . .*

2. Θεοφάνης, σελ. 465 - 466, 1 - 10.

3. Πατρίκιος και στρατηγός Νικηφόρος: Θεοφάνης, σελ. 466, 6. Zacos - Vegler y, *Lead Seals* αρ. 2225.

4. Θεοφάνης, σελ. 466, 4 - 6.

5. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 187, σημ. 4.

6. Θεοφάνης, σελ. 466, 18 - 22.— Πρβλ. Διονυσία Μισίου, *Στάδια βασιλείας Κωνσταντίνου ΣΤ' και Ειρήνης και τα νομίσματά τους*, Βυζαντικά 1 (1981), σελ. 143 - 144, σημ. 18.

7. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 186, σημ. 1.

8. Μάλλον το 791. Πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 467, 23 - 28.

χνουν να πολέμησαν είναι οι ελάχιστοι πια οπκδοί του αυτοκράτορα, μάγιστρος Μιχαήλ Λαχανοδράκων, πατρίκιος Βάρδας (ο πρώην στρατηγός Αρμενιάκων) κινήματίας του 780, ο πρωτοσπαθάριος Στέφανος Χαμέας, δυο στρατηγοί μάλλον απόστρατοι κι αυτοί (στρατηγοί γεγονότες), ο Νικήτας¹ και ο Θεόγνωστος. Η συντριπτική αυτή και αιματηρή αυτοκρατορική ήττα όπου και χάνονται παλιοί εικονομάχοι (ο Θεοφάνης δε λέει εδώ αν πρόκειται για μια νέα θεάρεστη σύμπτωση) έχει εξίσου αιματηρό αντίκτυπο: οι θείοι του Κωνσταντίνου ΣΤ' καίσαρες ακρωτηριάζονται, όπως και ο Αλέξιος Μουσουλέμ², εξοντώνονται συστηματικά δηλαδή όλοι εκείνοι οι αξιωματούχοι που, σε διαφορετικές στιγμές είχαν ταχθεί υπέρ ενός ισχυρού αυτοκρατορικού θεσμού, φυσικά όσοι από αυτούς έχουν επιζήσει από την πανωλεθρία των Μαρκελλών. Οι απανωτές μνείες του Θεοφάνη στην ίδια σελίδα 468 για την εξόντωση, είτε στις Μαρκέλλες, είτε από ποιόνες, μαζί με την υπόμνηση που ακολουθεί αμέσως μετά, ότι ο Κωνσταντίνος ΣΤ' που τους τύφλωσε τυφλώνεται κι αυτός από την ίδια του τη μάνα μετά πεντε χρόνια, δείχνει ακριβώς ότι ο ισχυρός αυτοκράτορας που επιθυμούσαν όλα τα θύματα του 792 δεν ήταν καθόλου ο Κωνσταντίνος ΣΤ', στον οποίο οι περισσότεροι είχαν στηρίξει τις ελπίδες τους.

Τα μεγαλύτερα ιστορικά δράματα κορυφώνονται, τις περισσότερες φορές, όταν η αντινομία της εποχής φτάνει στα άκρα, παρσύροντας όλα τα κύρια πρόσωπα. Η αντινομία της τελευταίας δεκαετίας του όγδοου αιώνα βρισκόταν ακριβώς στο ότι οι Αρμενιάκοι είχαν ζητήσει για αυτοκράτορα μόνο τον Κωνσταντίνο, επειδή, για λόγους κάθε είδους, πίστευαν ότι η ηγεσία των άλλων θεμάτων είχε περισσότερα προνόμια εξαιτίας της εύνοιας της Ειρήνης³. Δεν ήταν όμως καθόλου διατεθειμένοι, όπως φαίνεται, να δεχθούν ένα Κωνσταντίνο δέσμιο της κατάστασης αυτής που είχαν πολεμήσει. Με την επαναφορά της Ειρήνης από τον Κωνσταντίνο (Γενάρης του 792), με την τύφλωση του εκλεκτού τους Αλέξιου Μουσουλέμ από τον Κωνσταντίνο (Αύγουστος του 792), οι Αρμενιάκοι εξεγείρονται και πάλι και φυλακίζουν το στρατηγό Θεόδωρο Καμουλιανό που τους επιβάλλει ο αυτοκράτορας⁴. Η μοίρα τους διαγράφεται τώρα τραγική, καθώς, χωρίς στρατηγό, έχουν να αντιμετωπίσουν πάντα τὰ

1. Γνωστοί στρατηγοί με το όνομα Νικήτας: 1) κόμης του Οψικίου το 782 (πρβλ. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 124, σημ. 181), 2) στρατηγός Αρμενιάκων, πρωτοσπαθάριος, πιθανότατα την ίδια εποχή (Z a c o s - V e g l e r y, *Lead Seals*, αρ. 2259).

2. Για τον Αλέξιο Μουσουλέμ, πρβλ. G u i l l a n d, στο ίδιο, *Byz.* 40 (1970), σελ. 330.

3. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 188, σημ. 6.

4. Θεοφάνης, σελ. 468, 23 - 25.— Στο Θεόδωρο Καμουλιανό δεν αποκλείεται να ανήκουν οι σφραγίδες Z a c o s - V e g l e r y, *Lead Seals*, αρ. 2449 και 3196, παρόλο που η αρ. 2449 ταιριάζει καλύτερα στον πατρίκιο και στρατηγό Σικελίας Θεόδωρο του 787/8. Πρβλ. L o u n g h i s, *Ambassades*, σελ. 155, 328, 358, 427, 439.

λοιπὰ θέματα¹ και τον αυτοκράτορα που τιμωρεί με την ποινή του θανάτου δυο τουρμάρχεις και τον επίσκοπο Σινώπης Γρηγόριο². Αν οι μεσαίοι αξιωματικοί επαναστατούσαν ζητώντας ισχυρό αυτοκράτορα, η στρατιωτική ηγεσία των θεμάτων με τον αυτοκράτορα υποχρεωτικά μαζί της πιά, τιμωρούσε με θάνατο τους στασιαστές. Δεν είχε καθόλου άδικο ο πανούργος και οξύνους Νικηφόρος Α': οι αυτοκράτορες της περιόδου αυτής δεν έδειχναν να κυβερνούν.

Ως τα τέλη του 793, ο κολασμός της ανταρσίας των Αρμενιάκων αγγίζει τα όρια του εξανδραποδισμού³ και μετά από ένα ακόμα χρόνο περίπου, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΣΤ' χωρίζει τη σύζυγό του Μαρία *ἐκ τῶν Ἀρμενιάκων*⁴ για χάρη της κουβικουλαρίας Θεοδότης, που τυχαίνει μάλιστα να είναι συγγενής των επιφανῶν Στουδιτῶν Πλάτωνα και Θεόδωρου (Γενάρης του 795)⁵. Οι Στουδίτες είναι ανερχόμενη δύναμη την εποχή αυτή, όπως οι Αρμενιάκοι έδειχναν ισχυροί το 788. Στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου ΣΤ', ο αυτοκρατορικός θεσμός, υποχείριος της στρατιωτικής ηγεσίας οριστικά, σέρνεται τώρα πίσω από τον κλήρο που βρίσκει ευκαιρία τη μοιχεία αυτή για να τον καταδικάσει⁶. Στις αραβικές του εκστρατείες πάλι, ο αυτοκράτορας έχει μεθ' ἑαυτοῦ *Σταυράκιον καὶ λοιποὺς φίλους τῆς μητρὸς αὐτοῦ*⁷ που

1. Θεοφάνης, σελ. 469, 4 - 6: *ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ τῶν Ἀρμενιάκων μετὰ καὶ πάντων τῶν λοιπῶν θεμάτων*.—Πρβλ. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, σελ. 243, που πιστεύει ότι οι Αρμενιάκοι φοβούνται για την προηγούμενη διαγωγή τους απέναντι στην Ειρήνη, κάτι που δε νομίζω σωστό. Σαν εικονολάτρες, οι Αρμενιάκοι δεν είχαν ακολουθήσει τον υπόλοιπο στρατό παλιότερα, παρόλο που πρέπει να είχαν τις ίδιες κοινωνικές βλέψεις. Το 790, μετά την αναστήλωση των Εικόνων, εξεγείρονται χωρίς να κινδυνεύουν να θεωρηθούν αιρετικοί.

2. Θεοφάνης, σελ. 469, 9 - 10: *σπαθάριος καὶ τουρμάρχεις Αρμενιάκων Ανδρόνικος, τουρμάρχεις Αρμενιάκων Θεόφιλος, μόνοι αναφερόμενοι αρχηγοί του στρατοῦ των Αρμενιάκων*.

3. Θεοφάνης, σελ. 469, 11: *τοὺς δὲ λοιποὺς ζημίαις καὶ δημεύσεσι καθυπέβαλεν*.—Σχετικά με την ένστιξη του προσώπου χίλιων *επίβουλων* Αρμενιάκων που εξορίζονται στα νησιά, πρβλ. H. G e l z e r, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Λιψία 1899, σελ. 95 - 97, όπου φαίνεται και η προοδευτική αριθμητική μείωση της στρατιωτικής δύναμης των Αρμενιάκων στο εξής.

4. Θεοφάνης, σελ. 463, 23: *κόρη ἐκ τῶν Ἀρμενιάκων ὀνόματι Μαρίαν ἐξ Ἀμνίας*. Η εγγονή αυτή του Λγ. Φιλάρτου δεν πρέπει να έγινε αυτοκράτειρα μόνο εξαιτίας της ομορφιάς της. Ίσως να μην είναι απλή σύμπτωση το ότι, το 788 που οι Αρμενιάκοι προβάλλουν με απαιτήσεις στο πολιτικό προσκήνιο, ο Θεοφάνης τονίζει ότι ο αυτοκράτορας νυμφεύεται *κόρη ἐκ τῶν Ἀρμενιάκων*. Το 795, οπότε κυρίαρχοι της πολιτικής σκηνής είναι οι Στουδίτες, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' επιθυμεί να νυμφευθεί τη συγγενή τους Θεοδότη.

5. Θεοφάνης, σελ. 469, 23 - 26, και σελ. 470, 1 - 3.

6. Πρβλ. J. B. B u r y, *History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene (395 - 802)*. Λονδίνο 1889, τομ. Β', σελ. 487.

7. Θεοφάνης, σελ. 471, 21.

φοβούνται μήπως πολεμήσας νικήση¹. Στη βραχυλογία αυτή του Θεοφάνη βρίσκεται η εξήγηση του γιατί ο βυζαντινός στρατός της εποχής δεν κερδίζει νίκες, χωρίς όμως να χάνει ούτε τη δύναμη ούτε τη συνοχή του². Είναι τόσο δυνατή η νέα κοινωνική ισορροπία στρατού και κλήρου, ώστε οι αυτοκράτορες να μοιάζουν ακυβέρνητοι.

Αν οι Αρμενιάκοι, για δικούς τους λόγους, ήταν η τελευταία στρατιωτική μονάδα που εκδηλώνεται υπέρ του ισχυρού αυτοκρατορικού θεσμού, η συντριβή της ανταρσίας τους ευνοεί ακριβώς εκείνες τις δυνάμεις που είχαν υποφέρει πιά πολύ απ' όλους από τον αυτοκρατορικό θεσμό στο παρελθόν, δηλαδή το μοναχικό κλήρο, που οι κύριοι εκπρόσωποί του Στουδίτες μοναχοί θα αποτελέσουν πρόβλημα και για τους μετέπειτα αυτοκράτορες³. Για την ώρα όμως, την τελευταία πενταετία του όγδοου αιώνα, είναι σχεδόν η μοναδική πολιτική παράταξη που επωφελείται από ένα *femineum imperium* ενώ αργότερα, όταν ο αυτοκρατορικός θεσμός θα προσπαθήσει να αναλάβει, οι μοναχοί θα απευθυνθούν τότε στον πάπα Ρώμης.

Η αυστηρή μονή Σακκουδίωνος που διοικούσε ο απέριτος ηγούμενος Πλάτων, δεν ήταν παρά ένα μεγάλο οικογενειακό κτήμα που είχε μετατραπεί σε μοναστήρι το 718, συμπληρώνοντας έτσι τον κατάλογο των αριστοκρατών που απέφευγαν τότε την τυραννίδα του στρατού καταφεύγοντας στις τάξεις του κλήρου⁴. Ο ανηψιός του Πλάτωνα Θεόδωρος, ακόμα αυστηρότερος από το θείο του, έγινε μοναχός στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα Δ', επειδή τότε καιρός έπιθεής ήν κοινοβίων διά τὸ λυσσῶδες τῶν κρατούντων καὶ μαρτυρῶν, λέει ένας από τους Βίους του⁵. Ο ίδιος αυτός Βίος ισχυρίζεται ότι η κουβικουλαρία Θεοδότη που αγάπησε ο Κωνσταντίνος ΣΤ' ήταν... μοναχή και ότι από την αυτοκρατορική αυτή βέβηλη πράξη αγανάκτησαν μερικοί φανταστικοί ηγεμόνες του εξωτερικού⁶. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για τις διαθέσεις των μοναχών απέναντι στον αυτοκρατορικό θεσμό, έστω και

1. Θεοφάνης, σελ. 471, 24.

2. Πρβλ. πιο πάνω, σημ. 298 - 299.

3. Για το Θεόδωρο Στουδίτη, πρβλ. την πλούσια βιβλιογραφία του H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σελ. 495, σημ. 2.

4. Για τη χρονολογία της μετατροπής του κτήματος σε μοναστήρι, πρβλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture a Byzance des origines jusqu'au Xe siècle*, Παρίσι 1971, σελ. 122.— Επίσης Beck, *Kirche*, σελ. 491.— Όταν, εξαιτίας των αραβικών επιδρομών στη Βιθυνία γύρω στο 798, οι Σακκουδίτες μετακόμισαν στην Κωνσταντινούπολη, είναι άγνωστη η τύχη της μονής. Βλ. Βίο Θεοδ. Στουδίτη πργρ. 24, εκδ. B. Latyshev, *Viz. Vrem*, 21 (1914), σελ. 270/271, και Θεοδ. Στουδ. Έπιστ. 31: PG 99, 1202 - 1203.

5. Βίος Θεοδ. Στουδίτη, πργρ. 9, στο ίδιο, *Viz. Vrem*. 21 (1914), σελ. 262.

6. Βίος Θεοδ. Στουδίτη, πργρ. 18, στο ίδιο, *Viz. Vrem*. 21 (1914), σελ. 267.

τόσο αδύναμο, όπως ήταν επί Κωνσταντίνου ΣΤ'. Των μοναχών που, όταν ο Νικηφόρος Α' θα επιχειρήσει να δώσει μια συμβιβαστική λύση στο ζήτημα του γάμου Κωνσταντίνου και Θεοδότης, θα εναντιωθούν βίαια¹. Καθώς λοιπόν ο Κωνσταντίνος ΣΤ' επιχειρεί το τόλμημα της ζωής του θέτοντας υπό περιορισμό σε εκκλησία τον υπεραδιάλλακτο Πλάτωνα Σακκουδίτη² (είχε τολμήσει να κηρύξει σε απαγόρευση ακόμα και τον πατριάρχη Ταράσιο)³ κινητοποιούνται όλοι εκείνοι στους οποίους ο αυτοκρατορικός θεσμός είναι εμπόδιο: η Ειρήνη μυεί τους άρχοντες των ταγμάτων για την ανατροπή του γιού της, που τρέπεται σε φυγή με το χελάνδιό του για να βρει τον κατώτερο στρατό-λαό που θα τον βοηθήσει: «εὰν επισωρευθῆ αὐτῷ λαός, οὐκέτι κυριεύεται, καὶ οὐ λανθάνομεν αὐτὸν καὶ ἀπολεῖ ἡμᾶς»⁴, τρέμουν οι πανευσεβεῖς διώκτες του. Είναι όμως αργά. Κανένας από την ηγεσία του στρατού δεν αναφέρεται από τις πηγές να υποστηρίζει τον Κωνσταντίνο που, το Δεκαπενταύγουστο του 797, τυφλώνεται στην Πορφύρα, «ἐνθα καὶ ἐγεννήθη»⁵.

Είναι δυσανάλογα μεγάλη η ενασχόληση γύρω από το ενδεχόμενο συμμετοχής ή αυτοργίας της Ειρήνης στην τύφλωση του γιού της⁶. Η συζήτηση μπορεί να έχει αστυνομικό ή ψυχολογικό ενδιαφέρον, αλλά στην ιστορική επιστήμη δε θα είχε να προσθέσει απολύτως κανένα δίδαγμα. Το ιστορικό δράμα του Κωνσταντίνου ΣΤ' δεν εξηγείται από τα πρόσωπα που βρίσκονται πίσω από τη συντριβή του, αλλά από το ότι ο αυτοκράτορας αυτός ήταν υποχρεωτικός πρωταγωνιστής μιας συγκυρίας, όπου εκείνοι που τον εξόντωσαν είχαν τη δύναμη να τον κάνουν πρώτα υποχείριό τους για να καταβάλουν τους πραγματικούς τους αντίπαλους: το βυζαντινό στρατό της εικονομαχίας και, από την

1. Για μια αφήγηση των γεγονότων σχετικά με την πολιτική του Νικηφόρου Α' στα χρόνια 806 - 809, πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 32 - 37, σύμφωνα με τον οποίο ο αυτοκράτορας υιοθετεί τη συμβιβαστική αυτή τακτική μετά το θάνατο του πατριάρχη Ταράσιου (25 Φλεβάρη του 806).

2. Θεοφάνης, σελ. 470, 30 - 471, 5.— Για να καμφθούν οι μοναχοί, χρησιμοποιούνται δυο πατρίκιοι: ο δομέστικος των σχολών Βαρδάνης και ο κόμης του Οψικίου Ιωάννης. Ο Πλάτων περιορίζεται στο ναό του αρχάγγελου Μιχαήλ μέσα στο Παλάτιον και οι μοναχοί εξορίζονται στη Θεσσαλονίκη ως τῷ νῆϊ αὐτῆς (Ειρήνης) ἀντιπαττόμενοι.

3. Θεοφάνης, σελ. 470, 24 - 25: . . . Πλάτων. . . ἀπέσχισε τῆς κοινωνίας Ταρασίου τοῦ πατριάρχου..

4. Θεοφάνης, σελ. 472, 5 - 6.

5. Θεοφάνης, σελ. 472, 15 - 16.

6. Από την ατέλειωτη συζήτηση και φιλολογία, αρκούμε να παραπέμψω στο πληρέστερο, κατά τη γνώμη μου, δημοσίευμα, επειδή θίγει το πολιτειακό πρόβλημα: W. O h n s o r g e, *Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Grossen*, στο συλλογικό τόμο *Das byzantinische Herrscherbild*, εκδ. H u n g e r (Wege der Forschung, αρ. 341), Ντάρμστατ 1975, σελ. 281 - 332 και τη νεότερη θεώρηση του P. S p e c k, *Kaiser Konstantin VI*, passim, που όμως νομίζω ότι δεν είναι στο ύψος άλλων λαμπρών συλλήψεων του κ. S p e c k.

άποψη αυτή, η τύφλωση του Κωνσταντίνου ΣΤ' είναι η απάντηση του μοναχικού κλήρου στις κοινώσεις του Κωνσταντίνου Ε'.

Πράγματι, μετά το Δεκαπενταύγουστο του 797, πολλές προγενέστερες καταστάσεις δείχνουν να έχουν αλλάξει όσο διαρκεί το *femineum imperium* της μοναχοκρατίας¹, των κουφισμών² και των παροίκων³. Η Χρονογραφία του Θεοφάνη, μόνο παρεκβατικά ασχολείται πια με το στρατό που τον κατακλύβουν οι Άραβες το 798⁴ και όλη της η προσοχή μετά την τύφλωση του Κωνσταντίνου ΣΤ' αφιερώνεται στον πάπα Λέοντα Γ' (795 - 816), στον Καρλομάγνο και στα σχέδια γάμου με την Ειρήνη⁵. Ίσως ο παντοδύναμος πκτρίκιος και μονοστράτηγος Ανατολικών και Οψικίου το 801 Αέτιος να υπονόμεισε την Ειρήνη εμποδίζοντάς την να παντρευτεί τον Καρλομάγνο⁶ και, έτσι, ίσως να έμεινε κι αυτή χωρίς οπαδούς, αφού ούτε ο πατριάρχης Ταράσιος δεν την υποστήριξε στις 31 Οκτώβρη του 802 όταν, σύμφωνα με το Νικηφόρο Α', έληξε η «κυβερνησία»⁷. Εκείνο που ενδιαφέρει κύρια τη μελέτη αυτή είναι το να επιχειρήσει να δείξει ποιές κοινωνικές δυνάμεις βρίσκονται στο βυζαντινό προσκήνιο και σε ποιά βαθμό οι αμοιβαίες σχέσεις τους γίνονται ορατές από τις πηγές, καθώς ο ένατος αιώνας ανατέλλει πάνω από το μεσαιωνικό κόσμο.

2. Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Από τα μέσα περίπου της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε', τότε που ο θεματικός στρατός μόνο άρχιζε την επίθεσή του ενάντια στο μοναχικό κλήρο, κάποιος Λέων με τον τίτλο του λογοθέτη του δρόμου σκοτώθηκε, μαζί με πολλούς άλλους αξιωματούχους, κατά τη βυζαντινή υποχώρηση στην κλεισούρα του Βερεγάβα το 759⁸. Το αξίωμα αυτό τότε εμφανίζεται για πρώτη

1. Πρβλ. Θεοφάνη, σελ. 475, 1 - 5, σχετικά με την ασθένεια του ευνούχου Σταυράκιου, όπου και ο ίδιος ο Θεοφάνης δείχνει να αγανακτεί με τους μοναχούς: *οί δέ λοιποί κόλακες και άνόητοι, ού μόνον ιατροί, αλλά και τινες άμόναχοι μοναχοί και γόητες. . . κλπ.*

2. Θεοφάνης, σελ. 475, 15 - 18.

3. Ο όρος *πάροικοι* αναφέρεται με την ευκαιρία της πέμπτης κάκωσης του Νικηφόρου Α' (Θεοφάνης, σελ. 486, 30 και σελ. 487, 4) για πρώτη φορά. Έτσι, είναι αυτονόητο ότι υπάρχουν μοναστηριακοί πάροικοι επί Ειρήνης.

4. Για την ηγεσία του στρατού στα χρόνια 797 - 802, πρβλ. Ελεωνόρα Κουνούρα - Γαλάκη, στο ίδιο, Σύμμεικτα ΚΒΕ 6 (1985), σελ. 134, 135, 136.

5. Πρβλ. O h n s o r g e, στο ίδιο, σελ. 302/303.— P. C l a s s e n, *Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz, Die Begründung des karolingischen Kaisertums*, Ντύσσελτορφ 1968.— L o u n g h i s, *Ambassades*, σελ. 156/157.

6. Θεοφάνης, σελ. 475, 30 - 32.

7. Η χρονολόγηση στο Θεοφάνη, σελ. 476, 3.

8. Θεοφάνης, σελ. 431, 30.— Κατά τη γνώμη μου, είναι λαθεμένη η χρονολόγηση

φορά¹ και μπορεί οι αρμοδιότητές του να μην εξογκώθηκαν ποτέ στο βαθμό του πρωθυπουργικού αξιώματος, όπως πολύ σωστά υποστήριξε ο H. G. Beck², όμως η εμφάνισή του αποτελεί οπωσδήποτε σταθμό για τη διαμόρφωση των μεσοβυζαντινών θεσμών³. Από την άλλη πλευρά, το 803 εμφανίζεται ένας πατρίκιος και στρατηγός (ή μονοστράτηγος) συγκλητικός: είναι ο πολύς επαναστάτης Βαρδάνης Τούρκος⁴ και το παράδειγμά του δείχνει ότι, στις αρχές του ένατου αιώνα, το συγκλητικό αξίωμα έχει αλωθεί από τους στρατηγούς των θεμάτων που έχουν πια συμπεριληφθεί στην άρχουσα τάξη της αυτοκρατορίας.

Τα θέματα πάλι, ο θεσμός στον οποίο η αυτοκρατορία χρωστούσε την άμυνά της απέναντι σ' όλους τους εξωτερικούς κινδύνους, γνωρίζουν μια άνθηση και έναν πολλαπλασιασμό χωρίς προηγούμενο: Ως το 775 που πεθαίνει ο Κωνσταντίνος Ε', τα θέματα είναι 11 σε ολόκληρο το κράτος⁵. Ως το 867, θα γίνουν 22, δηλαδή θα διπλασιαστούν⁶ με την ίδρυση, ενός θέματος από την Ειρήνη (Μακεδονία), δυο θεμάτων από το Νικηφόρο Α' (Πελοπόννησος, Κεφαλληνία), ενός από το Μιχαήλ Β' (Παφλαγονία), τριών από το Θεόφιλο (Καππαδοκία, Χερσώνα, Θεσσαλονίκη), ενώ τέσσερα άλλα (Δυρράχιο, Αιγαίο πέλαγος, Χαλδία και Κολώνεια) θα ιδρυθούν στην περίοδο της βασιλείας του αδύναμου Μιχαήλ Γ', τονίζοντας ακόμα περισσότερο τη στρατιωτική παρουσία και διοίκηση στις διάφορες επαρχίες. Είναι χαρακτηριστική η περιβλεπτή θέση που έχουν τόσο οι πατρίκιοι και πρωτοσπαθάριοι στρατηγοί των θεμάτων στο πρώτο χρονολογικά από τη σειρά των βυζαντινών *Τακτικών*, στο λεγόμενο *Τακτικόν Uspensky* που συντάχθηκε επί Μιχαήλ και Θεοδώρας (842/

του D. A. Miller, *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period*, Byz. 36 (1966), σελ. 469 που τοποθετεί το λογοθέτη του δρόμου Λέοντα το 462, κάτι που δείχνει να συμμερίζεται και ο R. Guiland, *Les Logothètes*, REB 29 (1971), σελ. 33. Η χρονολόγηση του Θεοφάνη για τη μάχη είναι σαφής: έτος από κτίσεως κόσμου 6251: 759.

1. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 185, σημ. 11.

2. H. G. Beck, *Der byzantinische «Ministerpräsident»*, BZ 48 (1955), σελ. 310.

3. Brehier, *Institutions*, σελ. 120. — Zakythinos, *Byzantinische Geschichte*, τομ. Α', σελ. 176.

4. Σκυλίτζης, σελ. 99, εκδ. Thurn: *έν τοις πρώτοις τῆς συγκλήτου τελῶν*.—Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος*, σελ. 48. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Η επανάσταση του Βαρδάνη Τούρκου*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 5 (1983), σελ. 204.

5. Οφίκιον, Ανατολικών, Αρμενιάκων, Θράκη, Ελλάδα, Σικελία Κιβυρραιωτών, Θρακησίων, Βουκελαρίων, Οπτιμάτων.—Πρβλ. Ν. Οικονομίδη, *Η γεωγραφική διαίρεση*, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τομ. Η', Αθήνα 1979, σελ. 170 (και πίνακας).

6. Πρβλ. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 348 - 354 και σημειώσεις. — Brehier, *Institutions*, σελ. 352/353.

843), όσο και οι υφιστάμενοί τους στρατιωτικοί, τουρμάρχες δρουγγάριοι, κόμητες κλπ.¹

Η άνοδος όλο και περισσότερων στρατιωτικών που φαινόταν να ανακόπτεται μετά το 775, επαναλαμβάνεται λοιπόν με περισσότερη ορμή τον ένατο αιώνα. Σύμφωνα με μια παρατήρηση του H. G. Beck², ανάμεσα στους στρατιωτικούς αναπτύσσεται μια Kameraderie που εκδηλώνεται συνήθως ενάντια σε ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες και αυτή ακριβώς η συντροφικότητα καταλήγει να γίνει ένα μέσο διακυβέρνησης, έξω από τα παραδοσιακά όργανα εξουσίας (Regierungsinstrument, ausserhalb der Regierungsorgane). Και αυτά όμως τα παραδοσιακά όργανα εξουσίας, όπως τα λογοθέσια, είναι όργανα καινούργια, δημιουργήματα του όγδοου αιώνα τα περισσότερα³. Αντίθετα με ό,τι έχει γραφτεί στις παραδοσιακές πραγματείες⁴, οι περισσότεροι μάγιστροι από τα μέσα του όγδοου αιώνα ως το 867 είναι στρατιωτικοί, όπως ο Πέτρος⁵, ο Μιχαήλ Λαχανοδράκων⁶, ο Αλέξιος Μωσηλέ⁷, ο Μανουήλ⁸, ο Βάρδας⁹, ο Πετρωνάς¹⁰, ίσως κι άλλοι ακόμα, και οι μάγιστροι είναι μέλη της συγκλήτου¹¹.

Η κοινωνική άνοδος των στρατιωτικών από τα μέσα του όγδοου αιώνα και εξής συμπίπτει με την επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης σε νέες περιοχές¹². Από τους δέκα πατριάρχες που καλύπτουν την περίοδο ενός αιώνα (766 - 867), οι έξη (Νικήτας από Σθλάβων, Ταράσιος, Νικηφόρος, Θεόδοτος Μελισσηνός, Ιωάννης Γραμματικός και Φώ-

1. Πρβλ. H él è n e A h r w e i l e r, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - XIe siècles*, BCH 84 (1960), σελ. 6 - 26.— Br é h i e r, *Institutions*, σελ. 360 - 362.

2. H. G. B e c k, *Byzantinisches Gefolgschaftswesen*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse, Sitzungsberichte 1965, σελ. 16.

3. Πρβλ. G u i l l a n d, *Les Logothètes*, REB 29 (1971), σελ. 11, 25, 31, passim.

4. A. E. R. B o a k, *Master of the Offices*, σελ. 52.— Br é h i e r, *Institutions*, σελ. 120.— Και οι δυο πιστεύουν ότι, από τον όγδοο αιώνα και εξής, οι μάγιστροι καταντούν κοινοί αυλικοί.

5. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 187, σημ. 1 - 2.

6. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 187, σημ. 4.

7. Σκυλίτζης, σελ. 64, εκδ. Thurn.— Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 126/127.

8. Γενέσιος, σελ. 55, 59, 66, εκδ. Lesmuelier-Werner και Thurn.— Πρβλ. H. G r é g o i r e, *Manuel et Théophobe, ou la concurrence entre deux monastères*, Byz. 9 (1934), σελ. 183 - 204.

9. Συν. Θεοφ., σελ. 175 CSHB.— Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 160.

10. Γενέσιος, σελ. 69.— Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 284.

11. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Σύγκλητος, σελ. 48 - 49, όπου αναγράφονται και ορισμένοι μάγιστροι συγκλητικοί.

12. Πρβλ. Br é h i e r, *Institutions*, σελ. 466 κε.— επίσης Beck, *Kirche*, σελ. 60 - 93.

τιος) είναι λαϊκοί, κάτι που δε συμβαίνει σε καμιά άλλη περίοδο της βυζαντινής Ιστορίας. Από αυτούς πάλι, μόνο ο Νικήτας από Σθλάβων είναι άνθρωπος σκοτεινής καταγωγής, ενώ όλοι οι υπόλοιποι είναι γόννοι επιφανών και πλούσιων οικογενειών¹. Είναι προφανές ότι όλοι αυτοί οι μεγάλης έκτασης νεωτερισμοί αντιστοιχούν σε κάποια νέα κοινωνική κατάσταση που κι αυτή αντιστοιχεί σίγουρα σε ένα *Anbruch des neuen Zeitalters*², μόνο που η νέα αυτή εποχή φαίνεται ότι αρχίζει πολύ πριν από το 843 και είναι αποτέλεσμα μιας βαθύτατης τομής στη βυζαντινή κοινωνία που χάνει την κινητικότητά της και αρχίζει να ιεραρχικοποιείται³.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, ότι η ριζική πρωτοτυπία του Νικηφόρου Α' ήταν ότι, στην κοινωνική του πολιτική, ακολουθεί τον Κωνσταντίνο Ε', χωρίς όμως το εικονομαχικό προκάλυμμα που είναι πια άχρηστο από τη στιγμή που η ηγεσία του στρατού ενσωματώνεται στην άρχουσα τάξη και συνθηκολογεί ιδεολογικά⁴.

Η ομοιότητα αυτή δεν έγκειται τόσο στις πολυσυζητημένες «δέκα κακώσεις» που πρέπει να είναι μια «δέσμη» οικονομικών μέτρων ενάντια στους εύπορους⁵, όσο στη γενική στάση του αυτοκράτορα αυτού απέναντι στη νέα κοινωνική συμμαχία που αναδείχθηκε μετά το 775, δηλαδή τη σύμπλευση στρατού και κλήρου. Αυτή απειλεί να κάνει τον αυτοκρατορικό θεσμό «ακυβέρνητο», όπως πιστεύει ο πρώην ανώτατος οικονομικός υπάλληλος που ήρθε στην εξουσία κι αυτός με πραξικόπημα μερικών πατρικίων⁶. «Τούς στρατιωτικούς άρχοντας

1. Για τους πατριάρχες του ένατου αιώνα, πρβλ. πιο κάτω, σελ. 208, σημ. 4.

2. O s t r o g o r s k y, *Geschichter*, σελ. 181.— Πρβλ. επίσης πιο κάτω, σελ. 216, σημ. 2.

3. Πρβλ. Α. Ρ. Κ α ž d a n, *Ob aristokratizacii vizantiiskogo obščestva VIII - XII vn*, ΖΡVI 11 (1968), σελ. 47 - 53, όπου όμως υποστηρίζεται ότι η αριστοκρατία αυτή δεν ήταν ακόμα κληρονομική. Πρβλ. επίσης Α. Ρ. Κ α ž d a n, *Derevnja i gorod*, σελ. 61 - 68, και πιο κάτω, σελ. 219, σημ. 4 - 6.

4. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 182, σημ. 1 - 4.

5. Σε σχέση με τη λεγόμενη «οικονομική και δημοσιονομική πολιτική» του Νικηφόρου Α' που πιστεύω ότι είναι πρώτα απ' όλα *κοινωνική πολιτική* και που περιλαμβάνει τις δέκα κακώσεις, πρβλ. Α ι κ α τ ε ρ ί ν η Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, στον τόμο *Εις μνήμην Κωνσταντίνου Αμάντου*, Αθήνα 1960, σελ. 413 - 431 με τις παλιότερες απόψεις της δυτικής ιστοριογραφίας, αλλά και Ε. Ε. L i p š i c, *Očerki*, σελ. 75, 79 - 80, 85, 119, 254 - 257, με τις απόψεις της σοβιετικής βιβλιογραφίας ως το 1960. Σε ολόκληρο το μεγάλο κεφάλαιο «Οικονομία - κοινωνία» του Ν. Γ. Σ β ο ρ ώ ν ο υ στην «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*», τομ. Η', σελ. 180 - 213, δε μπόρεσα να βρω παρά μια φράση (σελ. 192) και μια μικρή παράγραφο (σελ. 198) σχετικά με τις κακώσεις του Νικηφόρου Α'. Απ' ό,τι φαίνεται όμως, υπάρχει μια σχετική ομοφωνία ανάμεσα στους σύγχρονους ερευνητές πάνω στο ότι ο Νικηφόρος Α' κατάργησε τις πολλαπλές φοροαπαλλαγές που είχε δώσει η Ειρήνη.

6. Οι πραξικοπηματίες πατρικίοι του 802: Νικήτας Τριφύλλιος, δομéstικος των σχολών, Σισσίνιος Τριφύλλιος, Λέων Σεραντάπηχος, Γρηγόριος ο του Μουσουλακίου, πρώην

δουλικῶς χρᾶσθαι τοῖς ἐπισκόποις καὶ κληρικοῖς ἐκέλευσε», λέει κατατοπιστικά η Χρονογραφία του Θεοφάνη¹, «καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἱερὰ κοινοῦσθαι ἄξιον ἐδογματίζεν»². Προσπαθώντας να κατευθύνει και πάλι τους στρατιωτικούς ενάντια στον κλήρο, ο Νικηφόρος Α' δίσταζε οπωσδήποτε να επανέλθει στις κοινώσεις του Κωνσταντίνου Ε', που όμως φαίνεται ότι αναπολούσε με νοσταλγία. Αυτά όλα δεν τον εμπόδιζαν με κανένα τρόπο να δείχνει φιλόπτωχος και φιλομόναχος³ και τη βασιλεία του να είναι εὐσεβής, ακόμα και για τους όψιμους φανατικούς εικονολάτρες, όπως ο άγιος Ιωαννίκιος⁴.

Ανήκει στη διεισδυτικότητα του J. B. Burgy η τιμή ότι διάγνωσε την ανάγκη που είχε ο Νικηφόρος Α' να δείξει σε όλους ότι ο αυτοκράτορας βρισκόταν υπεράνω του κανονικού δίκαιου, ενώ ταυτόχρονα το εκκλησιαστικό του ενδιαφέρον περιοριζόταν στο να υποτάξει την Εκκλησία στο κράτος⁵. Αντίθετα, ο Θεοφάνης που τόσο πολύ δοξάζει το Μιχαήλ Ραγγαβέ, δε διστάζει να τον χαρακτηρίσει απερίφραστα «ἀκυβέρνητο»⁶, υίοθετώντας δηλαδή γι' αυτόν τη γνώμη που είχε ο Νικηφόρος Α' για τους αυτοκράτορες της περιόδου 775 - 802. Η υποταγή του Μιχαήλ Α' στη σύγκλητο που, με το μάγιστρο Θεόκτιστο επικεφαλής, εκδηλώνεται απροσδόκητα φιλοπόλεμη το 812⁷, δεν αποκλείεται να είχε θορυβήσει τον ετοιμοθάνατο γιο του Νικηφόρου Α' Σταυράκιο, όταν, βαριά πληγωμένος το Σεπτέμβρη του 811, «ἐσπούδαζε περιποιησασθαι τῇ γαμετῇ τὴν βασιλείαν, ἢ δημοκρατίαν ἐγειραι Χριστιανοῖς ἐπὶ τοῖς

κλήμης του Οψικίου το 778, κυαιστῶρ Θεόκτιστος και Πέτρος (ίσως ο γηραιός πια μάγιστρος των χρόνων 765 - 790;).— Βλ. Θεοφάνη, σελ. 476, 7 - 11.— Πρβλ. επίσης Έλεωνόρα Κουντούρα - Γαλάκη, στο ίδιο, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 6 (1985), σελ. 136.— Όπως είναι φανερό, ανάμεσα στους πραξικοπηματίες, υπάρχει σίγουρα ένας παλιός συνεργάτης του Λέοντα Δ', ο πατριίκιος Γρηγόριος του Μουσουλαιίου και ίσως κι ένας συνεργάτης του Κωνσταντίνου Ε', ο πατριίκιος Πέτρος.

1. Θεοφάνης, σελ. 489, 8 - 9.

2. Θεοφάνης, σελ. 489, 13 - 14.

3. Θεοστήρικτος, Βίος Νικήτα Μηδικίου, 31: AASS, Aprilis I, σελ. XXIX.

4. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 184, σημ. 1 για την ανάλογη μαρτυρία στο βίο του Αγ. Ιωαννίκιου.

5. Burgy, *ERE*, σελ. 31, 38.— Είναι χαρακτηριστικό, ότι πάλι ο Burgy, *ERE*, σελ. 31, παρατήρησε ότι η Σύνοδος του 787 είναι η μόνη Οικουμενική που δεν προεδρεύεται πια από τον αυτοκράτορα, αλλά από τον πατριάρχη.

6. Θεοφάνης, σελ. 499, 31 - 32, σελ. 500, 1: . . . ἦν μὲν οὖν Μιχαὴλ εἰς πάντας χρηστός καὶ ἐπιεικής, περὶ δὲ τῆς τῶν πραγμάτων διοικήσεως ἀκυβέρνητος, δεδουλωμένος Θεοκτίστῳ μαγίστῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἄρχουσιν. . . Δεν πρέπει να υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ότι πρόκειται για την εξασθένηση του αυτοκρατορικού θεσμού που φοβόταν ο Σταυράκιος.

7. Θεοφάνης, σελ. 497, 29.— Οι συνεχιστές του Θεοφάνη, σελ. 13 CSHB αποδίδουν σφάεστατα στη σύγκλητο και στο μάγιστρο Θεόκτιστο τη φιλοπόλεμη διάθεση, κάτι που δεν αναφέρεται από το Burgy, *ERE*, σελ. 348, ούτε στη μελέτη του Θ. Κορρέ, *Σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας στην περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ*, Βυζαντινά 11 (1982), σελ. 149.

προλαβοῦσι κακοῖς»¹. Σαν συνεχιστής του έργου του πατέρα του, ο Σταυράκιος πρέπει να γνώριζε τις κακές συνέπειες που μπορούσε να έχει για το κράτος η εξασθένηση του αυτοκρατορικού θεσμού² και μια ενδεχόμενη άνοδος του Μιχαήλ Ραγγαβέ στο θρόνο ήταν πολύ φυσικό να μοιάζει με κυριαρχία άλλων, δηλαδή δημοκρατία, κατά το Θεοφάνη, ή ἀκυβερνησία.

Η σύγκλητος λοιπόν που δεινῶς ἤλγησεν³ όταν τυφλώθηκε ο αντάρτης πατρίκιος Βαρδάνης Τούρκος το 803/804 έχει ατιμαστεί από το Νικηφόρο Α' και το γιό του Σταυράκιο⁴ και οἱ ἐν τέλει ἔχουν ἤδη επιχειρήσει να εξεγερθούν ανάμεσα στο 806 και στο 811⁵. Η εχθρική στάση πατρικίων και κλήρου προς τον αυτοκρατορικό θεσμό εξαγοράζεται με τεράστια προσά από το Μιχαήλ Ραγγαβέ που αναγορεύεται ὑπὸ πάσης τῆς συγκλήτου⁶, κάτι που δείχνει αντικειμενικά, όχι τόσο τον άβουλο χαρακτήρα του Μιχαήλ Α', όσο το δυσμενὴ σε βάρος του αυτοκρατορικού θεσμού συσχετισμό των δυνάμεων μετά την ἥττα στη Μοισία το 811. Πραγματικά, ο κλήρος είναι τόσο ισχυρὸς προς τα τέλη του 812, ὥστε ἔχει τη δυνατότητα να διασπαστεί ως προς τις διώξεις των Παυλικιανῶν⁷, χωρίς αυτό να ενισχύσει τον αυτοκρατορικό θεσμό, ούτε να κλονίσει τις κοινωνικές συμμαχίες που απειλοῦν πια ανοιχτά να υποσκελίσουν τον αυτοκράτορα, ὅπως φοβόταν ο Σταυράκιος. Η επόμενη ἥττα από τον Κρούμο στη Βερσινικία το 812 φέρνει την οικειοθελή παραίτηση του Μιχαήλ Ραγγαβέ, ενώ οι φιλοπόλεμοι (!) άρχοντες υποδέχονται πολύ καλά τον πατρίκιο και στρατηγὸ Λέοντα τον Αρμένιο, γνήσιο τέκνο του στρατού⁸,

1. Θεοφάνης, σελ. 492, 24 - 25.

2. Ἐντελῶς λαθεμένη, κατά τη γνώμη μου, είναι η ερμηνεία που δίνει ο Burg (ERE, σελ. 18, σημ. 1) στην έκφραση ἐπὶ τοῖς προλαβοῦσι κακοῖς: Το crown their misfortunes. Αυτό που φοβάται ο Σταυράκιος είναι μήπως εγερθεῖ δημοκρατία, εξαιτίας των κακῶν που συνέβηκαν στους Ρωμαίους. Η άποψη πάλι Dölger - Bratianu (BZ 37 (1937), σελ. 88, σημ. 3) για τον ὄρο δημοκρατία: λαϊκή εξέγερση, κινείται στη σωστή κατεύθυνση, αλλά ο ὄρος, σημαίνει νομίζω, κυβέρνηση κάποιου άλλου παράγοντα εκτός από τον αυτοκράτορα, κάτι που είναι αντίθετο, ὅπως είδαμε ἤδη, στις αντιλήψεις του Νικηφόρου Α', και οπωσδήποτε και του Σταυράκιου, για τη διακυβέρνηση του κράτους.

3. Θεοφάνης, σελ. 480, 20.

4. Θεοφάνης, σελ. 479, 3: τοὺς ἐν τέλει ἀτιμάσαι καὶ αἰχμαλωτίσαι. Νομίζω ὅτι είναι αυτονόητο, ὅτι η έκφραση τοὺς ἐν τέλει, πρέπει να περιλαμβάνει και συγκλητικούς, ὅπως είναι ο Βαρδάνης Τούρκος, σύμφωνα με το Συκλίτζη, σελ. 9.

5. Θεοφάνης, σελ. 483, 24: στάσιω ἐννοήσαντες πολλοὶ τῶν ἐν τέλει. . .

6. Θεοφάνης, σελ. 493, 22, 33, 35 και σελ. 494, 3 για δωρεές στον κλήρο και στη σύγκλητο ἐπὶ Μιχαήλ Α'.— Πρβλ. Θ. Κορρέ, *Οι διώξεις των Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαήλ Α'*, Βυζαντινά 10 (1980), σελ. 205, σημ. 3.

7. Θεοφάνης, σελ. 495, 3 - 5.

8. Συν. Θεοφ. σελ. 18 CSHB: καὶ πᾶσα ἡ σύγκλητος (Λέοντα) ἀπήντα καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ ἐδέχτο ταῖς χερσί, προπέμπουσά τε καὶ ἐκθειάζουσα. . .

που κάνει μάλιστα πολεμικό συμβούλιο μαζί τους αρχικά¹. Παρόλη τη υποστήριξη του στρατού², ο Λέων Ε' είναι μόνο προσωρινά ανεκτός από τους βυζαντινούς θεσμούς τον Ιούλη του 813.

3. Η ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

Η θεματική στρατιωτική ηγεσία μπορεί να είχε καρπωθεί ένα μέρος της εξουσίας, αλλά ο κλήρος, ακόμα και χτυπημένος από τους δύο πρώτους εικονομάχους αυτοκράτορες και από το Νικηφόρο Α', είχε κάθε δυνατότητα να επωφεληθεί ιδεολογικά από την άνοδο του στρατού μέσα στη βυζαντινή κοινωνία. Καθώς η πίεση από τους εξωτερικούς εχθρούς κάθε άλλο παρά ελαττώνεται, ο στρατός μπορεί να περιοριστεί και πάλι στο ρόλο του διεκπεραιωτή των πολιτικών υποθέσεων, κάτι που δε φαίνεται να επιθυμεί καθόλου το σώμα των αξιωματικών. Είδαμε ότι, ως τα τέλη του όγδοου αιώνα, αν ο αυτοκρατορικός θεσμός ήθελε να είναι ισχυρός, στους μεσαίους αξιωματικούς όφειλε να αναζητήσει το στήριγμά του³ κι αυτό φαίνεται ότι το καταλάβαινε επίσης ο πανέξυπνος Νικηφόρος Α': στην πάλη του ενάντια στους άρχοντες χρησιμοποιεί ένα τέτοιο απλό σπαθάριο, το Βαρδάνη Ανεμά⁴, ενώ οι ανώτατοι στρατιωτικοί αναφέρονται στη χρονογραφία του Θεοφάνη μόνο σαν πεσόντες στη Μοισία το 811⁵. Στην ίδια εκείνη καταστροφή του βυζαντινού στρατού, η ανώνυμη πηγή που ονομάζουμε συνήθως *Χρονικό του 811* μας πληροφορεί ότι *ἀπέθανον... τὰ τέκνα τῶν ἀρχόντων, ἀρχαίων τε καὶ νέων*⁶, κάτι που σημαίνει ότι η βυζαντινή αριστοκρατία την εποχή εκείνη αποτελείται και από παραδοσιακούς, παλιούς άρχοντας, αλλά και από άρχοντες που έχουν κερδίσει πρόσφατα την ιδιότητά τους αυτή⁷. Οπωσδήποτε όμως, αν το παράδειγμα του Βαρδάνη Ανεμά δεν είναι τόσο διαφωτιστικό, υπάρχουν ορισμένα άλλα: οι μεσαίοι αξιωματικοί Λέων ο Αρμένιος και Μιχαήλ από το Αμόριον υπη-

1. Scriptor incertus de Leone Armenio, σελ. 342 CSHB: *... ποιήσας ὁ Λέων βουλήν μετὰ τῶν ἀρχόντων, ἐδήλωσεν, τὸν Κοροῦμον...*

2. Θεοφάνης, σελ. 502, 12, Συν. Θεοφ. σελ. 16.

3. Πρβλ. ὅσα λέχθησαν πιο πάνω, σελ. 189, σημ. 4 και σελ. 190, σημ. 1 - 2.

4. Θεοφάνης, σελ. 482, 30.

5. Θεοφάνης, σελ. 491, 5 - 14.

6. Χρονικό του 811, εκδ. I. Duǰev, TM 1 (1965), σελ. 214, 70 - 71.

7. Αρκετά χρόνια αργότερα, γύρω στο 870, η Επαναγωγή, ΣΤ', α' (JGR τομ. Β', σελ. 247) θα χαρακτηρίσει τους βυζαντινούς άρχοντες με τον ακόλουθο τρόπο: *Τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα γενικὸν ἔστι καὶ σημαίνει καὶ στρατηγὸν καὶ ἀνθύπατον καὶ πάντας τοὺς ἐπαρχιῶν διοικητὰς, εἴ καὶ συγκλητικοὶ ᾗσιν..* Αν οι αναφερόμενοι στρατηγοί διοικοῦν τα θέματα, οι διοικητές των επαρχιών πάντες, εἴ καὶ συγκλητικοὶ ᾗσιν, δεν αποκλείεται να υπάρχουν μόνο σαν απήχηση αρχαίων παραδόσεων (consulares provinciarum) της πρωτοβυζαντινής εποχής, ὁπότε ἦταν viri clarissimi.

ρετούν στο στρατό υπό τον πατρίκιο και στρατηγό Βαρδάνη Τούρκο¹. Όταν αυτός εξεγείρεται ενάντια στο Νικηφόρο Α΄ που δε θέλει να κυβερνήσει μόνο ονομαστικά, όπως οι προκάτοχοί του αυτοκράτορες, οι έμπιστοι αξιωματούχοι του Βαρδάνη Λέων και Μιχαήλ αυτομολούν στο Νικηφόρο που τους ανταμείβει με αξιώματα, αλλά και με ακίνητη περιουσία: ο Λέων γίνεται τουρμαρχής των φοιδερμάτων και παίρνει το ανάκτορο του Ζήνωνα Δαχισθέα, ενώ ο Μιχαήλ γίνεται κόμης της κόρτης και παίρνει το ανάκτορο του Καριανού². Αν όμως ούτε κι αυτά τα παραδείγματα πείθουν, υπάρχει η περίπτωση του Γρηγόριου Πτερωτού: συγγενής του Λέοντα Ε΄ Αρμένιου, εξορίστηκε μετά τα Χριστούγεννα του 820 στη Σκύρο από το Μιχαήλ Β΄³. Στην τρομερή εξέγερση του Θωμά του Σλάββου⁴, ο Γρηγόριος εγκαταλείπει τους συντρόφους του επαναστάτες με τους οποίους είχε ταχθεί και προσφεύγει στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄. Ανεξάρτητα από την τύχη του Γρηγόριου Πτερωτού, που σκοτώθηκε τυχαία⁵, αρχίζει να γίνεται φανερό, ότι ο στρατός παύει να είναι αυτόνομη πολιτική και κοινωνική δύναμη όπως ήταν τον όγδοο αιώνα και διατρέχεται τώρα ολόκληρος από κοινωνικές αντιθέσεις. Αν οι μεσαίοι αξιωματούχοι αποβλέπουν σε μια ισχυρή κεντρική εξουσία ως τη βασιλεία του Μιχαήλ Β΄, ο αυτοκρατορικός θεσμός θα είναι εντελώς ανίκανος να στηριχθεί σ' αυτούς σε λίγα χρόνια⁶.

Πραγματικά, η αποτυχία του Νικηφόρου Α΄ να στρέψει και πάλι τους στρατιωτικούς ενάντια στον κλήρο, πρέπει να οδήγησε το Λέοντα Ε΄ στην περίφημη απόφασή του να μιμηθεί σε όλα τους Ίσαυρους αυτοκράτορες «και καταστρέψαι τὰς εἰκόνας»⁷. Όπως ακριβώς ο Νικηφόρος Α΄ που είχε ονομάσει πατριάρχη τον πλούσιο ασηκρήτη Νικηφόρο (806 - 815)⁸, έτσι ακριβώς ο

1. Πρβλ. Ελεωνόρα Κουντούρα - Γαλάκη, *Η επανάσταση του Βαρδάνη Τούρκου*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 5 (1983), σελ. 207/8, 213, 215.

2. Συν. Θεοφ., σελ. 9.— Πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 13.

3. Συν. Θεοφ., σελ. 57.— Σκυλίτζης, σελ. 33.

4. Για την εξέγερση αυτή, πρβλ. E. E. Lipšic, *Očerki*, σελ. 212 - 228. — P. Lemerle, *Thomas le slave*, TM 1 (1965), σελ. 255 - 297. — Helga Köpstein, *Zur Erhebung des Thomas*, στον τόμο *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz* (BBA 51), σελ. 61 - 67, με ολόκληρη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

5. Στη διάρκεια της προσπάθειάς του να προσχωρήσει στην παράταξη του Μιχαήλ Β΄. Πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 97.

6. Όπως ελπίζω να φανεί πιο κάτω, η κυριαρχία της αριστοκρατίας στα χρόνια του Μιχαήλ Β΄ εξανεμίζει τις δυνατότητες σταδιοδρομίας μεσαίων αξιωματούχων.

7. Η περίφημη αυτή φράση του Λέοντα Ε΄ που συνήθως ερμηνεύεται κατά γράμμα από τους σύγχρονους ερευνητές βρίσκεται στο *Scriptor incertus de Leone Armenio*, σελ. 349 CSHB.

8. Θεοφάνης, σελ. 481, 20 - 21.— Πρβλ. P. J. Alexander *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Οξφόρδη 1958, σελ. 65 - 110.

Λέων Ε', για να μπορεί να ελέγχει τον ανώτερο κλήρο, ονομάζει πατριάρχη άλλον ένα λαϊκό, το σπαθαροκαντιδάτο Θεόδοτο Μελισσηνό, γόνο επιφανούς οικογένειας εικονομάχων (815 - 821)¹. Εκείνο που δεν πρέπει να πρόσεξε ιδιαίτερα ο Λέων Ε' είναι ότι ο Θεόδοτος Μελισσηνός γίνεται αποδεκτός από τους πατρίκιους επειδή είναι «ἐκ τούδ εὐγενοῦς (sic) καὶ ἐμφανεῖς», δηλαδή αριστοκράτης, σε αντίθεση με άλλους αυτοκρατορικούς υποψήφιους², το δε γεγονός ότι προερχόταν από οικογένεια εικονομάχων δε φαίνεται να απασχολεί καθόλου την αριστοκρατία, αφού, όπως φάνηκε στη συνέχεια, η παρουσία του εικονομάχου Θεόδοτου Μελισσηνού στον πατριαρχικό θρόνο δεν εμπόδισε καθόλου να σφαγεί μέσα στην εκκλησία ο εικονομάχος αυτοκράτορας Λέων Ε' τα Χριστούγεννα του 820³. Ήταν πολύ επικίνδυνος ο αυτοκράτορας αυτός, που ήθελε να μιμείται τους Ίσαυρους και διόριζε «ἀριστίνδην πάντας ἀλλ' οὐ κατὰ πλοῦτον τιμῶν»⁴. Αντίθετα, ο Μιχαήλ Β', ξέροντας ότι στην ανοχή των αριστοκρατών πρέπει πια να στηρίζεται, «περὶ τῶν θείων εἰκόνων ἐδημηγόρησεν τὸ ἐκάστῳ δοκοῦν ἀπεργάζεσθαι»⁵. Όπως και να ερμηνεύσει κανείς την ανταρσία του Θωμά του Σλάβου (821 - 823), η συντριβή της ενισχύει όχι τόσο την κεντρική εξουσία, όσο την αριστοκρατία, από την οποία περιστοιχίζεται ο ρεαλιστής Μιχαήλ Β'⁶.

Έχοντας αρχίσει, λοιπόν, να ανιχνεύουμε το κοινωνικό υπόβαθρο της δεύτερης Εικονομαχίας που δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε «αδυναμία επιγόνων»⁷ το πρώτο που μπορούμε να διαπιστώσουμε είναι η σταθερή κοινωνική προέ-

1. Γενέσιος, σελ. 9.— Συν. Θεοφ., σελ. 28. Σκυλίτζης, σελ. 16.— Στις αρχές του ένατου αιώνα, ο σπαθαροκαντιδάτος Θεόδοτος Μελισσηνός, επονομαζόμενος Κασσιτεράς, δίνει την εντύπωση ενός τυπικού έμπιστου αυλικού.

2. Scriptor incertus, σελ. 359.— Για τις πολύ καλές σχέσεις του Θεόδοτου Μελισσηνού με το Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ, βλ. Γενέσιο, σελ. 9.

3. Για τη δολοφονία του Λέοντα Ε', βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 38 - 40. Γενέσιο, σελ. 13/14.— Σκυλίτζης, σελ. 22/23.

4. Συν. Θεοφ., σελ. 30.— Προφανέστατα, πρόκειται για μια προσπάθεια του Λέοντα Ε' να μιμηθεί τους πρώτους Ίσαυρους αυτοκράτορες, και μιά αιτία που εξοργίζει τους αριστοκράτες, που προβάλλουν αντιρρήσεις καταγωγής στους πατριάρχες. Πρβλ. πιο πάνω, σημ. 2.

5. Συν. Θεοφ. σελ. 47.— Γενέσιος, σελ. 35.

6. Ενισχύονται οι πατρίκιοι Ολβιανός, κόμης Οψικίου, Κατακύλας, στρατηγός Αρμενιάκων, που έμειναν πιστοί στο Μιχαήλ Β' (Συν. Θεοφ., σελ. 47/48.— Γενέσιος, σελ. 23.— Σκυλίτζης, σελ. 31), ο πατρίκιος και λογοθέτης του δρόμου Ιωάννης Εξαβούλιος (Γενέσιος, σελ. 31). Από την άλλη πλευρά, στο γνωστό γράμμα τους του 824 προς το Λουδοβίκο τον Ευσεβή (Mansi XIV, 417 - 422: Dölger, *Regesten* 408), Μιχαήλ Β' και Θεόφιλος διακηρύσσουν ότι βρίσκονται στο θρόνο. . . *omnium consensu*, (δηλ.) *beatissimus patriarcha, gloriosi patricii nostri, inlustres senatores et principes*. . . Πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 109, όπου λέγεται ότι η πολιτική του Θωμά ήταν προορισμένη να ενώσει τις αντιτιθέμενες πλευρές, ορθόδοξους και αιρετικούς, κάτω από ένα κοινό έμβλημα.

7. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σελ. 170.

λευση των ανθρώπων που βρίσκονται στα κέντρα εξουσίας και η σχεδόν εντελώς αδιάφορη ιδεολογική τους στάση, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως του Ιωάννη Γραμματικού, για τον οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Ισορροπιστής όσο και ρεαλιστής, ο λεγόμενος αδιάφορος ή μετριοπαθής εικονομάχος Μιχαήλ Β' ονομάζει πατριάρχη έναν κληρικό όμοφρονα του Λέοντα Ε', τον επίσκοπο Συλαίου Αντώνιο Κασσυματά (821 - 837)¹. Λίγο πριν πεθάνει (826), ο Θεόδωρος Στουδίτης μας πληροφορεί ότι πολλοί μοναχοί είχαν ταχθεί με την Εικονομαχία από το 817². Όταν δεν υπάρχουν κοινώσεις και διωγμοί, τότε οι μοναχοί δεν συσπειρώνονται ενάντια στους αυτοκράτορες, όπως έκαναν ως τα χρόνια του Νικηφόρου Α', και όλοι οι άγιοι που υπήρξαν πλούσιοι, από το Νικηφόρο και το Θεοφάνη, ως την Αθανασία από την Αίγινα, περνώντας από τον «πολυτάλαντο» Θεόδωρο Στουδίτη, δε μισούν το Μιχαήλ Β' που θεωρείται «εικονομάχος», αλλά το Νικηφόρο Α', το Λέοντα Ε' και το Θεόφιλο που καταδίωξαν τον κλήρο³. Αντίθετα, ούτε ο πάμπτωχος άγιος Ιωαννίκιος, ούτε ο Θεοστήρικτος, βιογράφος του Νικήτα Μηδικίου, έχουν λόγους να μισούν το Νικηφόρο Α'⁴.

Αλλά ποιά είναι η βυζαντινή αυτή νέα αριστοκρατία που οι σύγχρονοι ερευνητές τοποθετούν τις απαρχές της το δέκατο αιώνα⁵, ενώ, για τον ένατο, απορρίπτουν — και σωστά — την κληρονομικότητά της;⁶

Με εξαίρεση τους Μελισσηνούς που εμφανίζονται ήδη τον όγδοο αιώνα⁷, οι πηγές εντοπίζουν για τον ένατο αιώνα βυζαντινούς αξιωματούχους με τα επώνυμα Σκληρός⁸, Μαρτινάκιος⁹, Μωσηλέ-Κρηνίτης¹⁰, Κατακύ-

1. Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 80, σημ. 5, σελ. 115, σημ. 1.

2. Θεοδ. Στουδίτη, *Επιστ.*, 14: PG 99, 1157C.

3. Βίος Αθανασίας Αιγιν. 1, έκδ. Lydia Carras, στο τεύχος *Maistor, Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Κανμπέρρα 1984.— Βίος Θεοδ. Στουδ. Γ', πργρ. 29, έκδ. Latyschev, *Viz. Vrem.* 21 (1914), σελ. 274, όπου φαίνεται μεγάλο μίσος για το Νικηφόρο Α'. Ο Βίος Νικηφόρου του διάκονου Ιγνάτιου, σελ. 162 De Boor, βρίζει το Λέοντα Ε'. Βίος Θεοφάνους Α', σελ. 10 De Boor.

4. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 197, σημ. 3 - 4.

5. G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971), σελ. 4, όπου λέγεται ότι η θεματική αριστοκρατία ανδρώνεται στα χρόνια του Λέοντα ΣΤ'.

6. A. P. Kazdan, στο ίδιο, ZRVI 11 (1968), σελ. 53.

7. Θεοφάνης, σελ. 440.— Για τον ένατο, βλ. Γενέσιος, σελ. 8, 62/63.— *Scriptor incertus*, σελ. 359/360.

8. *Scriptor incertus*, σελ. 336.— Πρβλ. W. Seibt, *Die Skleroi*, Βιέννη 1976, σελ. 20.

9. Συν. Θεοφ., σελ. 121.— Γενέσιος, σελ. 49.— Ψευδοσυμεών, σελ. 630.

10. Συν. Θεοφ., σελ. 107, 109.— Ο Ψευδοσυμεών, σελ. 630 και ο Λέων Γραμματικός, σελ. 216, τον ονομάζουν Μουσελέ.— Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 126, σημ. 3, για τον Αλέξιο Μουσελέμ επί Κωνσταντίνου ΣΤ' ήταν πατέρας τους.

λας¹, Μωροχαρζάνιος², Βαβούτζικος³, Ωορύφας⁴, Κοντομούτης⁵, Βρυένιος⁶, Μαλείνος⁷, Αργυρός⁸. Ο κατάλογος θα μπορούσε ίσως να είναι μεγαλύτερος, αν η έρευνα ήταν ακόμα πιο εξαντλητική, αποβλέποντας σε σκοπούς στατιστικούς. Αυτό που επιδιώκεται όμως να γίνει κατανοητό εδώ είναι η όλο και μεγαλύτερη επίδραση που ασκούν οι αριστοκράτες αυτοί στην κοινωνική και πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας τον ένατο αιώνα, και η αδιάφορη πολιτική τους τοποθέτηση σε ζητήματα που υποτίθεται ότι διχάζουν την κοινωνία, όπως το ψευδοπρόβλημα της δεύτερης Εικονομαχίας (815 - 843). Όσο περίεργο κι αν φαίνεται, οι Παφλαγόνες αριστοκράτες που περιστοιχίζαν τον αυτοκράτορα Θεόφιλο, Βάρδας, Πετρωνάς και Μανουήλ, δεν έχουν την παραμικρή δυσκολία να υπηρετήσουν πιστά την εικονόφιλη πολιτική που εγκαινιάζεται τό Μάρτη του 843 από τη συγγενή τους Θεοδώρα⁹. Ο Βάρδας μάλιστα δε θα διστάσει καθόλου να ἀφαντώσει (σκοτώσει) τον κύριο αναστηλωτή των Εικόνων πατρίκιο Θεόκτιστο που θεωρεί προσωπικό του αντίπαλο, όπως λέει ο Γενέσιος¹⁰, για να κυβερνήσει απερίσπαστος στα χρόνια 856 - 866. Αυτό ίσως να μπορεί να εξηγήσει για ποιο λόγο ο Μιχαήλ Β' που επανέφερε από την εξορία τους εικονολάτρες¹¹, ονόμασε πατριάρχη τον Αντώνιο Κασσυματά¹², παλιό έμπιστο του Λέοντα Ε'. Δεν πρόκειται τόσο για διαμάχη ανάμεσα σε εικονομάχους και εικονολάτρες, αλλά για αντιμετώπιση αριστοκρατίας και αυτοκρατορικού θεσμού που βρίσκεται πια σε αναζήτηση έμπιστων υποστηρικτών, ιδιαίτερα μετά την εξέγερση του Θωμά, και ένας τέτιος υποστηρικτής είναι ο ευνούχος Θεόκτιστος ο λογοθέτης.

Όταν εντοπίζαμε την πρώτη προσέγγιση στρατού και κλήρου μετά το 775, ένα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν εκείνο του (πατρίκιου)

1. Συν. Θεοφ., σελ. 53, 57, 64.— Γενέσιος, σελ. 23.— Σκυλίτζης, σελ. 31, 33, 37, 38.
2. Συν. Θεοφ., σελ. 154.— Σκυλίτζης, σελ. 84.— Ψευδοσυμεών, σελ. 649.
3. Συν. Θεοφ., σελ. 126, 135.— Γενέσιος, σελ. 50.— Σκυλίτζης, σελ. 75, 60, 79, 98.
4. Συν. Θεοφ., σελ. 81, 136.— Σκυλίτζης, σελ. 46, 80.— Τα λογοθετικά κείμενα τους αναφέρουν με παραλλαγές (Ωρύφας, Ορύφας, Ωορύφας).— Γι' αυτούς, πρβλ. Burgy, *ERE*, σελ. 143, σημ. 7.
5. Συν. Θεοφ., σελ. 137.
6. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, 50, 9 - 11, ἐκδ. Moravcsik-Jenkins, σελ. 232.
7. Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 833 CSIB.— Ψευδοσυμεών, σελ. 680.— Λέων Γραμματικός, σελ. 247.
8. Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 830.
9. Αξίζει οπωσδήποτε να σημειωθεί ότι, στη διάρκεια της βασιλείας του Θεόφιλου, οι δυο αδελφοί της Θεοδώρας απομακρύνονται «διακριτικά», ο Βάρδας στην Αβασγία (βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 137) και ο Πετρωνάς στη Χερσώνη (Συν. Θεοφ., σελ. 123/124).
10. Γενέσιος, σελ. 61 - 62.
11. Πρβλ. Burgy, *ERE*, σελ. 111 - 116.
12. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 202, σημ. 1.

Σισσίνιου, αδελφού του πατριάρχη Ταράσιου που υπηρετούσε στο στρατό της Σικελίας¹. Τον ένατο αιώνα, οι στρατιωτικοί ηγέτες θα έχουν πολύ μεγαλύτερη επαφή με τον κλήρο: ο πατριάρχης Νικήτας, στρατηγός Σικελίας το 797, θα γίνει μοναχός γύρω στο 811². Ο βιογράφος του άγιου Αντώνιου του Νέου είναι στρατηγός των Κιβυρραιωτών γύρω στο 824/825³. Ο μετέπειτα άγιος Ευδόκιμος πρέπει να διοικεί ένα μέρος του θεματικού στρατού Καππαδοκίας γύρω στο 831⁴. Ο πατριάρχης, μάγιστρος και καίσαρ Αλέξιος Μωσηλέ θα γίνει μοναχός με αυτοκρατορική έγκριση, μετά τα τέλη του 838⁵, δηλαδή σε μια εποχή που πατριάρχης είναι ο Ιωάννης Μωροχαρζάνιος ο Γραμματικός (837 - 843), ένας πλούσιος και μορφωμένος αριστοκράτης, ο θεωρούμενος εμπνευστής της εικονομαχικής συνόδου του 815⁶ και αφανής σε όλη τη διάρκεια της εξέγερσης του Θωμά και τη βασιλεία του Μιχαήλ Β' γενικά. Το 815, οι πατριάρχιοι δεν είχαν δεχθεί την υποψηφιότητά του στον πατριαρχικό θρόνο και είχαν προκρίνει έναν άλλο λαϊκό, το Θεόδοτο Μελισσηνό, αριστοκράτη κι αυτόν⁷. Από τους διαδόχους του Ιωάννη Γραμματικού στον πατριαρχικό θρόνο, ο μοναχός Μεθόδιος, φανατικός εικονολάτρης (843 - 847) φαίνεται ότι είχε απόλυτη ελευθερία στα τελευταία χρόνια του Θεόφιλου⁸, ενώ ο μοναχός Ιγνάτιος (847 - 858) είναι γιός του Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ⁹. Στην περίφημη οριστική αναστήλωση των Εικόνων το Μάρτη του 843, η μόνη αντικατάσταση προσώπων που γνωρίζουμε είναι εκείνη του πατριάρχη, όπου ο ήδη πολύς μοναχός Μεθόδιος παίρνει τη θέση του Ιωάννη Γραμματικού, ενώ τα ίδια πρόσωπα που κυβερνούσαν πριν, κυβερνούν και μετά και οι εικονομάχοι είναι σαν να εξαφανίζονται από το πρόσωπο της γής μια για πάντα¹⁰.

1. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 183, σημ. 3 - 4.

2. Πρβλ. Denise Papachryssanthou, *Un confesseur du second Iconoclisme, La vie du patrice Nicetas* († 836), TM 3 (1968), σελ. 309 - 351.

3. Πρβλ. Bréhier, *Institutions*, σελ. 361.— Για τους Βίους συνολικά πρβλ. την εξαιρετική μελέτη του D. Ševčenko, *Hagiography of the Iconoclast Period*, στον τόμο *Iconoclasm*, Birmingham 1977, σελ. 113 - 131.

4. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τομ. Α': *La dynastie d'Amorium (820 - 867)*, Βρυξέλλες 1935, σελ. 104, σημ. 4.

5. Συν. Θεοφ., σελ. 108/109.

6. Για τον Ιωάννη Γραμματικό, πρβλ. Lipšic, *Očerki*, σελ. 296 κε. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 135 - 136.

7. Scripior incertus, σελ. 359/360.— Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 201, σημ. 1 - 2.

8. Συν. Θεοφ., σελ. 116.— Πρβλ. Lipšic, *Očerki*, σελ. 300.

9. Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 183.

10. Βλ. το Βίο Θεοδώρου αυτοκράτειρας, έκδ. Α. Μαρκόπουλου, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 5 (1983), σελ. 266, 19 - 20: *καί τὰ λυμαντικά θηρία ήφανίσθησαν*.— Πρβλ. C. Mango, *The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios*, στον τόμο *Iconoclasm*, Birmingham 1977, σελ. 133 - 137.

Οι άνθρωποι της εξουσίας έμεναν οι ίδιοι, αλλά η αναστήλωση των Εικόνων του 843 τους έδινε ακόμα μια δυνατότητα: να αποτρέψουν μια αυτοκρατορική απόπειρα εναντίον τους, όπως ήταν η απόπειρα του Θεόφιλου. Ούτε ο στρατός ούτε ο κλήρος μπορούσαν να ανεχθούν πρωτοβουλίες που θα κλονίζαν τη συνοχή που είχαν πετύχει, παρόλες τις προσπάθειες του Νικηφόρου Α' και του Λέοντα Ε'. Αφήνοντας κατά μέρος την οικονομιακή του ορμή², ο αυτοκράτορας Θεόφιλος δε σκεφτόταν, το Γενάρη του 842, παρά να διασώσει τη δυναστεία του³, περίπου όπως ο Σταυράκιος το 811³. Ο συγκινητικός λόγος του προς τη σύγκλητο είχε σαν αποτέλεσμα να μην εγερθεί θέμα δημοκρατίας. Οι συνθήκες όμως που επικρατούσαν στην εποχή αυτή ήταν τέτοιες και η κυριαρχία της αριστοκρατίας ήταν τόσο έντονη, ώστε άρχιζε να οδηγεί αναπόφευκτα στην υποβάθμιση του αυτοκρατορικού θεσμού.

4. Η ΥΠΟΒΛΩΜΙΣΗ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Ενώ οι παρομοιώσεις ανάμεσα στις αυτοκράτειρες Ειρήνη και Θεοδώρα είναι — δυστυχώς — πολλές, απ' ό,τι ξέρω, δεν υπάρχει σύγχρονος ερευνητής που να θέλησε να τονίσει τις αναλογίες ανάμεσα στη βασιλεία του Κωνσταντίνου ΣΤ' (780 - 797) και εκείνη του Μιχαήλ Γ' (842 - 867). Οι αναλογίες αυτές δε βρίσκονται, φυσικά, στο πασιφανές γεγονός ότι και οι δυο νεαροί αυτοκράτορες βασίλευσαν μαζί με τις μητέρες τους (ανεξάρτητα από το αν αυτές ήταν Αυγούστες, συμβασιλείς, βασιλείς ή επίτροποι) αλλά είναι αναλογίες ποιοτικές, και διαφέρουν μόνο ποσοτικά, στο βαθμό δηλαδή που υποβαθμίζεται ο αυτοκρατορικός θεσμός στο Βυζάντιο, καθώς προχωρεί ο ένατος αιώνας.

Είδαμε ότι τον αποφασιστικό ρόλο του αυτοργού στην εξόντωση του Κωνσταντίνου ΣΤ' έπαιξε ο κλήρος που υποστήριξε το *femineum imperium* της Ειρήνης⁴ και ότι οι μόνιμοι υπερασπιστές του αυτοκρατορικού θεσμού, οι μεσαίοι και ανώτεροι στρατιωτικοί συντρίφτηκαν όταν επιχειρήσαν να εξεγερθούν (793)⁵. Αυτοί ακριβώς οι μεσαίοι στρατιωτικοί που αποτελούν ένα κύριο, όπως φαίνεται, στήριγμα του Νικηφόρου Α', πρέπει να απογοητεύονται οριστικά από τη διαγωγή του Μιχαήλ Β' και εξεγείρονται μαζί με το Θωμά το Σλάβο που παίρνει το όνομα του Κωνσταντίνου ΣΤ', πιθανότατα για να τον ακολουθήσουν εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις που είχαν υποστη-

1. Βίος Θεοδώρας, σελ. 264 - 265, όπου αναφέρεται η εικόνα που ο επί του κανικλείου Θεόκτιστος υποχρέωσε τον ετοιμοθάνατο αυτοκράτορα να ασπασθεί. Φανταστικό ή πραγματικό, το γεγονός δείχνει τις διαθέσεις του Θεόφιλου.

2. Συν. Θεοφ., σελ. 138.— Σκυλίτζης, σελ. 79.

3. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 198, σημ. 1 - 2.

4 Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 192 - 193 και σημειώσεις.

5. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 189, σημ. 4, σελ. 190, σημ. 1 - 2.

ρίξει τον τραγικό αυτοκράτορα: οι μεσαίοι και κατώτεροι στρατιωτικοί. *Στρατιώτης κατά ταξέωτου και λοχαγός κατά στρατηγέτου τήν χείρα καθώπλιζεν*», λένε οι πηγές¹. Το παράδειγμα του Γρηγόριου Πτερωτού που επιχειρεί να προσφύγει στην κεντρική εξουσία (όπως παλιότερα ο Λέων Αρμένιος και ο Μιχαήλ Αμοριανός), μοιάζει πια με αναχρονισμό, καθώς η κεντρική εξουσία που στηρίζεται ανοιχτά στην αριστοκρατία δεν έχει πια περιθώρια να αφομοιώσει εκείνους που επιδιώκουν να την πλησιάσουν και να την υποστηρίξουν «από τα κάτω»². Έτσι, στη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Β', ο αυτοκρατορικός θεσμός εμφανίζεται για πρώτη φορά περίπου αιχμάλωτος της νέας βυζαντινής αριστοκρατίας.

Η πάλη ανάμεσα στον αυτοκρατορικό θεσμό και στη νέα αριστοκρατία που σχηματίζεται κύρια από τη σύμπλευση στρατού και κλήρου τον ένατο αιώνα, διαφέρει ριζικά από την πάλη που είχε διεξάγει ο στρατός ενάντια στην πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία ως το 775. Τότε, ο αυτοκρατορικός θεσμός ήταν αντικείμενο πάλης και είχε καταλήξει να ενισχυθεί ακριβώς επειδή είχε γίνει κτήμα του στρατού επί Λέοντα Γ' και Κωνσταντίνου Ε'. Τώρα, ο αυτοκρατορικός θεσμός αντιμετωπίζεται με δυσπιστία από στρατό και κλήρο, επειδή αμφισβητούνται και προνόμια, αλλά και η συμπεριφορά του: «*Οὐκοῦν, ἐκβάλλεις με σήμερον τῆς Ἐκκλησίας;*»³, θα ρωτήσει με θυμό αλλά και με αγωνία ο Λέων Ε' το Θεόδωρο Στουδίτη που, εντελώς γενναιόδωρα, απονέμει στον αυτοκράτορα «*τὴν πολιτικὴν κατάστασιν καὶ τὸ στρατόπεδον*»⁴, που τρίζουν επι Μιχαήλ Β'. «*Ὡσπερ ἐκ τῶν ὄψεων ὑμῶν, ἀδελφοί, τὰς εἰκόνας ἐξωλοθροῦσαμεν, οὕτω δὴ καὶ ἐκ τῶν ψυχῶν ὑμῶν περιαιρήσειν ὑμεῖς ὡς Θεοῦ καὶ τοῦ βασιλέως δοῦλοι καὶ φίλοι σπουδάσατε*»⁵, λέει ο Λέων Ε', προσπαθώντας να εξασφαλίσει την υπακοή των ἐν τέλει με ξεπερασμένες εικονομαχικές μεθοδεύσεις των Ισαύρων⁶. . . Ο Νικηφόρος Α' έλπιζε ότι θα μπορούσε να στρέψει και πάλι τους στρατιωτικούς ενάντια στον κλήρο και να κάνει *κοινώσεις*⁷ χωρίς εικονομαχικό προκάλυμμα. Ο Λέων Ε' έδειχνε να πιστεύει ότι μπορούσε να προσεταιριστεί τους στρατιωτικούς⁸ για να αποκρούσει την αντίδραση του κλήρου. Τα Χριστούγεννα του 820 όμως που δολοφονείται ο Λέων, ο

1. Πρβλ. Συν. Θεοφ., σελ. 53.— Για το όνομα που παίρνει ο Θωμάς (Κωνσταντίνος ΣΤ'), πρβλ. Σκυλίτζη, σελ. 29.

2. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 200, σημ. 4 - 5.

3. Βίος Θεόδ. Στουδίτη, PG 99, 184A.

4. Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 767.— Ψευδοσυμεών, σελ. 608.

5. Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 776.

6. Βλ. Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 777: *κατὰ δὲ τῶν ἐν τέλει καὶ τῶν εὐποροτέρων ἄλλην πονηρίαν ὁ πονηρὸς καὶ παμμήχανος εὕρισκει* (δήμευση περιουσίας).

7. Θεοφάνης, σελ. 489, 8 - 9 και 13 - 14.

8. Συν. Θεοφ., σελ. 23 (προαγωγή του Μιχαήλ Αμοριανού σε πατρίκιο), σελ. 24 (προαγωγή του Μανουήλ σε πατρίκιο και στρατηγό Αρμενιάκων).— Γενέσιος, σελ. 10.

στρατός ή αιφνιδιάζεται ή μένει απαθής, οπωσδήποτε όμως δεν εξεγείρεται. Ο Μιχαήλ Β' πάλι, στηρίζεται στη στρατιωτική και θρησκευτική ηγεσία για να καταπνίξει τη λαϊκή εξέγερση του Θωμά, προσφέροντας μια μοναδική ευκαιρία στις δυο αυτές ηγεσίες να συσφίξουν τους δεσμούς, ανεξάρτητα από το αν είναι εικονομάχοι ή εικονολάτρες¹.

Εκείνος που πρέπει να είδε καθαρά ότι η καταστολή της εξέγερσης του Θωμά δεν ήταν νίκη του πατέρα του, αλλά νίκη της αριστοκρατίας που τον στηρίζει, ήταν ο τότε συμβασιλέας Θεόφιλος που, μόλις βρέθηκε μόνος αυτοκράτορας (21 Οκτώβρη του 829), φρόντισε να θανατώσει τους φίλους του πατέρα του δολοφόνους του Λέοντα Ε'². Σε ολόκληρη τη βασιλεία του, ο αυτοκράτορας αυτός θα αγωνίζεται με όλα τα μέσα ενάντια στην αριστοκρατία που τον περιβάλλει και που οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί της ανήκουν στην οικογένεια της συζύγου του Θεοδώρας. Η απομάκρυνση Βάρδα και Πετρωνά σε Αβασγία και Χερσώνα αντίστοιχα³, η μαστίγωση του τελευταίου για τις παράνομες οικοδομές του⁴, η καταδίκη του πλοίου της Θεοδώρας σε εμπρησμό⁵, η ανάκληση του καίσαρα Αλέξιου Μωσηλέ από τη Σικελία⁶, όλα αυτά απηχούν έντονα τη μόνιμη και αγωνιώδη φροντίδα και προσπάθεια του Θεόφιλου που ο συνεχιστής του Θεοφάνη αποδίδει με αδιάφορη λιτότητα: «*Εδει δὲ ἄρα καὶ τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τὴν αὐτοῦ συγγένειαν προνοήσασθαι τε καὶ διοικήσασθαι κατὰ τὸ τούτῳ δοκοῦν*»⁷. Το ότι ο Θεόφιλος, τελικά, δεν κατόρθωσε ούτε την οικογένειά του να διοικήσει, ούτε τον αυτοκρατορικό θεσμό να στερεώσει, φαίνεται καθαρά από τα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ' οπότε κυβέρνησαν αυτοί ενάντια στους οποίους αντιδρούσε ο Θεόφιλος⁸.

1. Στη διάρκεια της εξέγερσης του Θωμά, στην Κωνσταντινούπολη ζουν σε σύμπνοια ο πατριάρχης Αντώνιος Κασσυματάς, ο τότε σύγκελλος Ιωάννης Γραμματικός, οι πατρίκιοι Ολβιανός και Κατακύλας, ο πρώην πατριάρχης Νικηφόρος, ο υπέρμαχος της Ορθοδοξίας Θεόδωρος Σπουδίτης και άλλοι, χωρίς εικονομαχικές ή εικονολατρικές εκδηλώσεις.

2. Συν. Θεοφ., σελ. 85.— Γενέσιος, σελ. 36.— Σκυλίτζης, σελ. 49 - 50.— Συν. Γεωργ. Μον. σελ. 791.— Στη μελέτη του J. R o s s e r, *Theophilus, Popular Sovereign, Hated Persecutor*, Βυζαντινά 3 (1983), σελ. 39 - 56 και στην αδημοσίευτη διατριβή του ίδιου *Theophilus the «Unlucky»* κλπ, Rutgers 1972 επαναλαμβάνονται οι ίδιες κοινοτυπίες, χωρίς να προστίθεται τίποτα το καινούργιο ή πρωτότυπο.

3. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 203, σημ. 9.

4. Συν. Θεοφ., σελ. 93/94.— Λέων Γραμμ., σελ. 215/216.— Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 793/794.— Ψευδοσυμεών σελ. 621.

5. Συν. Θεοφ., σελ. 87.— Γενέσιος, σελ. 38/39.— Σκυλίτζης, σελ. 51.

6. Συν. Θεοφ., σελ. 108.— Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 794.— Ψευδοσυμεών, σελ. 630.

7. Συν. Θεοφ., σελ. 107.— Το ίδιο πρέπει να ισχύσει και για την περιβόητη φυγή του Μανουήλ στους Άραβες. Πρβλ. G r é g o i r e, στο ίδιο, Byz. 9 (1934), σελ. 183 - 204.— Για το φόβο που πρέπει να είχε η Θεοδώρα για το Θεόφιλο, βλ. Βίο Θεοδώρας, σελ. 263, 23 - 26.— Για την τιμωρία του κόμη του Οψικίου, βλ. Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 803/804 και B u r y, *ERE*, σελ. 122, σημ. 2.

8. Βλ. Γενέσιος, σελ. 57, όπου οι συγγενείς της Θεοδώρας αποκαλούνται πατρίκιοι.

Ενώ ο θρίαμβος της Ορθοδοξίας το 843 δίνει νέες δυνατότητες στη σύμπλευση του στρατού με τον κλήρο, στους κόλπους του τελευταίου αρχίζουν να εμφανίζονται περιπλοκές, όχι τόσο στη μεγάλη μάζα των κληρικών που «είτε μεταστοιχειοῦνται τῆς δυσσεβείας, είτε δικαίως ἐξωθοῦνται»¹, όπως λέει ο Γενέσιος, όσο στις υψηλές ηγετικές σφαίρες. Η ίδια η σύνθεση του ανώτερου κλήρου στα μέσα περίπου του ένατου αιώνα δεν ήταν ενιαία: από τη μια πλευρά, η παράταξη που οι σύγχρονοι ερευνητές ονομάζουν «μοναχική» και που σαν κύριο εκπρόσωπό της είχε αναδείξει το Θεόδωρο Στουδίτη² είχε παραγκωνιστεί από την άσκηση της εξουσίας μετά την παραίτηση του Μιχαήλ Ραγγαβέ το 813. Από την άλλη πλευρά, όσο περνάει ο καιρός, όλο και περισσότερο αισθητή γίνεται η παρουσία μιας άλλης παράταξης μέσα στον ανώτερο κλήρο: είναι μια παράταξη αξιόλογη, που πολλοί κύριοι εκπρόσωποί της προέρχονται από κοσμικοί, όπως περίπου οι στρατιωτικοί που αναφέρθηκαν πιο πάνω³, ή οι παλιότεροι πατριάρχες Ταράσιος, Νικηφόρος, Θεόδοτος Μελισσηνός, Ιωάννης Γραμματικός, οι περισσότεροι με μεγάλη κοσμική μόρφωση και ακόμα μεγαλύτερη περιουσία⁴, ανεξάρτητα πάντα από το αν είναι εικονομάχοι ή εικονολάτρες. Η διαφορά αυτή είναι πάρα πολύ εύκολο να ξεχαστεί στο κοινωνικό επίπεδο του ένατου αιώνα. Έτσι, ο πολὺς Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός, ανηψιός του πατριάρχη Ιωάννη Γραμματικού και εικονομάχος, είναι αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης στα χρόνια 840 - 843. Μετά το θρίαμβο της Ορθοδοξίας, δεν κυνηγήθηκε όπως θα περίμενε κανείς, με αποτέλεσμα να διοριστεί από τον καισάρα Βάρδα επικεφαλής της σχολής της Μαγναύρας γύρω στο 863⁵. Αντίθετα, οι ιδεολόγοι της μοναχικής παράταξης με επικεφαλής το γιό του Μιχαήλ Ραγγαβέ Ιγνάτιο που γίνεται πατριάρχης μετά το θάνατο του Μεθόδιου (14 Ιούνη του 847), απεχθάνονται ολόψυχα την κοσμοπολιτική αυτή τάση. «Φρόνησις μὲν γὰρ αὐτῷ διεσπούδαστο, οὐχ ὥστε πλουτοῦν

1. Γενέσιος, σελ. 57.

2. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 191, σημ. 4.—Ο Νικήτας Δαυίδ Παφλαγών στο Βίο Ιγνατίου (PG 105, 500A) περιγράφει την παράταξη ως εξής: ὅσοι δὲ τῆς ἱερατικῆς μάλιστα, καὶ ὅσοι τῆς μοναδικῆς ἐτύγχανον τάξεως.

3. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 204, σημ. 1 - 5.

4. Για την περιουσία των Μωροχαρζάνιων, Ιωάννη Γραμματικού και του αδελφού του μάγιστρο Αρσαβήρ, πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 443.—Επίσης P. Alexander, *Nicophorus*, σελ. 235 - 236.—Σύμφωνα με το Βίο Ιγνατίου (PG 105, 493A), ο Θεόδοτος Μελισσηνός οὐδεμιᾶς παιδείας οὐ γνώσεως ἀγαθῆς μετεσχηκῶς ἦν.—Για ὅ,τι αφορά το Φώτιο, πρβλ. Hélène Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant son patriarcat*, BZ 58 (1965), σελ. 348 - 363, ιδιαίτερα σελ. 350/351 για την περιουσία της οικογένειάς του.

5. Πρβλ. E. E. Lipšic, *Vizantiiskii ušenyi Lev Matematik*, Viz. Vrem. 2 (1949), σελ. 106 - 149.—Bury, *ERE*, σελ. 436 - 439.—C. Mango, *The Legend of Leo the Wise*, ZRVI 6 (1960), σελ. 91 - 93.—Lemerle, *Humanisme*, σελ. 148 - 176.

εαυτῶ και δόξαν πορίζεσθαι κοσμικήν», μας διαβεβαιώνει κατηγορηματικά για τον ήρωα του Ιγνάτιο ο Νικήτας Δαυίδ Παφλαγόνας¹. Η ίδια αυτή σπουδαία πηγή για την ιστορία του ένατου αιώνα δεν κρύβει καθόλου το γεγονός ότι οι πατρίκιοι δεν βρίσκονται στο πλευρό του αδιάλλακτου Ιγνάτιου² και, μέσα στη γενική σύγχυση, ο πορφυρογέννητος αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' αποκαλούσε πατριάρχη του το γελωτοποιό του, ενώ Ιγνάτιος και Φώτιος ήταν πατριάρχες των Χριστιανών και του καίσαρα Βάρδα αντίστοιχα³. Πραγματικά, ο αριστοκράτης διανοούμενος Φώτιος, πρώην πρωτοσπαθάρης και πρωτοσηκρήτης που θα αντικαταστήσει τον Ιγνάτιο στον πατριαρχικό θρόνο προς τα τέλη του 858 είναι το επιφανέστερο παράδειγμα, όχι μόνο βυζαντινού πατριάρχη πρώην λαϊκού, αλλά της απόλυτης κυριαρχίας της νέας βυζαντινής αριστοκρατίας μετά την αναστήλωση των Εικόνων. Ο βιογράφος του Ιγνάτιου μας πληροφορεί κατατοπιστικά ότι ο Φώτιος ενεργεί «μᾶλλον τῷ τε δεινῷ Βάρδα και τοῖς κοσμικοῖς ἄρχουσι χρησάμενος συνεργοῖς»⁴, και, όπως φαίνεται, δεν πρόκειται για ένα συνηθισμένο σχήμα λόγου. Οι επιστολές του Φώτιου αποκαλύπτουν τουλάχιστον 9 ως 10 ανώτατους στρατιωτικούς με τους οποίους ο λόγιος πατριάρχης διατηρεί στενές σχέσεις⁵. Πάλι ο Νικήτας Δαυίδ δεν παραλείπει να αναφέρει ότι ο μετέπειτα δαφνοστεφής ναύαρχος πατρίκιος Νικήτας Ωορύφας, ἑπαρχος πόλεως το 860⁶, ήταν «Φωτίῳ και τοῖς κρατοῦσι χαριζόμενος»⁷. Αλλά και ο ίδιος ο Φώτιος δε χάνει ευκαιρία να εκδηλώσει τις σχέσεις του μαζί του, όπως φαίνεται: «αὐχεῖς ὅτι γονέων ἔφους

1. Βίος Ιγνάτιου, PG 105, 501C.

2. Βλ. PG 105, 517D, 520A, 505C.

3. Βλ. PG, 105, 528AB.— Πρβλ. F. Dvornik, *Patriarch Ignatius and Caesar Bardas*, Bsl 27 (1966), σελ. 7 - 22.

4. PG 105, 520B.— Πρβλ. F. Dvornik, *The Photian Schism, History and Legend*, Λονδίνο 1949, σελ. 39 κε.

5. Συνοπτικά, οι στρατιωτικοί αυτοί είναι: 1) πατρίκιος Θεοφύλακτος, στρατηγός Αρμενιάκων (επ. 21, έκδ. Laourdass - Westeringk, σελ. 72/73), 2) πρωτοσπαθάρης Ιωάννης, στρατηγός Πελοποννήσου (επ. 5, στο ίδιο, σελ. 57/58), 3) πατρίκιος Ιωάννης, στρατηγός Ἑλλάδος (επ. 61 και 94, στο ίδιο, σελ. 106 και 130), 4) πατρίκιος Βάρδας, στρατηγός Μακεδονίας, ίσως ο δεύτερος γιός του καίσαρα Βάρδα που οι αφηγηματικές πηγές αναφέρουν σαν *μονοστράτηγο δυτικῶν* (Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 824.— Ψευδοσυμεών, σελ. 665.— βλ. επ. 68, στο ίδιο, σελ. 112 - 113), 5) πρωτοσπαθάρης Μιχαήλ (επ. 86 και 110, στο ίδιο, σελ. 126 και 149), 6) πατρίκιος Μαριανός, δομέστικος σχολών (επ. 123, έκδ. Β α λ έ τ τ α, σελ. 445) 7) πρωτοσπαθάρης Ιωάννης, δρουγγάριος του πλωίμου (επ. 127, στο ίδιο, σελ. 447), 8) πρωτοσπαθάρης Ηλίας, δρουγγάριος πλωίμου (επ. 128, στο ίδιο, σελ. 448), 9) Λέων πρωτοσπαθάρης (επ. 129, στο ίδιο, σελ. 448), 10) σπαθαροκανδιδάτος Σταυράκιος, «ἐπάρχων τῆς Κυπρίων νήσου» (επ. 213, στο ίδιο, σελ. 527).

6. Για τη χρονολογία, πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 143, σημ. 7, συνεχ. σελ. 144.— Συν. Γεωργ. Μον., σελ. 826.

7. PG 105, 516C.

εἰ γεγονότων», γράφει στο Νικήτα Ωορύφα σε μια έκρηξη ταξικής αλληλεγγύης «*Ἐγὼ δέ σε ἡξίουν μᾶλλον μέγα φρονεῖν, εἰ τοῦ γένους ἡγεμόνα σαυτὸν δι' ἀρετῆς προετίθεις*»¹. Στρατός και κλήρος δε χωρίζονται πια από καμιά διαχωριστική γραμμή, αλλά ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη πιά.

Οι αμοριανοί αυτοκράτορες Μιχαήλ Β' και Θεόφιλος που οπωσδήποτε ένοιωθαν την ολοένα αυξανόμενη δύναμη της νέας αριστοκρατίας, φρόντιζαν να εξασφαλίσουν τους γιούς και διαδόχους τους, υποχρεώνοντας τους συγκλητικούς να τους ορκιστούν υποταγή². Ο Φώτιος φαίνεται ότι προτιμούσε να ορκίζονται οι μαθητές του πίστη στον ίδιο³, και ο όρκος τους αυτός χαρακτηρίστηκε σαν νέα αρχή στο σύστημα των πολιτικών σχέσεων της αυτοκρατορίας⁴, Φιλόδοξη και σφριγηλή, η νέα αριστοκρατία με τα ονόματα που σε λίγο θα γίνουν ένδοξα, δε διστάζει να παραγκωνίσει ολοκληρωτικά τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' που δεν μπορεί να ασκήσει διοίκηση και ξεσπάει την ανήμπορη λύσσα του σε ιπποδρομίες και συμποτικά όργια, όπου διασύρει τον κλήρο και τους αξιωματούχους, αφήνοντας την ανάμνηση ενός μέθυσου, ενώ η αριστοκρατία κερδίζει νίκες στους πολέμους⁵. Παραμερίζοντας επίσης την αδιάλλακτη μερίδα του μοναχικού κλήρου που πρόσκειται στον πάπα Ρώμης, η νέα αριστοκρατία με αρχηγούς τον καίσαρα Βάρδα επικεφαλής του στρατού και τον πατριάρχη Φώτιο επικεφαλής του κλήρου⁶ σε στενή συνεργασία μεταξύ τους, αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή που γνώρισε ποτέ ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός.

Τώρα πια τίποτε απολύτως δε μπορεί να ελέγξει ο Μιχαήλ Γ'. Όπως καταγγέλθηκε αργότερα⁷, στη σύνοδο του 867 όπου αναθεματίστηκε ο πάπας Νικόλαος Α' (858 - 867), τον έβαλαν να υπογράψει όταν μέθυσε, ενώ η υπογραφή του συναυτοκράτορα Βασίλειου χαλκεύθηκε μεταγενέστερα! Ο συναυτοκράτορας αυτός του Μιχαήλ Γ' είχε αναγορευθεί το Μάη του 866⁸ επειδή

1. Φώτιου, επ. 207, εκδ. Βαλέττα, σελ. 523/524.

2. Για το Μιχαήλ Β', βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 78.— Για το Θεόφιλο, βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 138.— Σκυλίτζη, σελ. 79.

3. Για την πληροφορία αυτή που δίνει ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος, βλ. Mansi XVI, 5D.— Πρβλ. την εξαιρετική μελέτη του Α. Ρ. Καζάν, *Socialnye i političeskie vzgliady Fotija*, στο *Ežegodnik museja Istorii Religii i Ateizma*, 2 (1958), σελ. 131, σημ. 143.

4. Α. Ρ. Καζάν, στο ίδιο, σελ. 130 - 131.

5. Για τους αντιαριστοκρατικούς τρόπους του Μιχαήλ Γ', βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 199 - 200.

6. Για τη στάση του Φώτιου απέναντι στον κλήρο και για την περιουσία του, πρβλ. F. Dvornik, *The Patriarch Photius and Iconoclasm*, DOP 7 (1953), σελ. 69 - 97, ιδιαίτερα σελ 78 - 80.

7. Για τη συζήτηση πάνω στις μαρτυρίες των παπικών πηγών (Βίος Αδριανού Β' στο *Liber Pontificalis*, τομ. Β', σελ. 179 έκδ. Duchesne), πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 201/202.

8. Για τη χρονολογία (26 Μάη), πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 174/175.

υπήρχαν υπόνοιες ότι η σύγκλητος μελετούσε *επανάστασιν και ἀποστασίαν*¹. Χωρίς να ξέρουμε τις λεπτομέρειες, εκείνο που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι οπωσδήποτε υπήρχαν δυνάμεις κοντά στον αυτοκράτορα που έβλεπαν με ανησυχία την ολοένα αυξανόμενη ισχύ της βυζαντινής αριστοκρατίας και τις παγκόσμιας σημασίας πρωτοβουλίες του αρχηγού της Φώτιου. Οι σχέσεις του τελευταίου με το δυτικό αυτοκράτορα Λουδοβίκο Β' Ιταλικό (850 - 875) και τη σύζυγό του Ingelberge που δείχνουν να ολοκληρώνονται μετά τη δολοφονία του καίσαρα Βάρδα (Απρίλης του 866) και την αναγόρευση του Βασίλειου σε συναυτοκράτορα², φαίνεται ότι είχαν καταλυτικό αντίκτυπο στον σκοτεινής καταγωγής³ πρώην χωρικό από την Αδριανούπολη συμβασιλέα που, όπως αποδείχθηκε αργότερα, περίμενε την κατάλληλη στιγμή για να ανατρέψει όλη αυτή την πολιτική της επικίνδυνης αριστοκρατίας⁴. Ο πορφυρογέννητος Μιχαήλ Γ' σφάχτηκε τη νύχτα της 23 προς 24 Σεπτέμβρη του 867 σε ηλικία μόλις 27 χρονών⁵ και στο θρόνο ανέβηκε μόνος ο Βασίλειος. Ήταν φανερό, ότι αυτό αποτελούσε μια νίκη της συγκεντρωτικής αυτοκρατορικής εξουσίας απέναντι στις φυγόκεντρες τάσεις της αριστοκρατίας. Ήταν επίσης φανερό ότι άλλαζε η ως τότε βυζαντινή εξωτερική πολιτική⁶. Εκείνο που ήταν τότε λιγότερο φανερό ήταν το ότι η άνοδος στο θρόνο του δυναμικού αυτού τυχοδιώκτη θα οριοθετούσε μια νέα εποχή, τη λαμπρότερη της αυτοκρατορίας, εκείνη την εποχή που έδωσε το δικαίωμα στους νεότερους ιστορικούς ερευνητές να την αποκαλέσουν μεγάλη εποχή ακμής ή κλασσική βυζαντινή εποχή.

5. ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Αυτή η νέα κοινωνική δύναμη που αναδύεται προς τα τέλη του όγδοου αιώνα και που ο αρχικός της πυρήνας σχηματίζεται από τη σύμπλευση της ηγε-

1. Βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 207.— Πρβλ. Συν. Θεοφ., σελ. 210, όπου, από την αντιδιαστολή που γίνεται (είτε βουλή της συγκλήτου βουλής, είτε γνώμη των φιλούντων Βασίλειον), φαίνεται ότι Βασίλειος και σύγκλητος δεν πρέπει να βρίσκονται σε σύμπτωια.

2. Βλ. PG 105, 537BC.

3. Πρβλ. G. Moravcsik, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I*, DOP 15 (1961), σελ. 61 - 126.

4. Όπως έδειξε η Βασιλική Βλυσίδου, *Αντιδράσεις στη δυτική πολιτική του Βασίλειου Α'*, διαμόρφωση νέας στρατιωτικής ηγεσίας, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 5 (1983), σελ. 127 - 141, επί δεκαεννέα χρόνια ο Βασίλειος Α' προσπαθούσε να κάμψει την αντίδραση ορισμένων κύκλων του στρατεύματος.

5. Για την ηλικία του Μιχαήλ Γ', πρβλ. C. Mango, *When was Michael III Born?* DOP 21 (1967), σελ. 253 - 258, όπου υποστηρίζεται σωστά ότι γεννήθηκε στις 9/10 Γενάρη του 840.

6. Πρβλ. Βασιλικής Βλυσίδου, *Συμβολή στη μελέτη της εξωτερικής πολιτικής του Βασίλειου Α' στη δεκαετία 867 - 877*, Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 4 (1981), σελ. 301 - 315.

σίας στρατού και κλήρου, όπως προσπάθησα να δείξω, φαίνεται ότι αργεί αρκετά ωσότου συνειδητοποιήσει τη δύναμή της. Τα συμφέροντά της τη φέρνουν κοντά στα υπολείμματα της πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας που συνεχίζουν να εκδηλώνονται σποραδικά, γι' αυτό και ορισμένες πηγές, όπως το *Χρονικό του 811* κάνουν τη διάκριση *άρχοντες αρχαίοι τε και νέοι*¹. Από την άλλη πλευρά όμως, καθώς ένα τμήμα της, η στρατιωτική ηγεσία ιδιαίτερα, προέρχεται από τον εικονομαχικό θεματικό στρατό των πρώτων Ισχυρών αυτοκρατόρων, δείχνει μεγάλη απροθυμία και διστακτικότητα να ακολουθήσει την υπεραδιάλλακτη μερίδα του κλήρου που θριαμβεύει στη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο του 787, και παραμένει στο πλευρό της λεγόμενης «μετριοπαθούς» μερίδας του κλήρου που εκπροσωπείται από πατριάρχες πρώην λαϊκούς, όπως ο Ταράσιος, ο Νικηφόρος και ο Φώτιος. Αυτοί, βαθμιαία, αρχίζουν να την καθοδηγούν ιδεολογικά, ιδιαίτερα στα χρόνια της πρώτης πατριαρχείας του Φώτιου (858-867) που συνδέεται με τόσους στρατιωτικούς². Η ανεξάρτητη και αυτόνομη αυτή κοινωνική πορεία του πυρήνα της νέας βυζαντινής αριστοκρατίας χαρακτηρίζεται από την απόσταση που η ανερχόμενη αυτή παράταξη επιμένει να διατηρεί τόσο από την υπεραδιάλλακτη αντιδραστική παράταξη (Θεόδωρος Στουδίτης, Ιγνάτιος), όσο και από το λαϊκό κίνημα που, τον ένατο αιώνα, δεν έχει υποστηρικτές όπως παλιότερα.

Πραγματικά, έχει περάσει σχεδόν ένας αιώνας από τότε που η ηγεσία του εικονομαχικού στρατού εκπροσωπούσε τη μεγάλη μάζα της αγροτοποιημένης βυζαντινής κοινωνίας. Από τη στιγμή που η στρατιωτική αυτή ηγεσία αγγίζει τις κοινωνικές κορυφές, σταματάει και το κοινωνικά μεταρρυθμιστικό έργο του στρατού, που δείχνει να παραπαίει στα χρόνια της Ειρήνης. Η ανταρσία των Αρμενιάκων στα χρόνια 790 - 793 πρέπει να έδωσε μια πρώτη γεύση από τη διαγωγή της στρατιωτικής ηγεσίας που διαχωρίζει αποφασιστικά στο εξής τη θέση της απέναντι στους μεσαίους και μικρούς αξιωματικούς³. Αυτοί πάλι, δε μπορούν να ελπίζουν στο εξής παρά στον αυτοκρατορικό θεσμό που ενισχύουν με προσχωρήσεις όταν εξεγείρεται ο Βαρδάνης Τούρκος τον Ιούλη του 803⁴. Ο συγκλητικός, πατρίκιος και ευπατρίδης Βαρδάνης είναι το τραγικό παράδειγμα επιβίωσης ενός πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη που, στις αρχές του ένατου αιώνα, δεν έχει απήχηση, ούτε φυσικά στη μεγάλη μάζα των αγροτών/στρατιωτών, ούτε στους αξιωματικούς που προσχωρούν στο Νικηφόρο Α', ούτε στον κλήρο που κινείται μόνο για να αποτρέψει την τύφλωσή του⁵.

1. Χρονικό του 811, έκδ. D u j č e v, TM 1 (1965), σελ. 214, 70 - 71.

2. Πρβλ. πιο πάνω, σελ. 209, σημ. 5, και Ka ž d a n, *Vzgliady Fotija* στο ίδιο, σελ. 123 - 126.

3. Βλ. Θεοφάνη, σελ. 469, 9 - 10 για την τύχη των τουρμαρχών των Αρμενιάκων.

4. Αυτομολία Λέοντα και Μιχαήλ στο Νικηφόρο Α'. Βλ. Συν. Θεοφ., σελ. 8/9.

5. Θεοφάνης, σελ. 480, 18 - 20.

Η Ιστορία γνωρίζει πολλά τέτοια κινήματα που έχουν κυριολεκτικά εξαεμιστεί όταν οι ηγεσίες τους δε μπορούν να υπολογίζουν στην υποστήριξη κάποιας κοινωνικής ομάδας.

Το πόσο αγωνιώδης ήταν η προσπάθεια του Νικηφόρου Α' να αποτρέψει την κυριαρχία της νέας αριστοκρατίας — αφού η προσπάθεια της παλιάς με το Βαρδάνη αποδείχθηκε ανίσχυρη — φαίνεται από τους φόβους του ετοιμοθάνατου Σταυράκιου που θεωρεί ότι, αν δεν εξασφαλιστεί η συνέχεια της δυναστείας από τη σύζυγό του Θεοφανώ, όλες οι άλλες λύσεις αποτελούν δημοκρατία, δηλαδή εξασθένηση ή ακόμα και κατάρρευση του αυτοκρατορικού Θεσμού¹. Η διστακτικότητα του στρατού που υφίσταται ήττες είναι φανερή, ενώ οι επικλήσεις του απλού λαού (μηδενός προσέχοντος διὰ τὴν συνοχὴν τοῦ ὄχλου, παραπονιέται ο Θεοφάνης²) στον Κωνσταντίνο Ε' είναι χαρακτηριστικές: ο λαός δεν επικαλείται το σύγχρονό του στρατό, έστω κι αν αυτός διοικείται από τον Ιωάννη Απλάκη ή το Λέοντα τον Αρμένιο, αλλά το στρατό του Κωνσταντίνου Ε' που τον εκπροσωπούσε πραγματικά. Όπως θα δείξει ο Λέων Ε'³, ο στρατός του 813 είναι επίσης ισχυρός, αλλά δεν εκπροσωπεί πια ό,τι εκπροσωπούσε επί Κωνσταντίνου Ε'.

Αντίθετα, η αριστοκρατία δείχνει να διατηρεί την ψυχραιμία της. Ανέχεται τον εκπρόσωπο της στρατιωτικής ηγεσίας Λέοντα Ε', ίσως για να αποδείξει τη δυναμικότητα του στρατού υπό την κυριαρχία της, και εμφανίζεται φιλοπόλεμη προς τη Βουλγαρία. Όταν ο Λέων Ε' αποδείχεται μέγας προμηθευτής, σύμφωνα με την ομολογία του ίδιου του πατριάρχη Νικηφόρου⁴, δεν έχει καμιά δυσκολία να τον ανατρέψει, χωρίς — όπως είπαμε — να αντιδράσει ο στρατός, και να τον αντικαταστήσει με τον πιο πειθήνιο και «ουδέτερο» Μιχαήλ Β', που η ευφυία του συνίσταται ακριβώς στο ότι δείχνει να καταλαβαίνει καλά σε ποιούς οφείλει το θρόνο.

Σαν κοινωνικό φαινόμενο, το κίνημα του Θωμά του Σλάβου (821 - 823) μπορεί να χαρακτηριστεί θαυμάσια αγροτική εξέγερση που αδυνατεί να επιβληθεί στο αστικό κέντρο εξουσίας, την Κωνσταντινούπολη⁵. Είναι ίσως η πρώτη φορά που ο λαός της υπαίθρου δείχνει να συνειδητοποιεί απόλυτα ότι δε μπορεί να ελπίζει ούτε στην αυτοκρατορική εξουσία, ούτε στη στρατιωτική ηγεσία⁶.

1. Θεοφάνης, σελ. 492, 26 - 27.

2. Θεοφάνης, σελ. 501.

3. Για τις νίκες του Λέοντα Ε', πρβλ. Burg, *ERE*, σελ. 356 - 358 (νίκη Μεσημβρίας).— Για το αξιόμαχο του στρατού στη διάρκεια της βασιλείας του, βλ. Γενέσιο, σελ. 21.

4. Στο Γενέσιο, σελ. 14.

5. Συν. Θεοφ., σελ. 67: οὐκ εἰς τοσοῦτον χρόνον ἐκταθῆναι τὴν αὐτῶν ἐν τοῖς ὑπαίθροις διατριβὴν προσδοκῆσαντες. . .

6. Συν. Θεοφ., σελ. 55: δοῦλοι κατὰ δεσποτῶν καὶ στρατιῶτης κατὰ ταξέωτου καὶ λοχαγὸς κατὰ στρατηγέτου. . .

Εναντίά του ενώνονται εικονομάχοι και εικονολάτρες, στρατός και κλήρος και η ορθοδοξία που επικαλείται ο Θωμάς δε συγκινεί κανένα¹. Η συντριβή της εξέγερσης του Θωμά σημαίνει και την απαρχή της απόλυτης κυριαρχίας της αριστοκρατίας που τουλάχιστον πρέπει να θορυβεί τον επόμενο αυτοκράτορα Θεόφιλο. Ο «δυστυχής» Θεόφιλος ήταν τόσο αγαπητός στον απλό κόσμο με τις φιλολαϊκές του πράξεις, όσο και μισητός διώκτης των αριστοκρατών και των εικόνων, και αυτό ακριβώς το καθοριστικό για τη βασιλεία του γεγονός δε μπόρεσε να καταλάβει ο κ. Rosser². Αλλά το ότι ο Θεόφιλος πάλευε ενάντια στο ρεύμα της εποχής του φαίνεται τόσο από το ότι δε μπόρεσε να υποτάξει ούτε την ίδια του την οικογένεια, όσο και από την απόλυτη καταδυναστευση του γιού του Μιχαήλ Γ' από την αριστοκρατία στα χρόνια 856 - 867 ιδιαίτερα.

Η εγκατάλειψη του λαϊκού κινήματος από τη στρατιωτική ηγεσία που αριστοκρατικοποιείται και από τον αυτοκρατορικό θεσμό που εξασθενεί φαίνεται με απόλυτη διαφάνεια στο κίνημα των Παυλικιανών που χαρακτηρίστηκε όχι άδικα σαν «άκρα αριστερά των εικονοκλαστών»³. Επί Ισαύρων εικονομάχων, οι Παυλικιανοί ήταν θρησκευτικά ανεκτοί και πολιτικά αποδεκτοί⁴, ενώ οι Νικηφόρος Α' λέγεται ότι είχε στηριχθεί και σ' αυτούς για να καταστείλει την αναχρονιστική εξέγερση του Βαρδάνη⁵. Η κρατική ανοχή όμως διακόπηκε με σφαγές Παυλικιανών, μόλις η αριστοκρατία κατακτά την εξουσία επί Μιχαήλ Α'⁶ και δεν ξέρουμε αν οι Παυλικιανοί εξεγέρθηκαν μαζί με το Θωμά το Σλάβο. Μετά την οριστική καταστολή της εξέγερσης, φαίνεται ότι αποσύρονται στα ανατολικά σύνορα, όπου ο ηγέτης τους Καρβέας ιδρύει την πρωτεύουσά τους Τεφρική⁷. Στο βαθμό του η αριστοκρατία κυριαρχεί, ο διωγμός τους από τό κράτος παίρνει τη μορφή τακτικού πολέμου, στον οποίο ηγήθηκαν τόσο στρατιωτικοί όπως ο δομέστικος Πετρωνάς και ο καίσαρ Βάρδας, όσο εκκλησιαστικοί, όπως ο πατριάρχης Φώτιος, που έγραψε ένα

1. Βίος Θεόδ. Στουδ., PG 99, 317D, 320A, όπου ο Θωμάς διακηρύσσει τὰς ἱερὰς εἰκόνας ἀποδέχεσθαι καὶ προσκυνεῖν.— Πρβλ. Helga Köpstein, *Zur Erhebung*, στο ίδιο, σελ. 75, σημ. 92.

2. Πρβλ. τις κοινότυπες επαναλήψεις του J. Rosser, στο ίδιο, *Βυζαντινά* 3 (1983), σελ. 46/47.

3. Έτσι τους αποκάλεσε ο F. C. Conybeare, *The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Οξφόρδη 1898, σελ. CXI.— Πρβλ. Bury, *ERE*, σελ. 276, σημ. 2.

4. Πρβλ. P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, TM 5 (1973), σελ. 1 - 144, ιδιαίτερα σελ. 64/65, 76 - 79.

5. Θεοφάνης, σελ. 488, 22 - 33.

6. Πρβλ. Θ. Κορρέ, στο ίδιο, *Βυζαντινά* 10 (1980), σελ. 203 - 205.

7. Πρβλ. Lemerle, στο ίδιο, TM 5 (1973), σελ. 85 - 96.

ειδικό αντιρρητικό σύγγραμμα για να καταπολεμήσει «τὸ βδελυκτὸν τοῦτο καὶ νεοφανὲς τῶν Παυλικιανῶν σύστημα», ὅπως λέει ο ἴδιος¹.

6. ΝΕΟ ΚΡΑΤΟΣ Ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ξεκινώντας ἀπὸ τότε που ἡ πρωτοβυζαντινὴ ἀριστοκρατία ἀρχίζει τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή της, προσπάθησα νὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ παρακολουθήσω τὴ βυζαντινὴ κοινωνικὴ ἐξέλιξη ὡς τὸ σημεῖο που ὁ βυζαντινὸς αυτοκρατορικὸς θεσμὸς εἶναι ἔτοιμος νὰ καταρρεύσει μπροστὰ στὴν ἐφοδο μιᾶς νέας ἀριστοκρατίας που εἶναι προῖόν των κοινωνικῶν ζυμώσεων καὶ διαφοροποιήσεων στὴ διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινῶν αἰώνων», με χρονολογικὲς τομὲς τὸ 602 καὶ τὸ 867.

Σε ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐρευνας, δηλαδὴ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ αυτοκράτορα Μαυρίκιου καὶ τῆς ἰουστινιάνειας κοινωνικῆς διευθέτησης ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 602, ξέρω ὅτι δὲν πρόκειται νὰ υπάρξουν ουσιαστικὲς ἀντιρρήσεις. Ἀπὸ τὸ 1964 κιόλας, ὁ Α. Η. Μ. Jones ἔχει ἐπεκτείνει τὸν ὀρισμὸ Later Roman Empire (spät-römisches Reich, Bas-Empire) ἀπὸ τὸ 565 που τοποθετοῦσε τὸ τέλος του ὁ E. Stein² στὸ 602³, ἐνῶ ὁ παλιότερος χωρισμὸς τοῦ J. B. Bury, που θεωροῦσε Later Roman Empire τὸ Βυζάντιο πρὶν ἀπὸ τὸν Καρλομάγνο καὶ Eastern Roman Empire τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸν Καρλομάγνο⁴ στηριζόταν κύρια σε κριτήρια ἐξωτερικῆς καὶ ἰδεολογικῆς πολιτικῆς που σήμερα τείνουν νὰ ἀναθεωρηθοῦν ριζικᾶ⁵. Γιὰ τὸ τέλος πάλι των «σκοτεινῶν αἰώνων» που χρησιμοποίησα, κι ἐκεῖ οἱ ἱστορικοὶ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας (867 - 1057) εἶναι περίοδος γενικῆς ἀκμῆς, δηλαδὴ πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς⁶. Παρόλο που ἡ περίοδος αὐτὴ μεσουρανεῖ μόνον τὸ δέκατο αἶώνα, ὁ G. Ostrogorsky, ἀκολουθώντας σε κάποιον

1. *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, TM 4 (1970), σελ. 121, 1 - 2.

2. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire (476 - 565)*, τομ. Β': *De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien*, Παρίσι, Βρυξέλλες, Ἄμστερνταμ 1949.

3. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (284 - 602). A Social, Economic and Administrative Survey*, Οξφόρδη 1964.

4. Bury, *LRE*, τομ. Α', σελ. V - VIII.

5. Σωστότερη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀπόψη, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ παπικὴ ἀποστασία τὸ 754 καὶ ἡ ἰδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους τὸ 756 δημιούργησε νέες συνθήκες θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης που βρίσκουν τὸ κορύφωμά τους τὴν ἐποχὴ τοῦ αυτοκράτορα Βασίλειου Α' καὶ τοῦ πατριάρχη Φώτιου. Αὐτὴ τὴν ἀπόψη προσπαθοῦν νὰ ἐμβαθύνουν οἱ ἐρευνητές στὸ ΚΒΕ/ΕΙΕ. Πρὸβλ. Β α σ ι λ ι κ ῆ ς Β λ υ σ ῖ δ ο υ, *Συμβολή... Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 4 (1981), σελ. 309.

6. Πρὸβλ. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σελ. 176 κέ.— D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte*, σελ. 131 κέ.

βαθμό τις ιδέες του H. Grégoire¹ για τη βυζαντινή ακμή επί Μιχαήλ Γ', τοποθέτησε την «ανατολή της νέας εποχής» (Anbruch des neuen Zeitalters), όπως λέει ο ίδιος, στο 843, δηλαδή στην οριστική λήξη της Εικονομαχίας². Στο σημείο αυτό αρχίζουν και οι δυσκολίες που αφορούν το είδος των κριτηρίων που θα χρησιμοποιήσει κανείς για να ορίσει μια ιστορική εποχή.

Οι «σκοτεινοί αιώνες» (Die dunkeln Jahrhunderte), όπως τους ονόμασε ο μεγάλος K. Krumbacher³ αποτελούνται από την εποχή της Εικονομαχίας (717 - 843) και από την προγενέστερή της εποχή που οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν καταλήξει να αποκαλούν «κρίση του έβδομου αιώνα»⁴. Αλλά και η εποχή της Εικονομαχίας αποκλήθηκε «εικονοκλαστική κρίση» από τον G. Ostrogorsky⁵, έτσι ώστε η εικονοκλαστική κρίση να διαδέχεται μια άλλη κρίση που πρέπει να οφείλεται αυτή στις αραβικές κατακτήσεις και στη σλαβική διείσδυση που, φυσικά δεν σταματούν ούτε με την έναρξη της Εικονομαχίας, ούτε με τη λήξη της, ούτε με την άνοδο στο βυζαντινό θρόνο της μακεδονικής δυναστείας το 867. Χωρίς να αμφισβητεί κανείς το γεγονός ότι και η αραβική προέλαση και η σλαβική εξάπλωση στα Βαλκάνια προκάλεσαν κρίσεις κύρια τοπικές, και ότι η Εικονομαχία προκάλεσε, ανάμεσα στα άλλα, και κρίση ιδεολογική, όλες αυτές οι κρίσεις δε μπορούν να εξηγήσουν με κανένα τρόπο αυτό που είπε ο A. H. M. Jones, ότι, όταν η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αναδύεται από την κρίση του έβδομου (ίσως και του όγδοου) αιώνα, είναι μιά πολύ διαφορετική αυτοκρατορία⁶, και όταν ο Jones λέει a very different empire, δεν εννοεί διαφορετική ως προς τα σύνορα και τη νοοτροπία, αλλά κάτι γενικότερο.

Είναι λοιπόν εκπληκτικό το ότι η σημερινή επιστήμη δεν έχει ακόμα κατορθώσει να ομονοήσει πάνω στο χαρακτήρα της κρίσης ή των κρίσεων που κλονισαν πραγματικά το βυζαντινό κράτος, τόσο πολύ μάλιστα, ώστε να το μεταβάλουν και στα σύνορα, και στη διοίκηση, και στην ιδεολογία, και στην κοινωνική δομή πρώτα απ' όλα. Το ότι η δομή της βυζαντινής κοινωνίας αλλάζει στη διάρκεια του του «μεγάλου χάσματος» — όπως αποκάλεσε ο Δ. Α. Ζακυθινός την περίοδο που ακολουθεί τα μέσα του έβδομου αιώνα⁷ — σήμερα

1. H. Grégoire, *Études sur le neuvième siècle*, Byz. 8 (1933), σελ. 515 - 550.— του ίδιου, *Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre*, Byz. 5 (1929/1930) σελ. 327 - 346.

2. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σελ. 181.

3. K. Krumbacher, *GBL*², σελ. 12.

4. Πρβλ. P. Lemerle, *Les répercussions de la crise de l'empire d'Orient au VIIe siècle sur les pays d'Occident*, SCIAM 5 (1958), σελ. 713 - 731.

5. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σελ. 123 κε.

6. Jones, *LRE*, σελ. 317.

7. D. A. Zakynthinos, *La grande brèche dans la tradition historique de l'hel-*

είναι επιτέλους αποδεκτό¹. Μόνο που οι ερμηνείες των ερευνητών γι αυτό το γεγονός συνεχίζουν να είναι πολλές, και από αυτές, δυστυχώς, οι πιο σημαντικές δεν είναι οι πιο πρόσφατες.

Η κατάσταση είναι, πραγματικά, περίπλοκη. Μια από τις τελειότερες συστηματοποιήσεις της βυζαντινής ιστορίας που διαθέτουμε, αυτή του G. Ostrogorsky, συνδυάζοντας τη γνώση των πηγών και των επιστημονικών θεωριών με την πρωτοτυπία, θεώρησε ότι η κοινωνική μεταβολή οφείλεται κύρια στο θεσμό των θεμάτων που τον αποδίδει σε μεταρρυθμίσεις του αυτοκράτορα Ηράκλειου². Το κύρος του Ostrogorsky συντέλεσε ώστε τη θεωρία του αυτή να την ακολουθήσουν πάρα πολλοί σύγχρονοι βυζαντινολόγοι³, ανεξάρτητα από το αν αμφισβητήθηκε αποφασιστικά και καταρρίφθηκε κύρια από τον I. Καραγιαννόπουλο, που έδειξε τη μακρόχρονη και προοδευτική εξέλιξη των θεμάτων που καταλήγουν να γίνουν συγκεκριμένος θεσμός με στερεότυπη έννοια μόνο προς το τελευταίο τέταρτο του όγδοου αιώνα⁴. Σε ό,τι αφορά την Εικονομαχία, ο Ostrogorsky της αποδίδει μόνο πνευματικό χαρακτήρα, και σ' αυτό ακολουθήθηκε πάλι από το σύνολο των μη μαρξιστών ιστορικών με εξαίρεση τη μονοφυσιτική απόκλιση που επιχείρησε να της προσδώσει⁵. Η σημερινή κατάσταση της έρευνας γύρω από την Εικονομαχία και τους «σκοτεινούς αιώνες» γενικότερα παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα περίπου: οι ιδεαλιστές ιστορικοί παραδέχονται την «κοινωνική τομή» της βυζαντινής κοινωνίας⁶, ενώ η Εικονομαχία απηχεί νοοτροπίες και ιδεολογίες «συντηρητικές» και «στρατιωτικές» αυτοκρατόρων όπως οι πρώτοι Ίσαυροι που μπορούσαν να είναι και λίγο μεταρρυθμιστές⁷, αφού φρόντιζαν ιδιαίτερα το μικρασιατικό στρατό που πολεμούσε τους Άραβες⁸ κλπ.

Η υπόθεση των κοινωνικών μεταβολών στη διάρκεια της Εικονομαχίας,

lénisme, du septième au neuvième siècle, Χαριστήριοι εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, Αθήνα 1966, том. Γ', σελ. 300 - 326.

1. P. A. Yannopoulos, *La société profane*, σελ. 127 - 128.

2. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σελ. 77 κε.

3. Ιδιαίτερα ο εκδότης του *De Thematibus* A. Pertusi (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 163, σημ. 4) και ο W. E. Kaegi Jr (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 148, σημ. 5).

4. Karayannopoulos, *Reformtätigkeit*, στο ίδιο, JÖBG 10 (1961), σελ. 53 - 72 και *Themenordnung*, σελ. 88 - 99.

5. G. Ostrogorsky, *Soedinenie voprosa o sv. ikonach s christologičeskoj dogmatikoj v socinenijach pravoslavnych apologetov rannjago perioda ikonoborčestva*, SK 1 (1927) σελ. 35 - 48.— Του ίδιου, *Les débuts de la Querelle des Images*, Mélanges Charles Diehl τόμ. Α', Παρίσι, σελ. 235 - 255.— Του ίδιου, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Μπρεσλάου 1929.

6. Πρβλ. τις διάφορες μελέτες στον τόμο *Iconoclasm* (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 166, σημ. 2).

7. Απόψεις του J. F. Haldon (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 182, σημ. 1).

8. Hélène Ahrweiler, *Idéologie politique*, σελ. 25 - 28.— της ίδιας, *The Geography of the Iconoclast World*, στον τόμο *Iconoclasm* κλπ., σελ. 21 - 27.

χωρίς συγκεκριμένη σύνδεση με τον έβδομο αιώνα, διατυπώθηκε τον προηγούμενο αιώνα από Έλληνες ιστορικούς. Ο Σ. Ζαμπέλιος¹ και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος² όμως απέδιδαν την Εικονομαχία σε μεταρρυθμιστικές προθέσεις και ενέργειες αυτοκρατόρων, όπως ο Λέων Γ' και ο Κωνσταντίνος Ε', συμβαδίζοντας στο ότι οι αυτοκράτορες ήταν εκείνοι που ρύθμιζαν τις τύχες της κοινωνίας, σε βαθμό απόλυτο ή σχετικό, η βούλησή τους όμως ήταν καθοριστική για τη γενική πορεία των γεγονότων. Η θεωρία αυτή βρήκε την τελειότερή της διατύπωση στα γραπτά του Ρώσου ιστορικού Κ. Ν. Uspensky σαν «μοναχομαχία» που εκδηλώνεται επί Κωνσταντίνου Ε' και που αποσκοπεί στην ανακατανομή των βυζαντινών οικονομικών προς όφελος των φτωχών στρωμάτων³. Στη θεωρία αυτή, ακόμα και σήμερα, οι ιδεαλιστές ιστορικοί αντιτάσσουν, ότι η λεγόμενη «μοναχομαχία» είναι φαινόμενο «δευτερογενές»⁴, αφού εκδηλώνεται μόνο μετά τη σύνοδο της Ιέρεας το 754, και ότι οι απαρχές της Εικονομαχίας συνδέονται με πνευματικές «ροπές» και αναζητήσεις του Λέοντα Γ'⁵.

Η μαρξιστική ιστοριογραφία άργησε να διατυπώσει απόψεις για τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες και για την Εικονομαχία. Για λόγους εγγενείς στις σύγχρονες ανάγκες της σοβιετικής ιστοριογραφίας, ο Μ. V. Levčenko, ερευνώντας την εκκλησιαστική περιουσία στο πρώιμο Βυζάντιο, βιάστηκε να απορρίψει την ύπαρξη μεγάλης εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας στις αρχές της Εικονομαχίας⁶. Πιο συγκεκριμένος πάνω στο θέμα ήταν ο Μ. Ja. Sjuzjumov στον οποίο οφείλεται και η πρώτη μαρξιστική θεώρηση για την περίοδο, θεώρηση που, όπως την καταλάβαιναν τότε οι Levčenko και Sjuzjumov, έπρεπε να απέχει πολύ από τις θεωρήσεις του Κ. Ν. Uspensky για αυτοκρατορικές

1. Σ π. Ζ α μ π ε λ ί ο υ, *Βυζαντινά Μελέται. Περί πηγών Νεοελληνικής Εθνότητας*, Αθήνα 1857, σελ. 246 κε.

2. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1932, 2,25.—Πρβλ. και D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte*, σελ. 106 - 107.

3. Κ. Ν. Uspensky, *Očerki po istorii Vizantii*, Μόσχα 1917, σελ. 213, 237.—Το υ ί δ ι ο υ, *Očerki*, στο ίδιο, *Viz. Vrem.* 4 (1951), σελ. 228.

4. Πρβλ. Δ. Α. Ζ α κ υ θ η ν ο υ, *Σκέψεις τινές περί Εικονομαχίας*, τόμος Α. Α λ ι - β ι ζ ά τ ο υ, Αθήνα 1957 σελ. 95.—P. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 107, όπου υποστηρίζεται ότι ο κλήρος των «εσωτερικών επαρχιών της Μικρασίας ήταν εικονομαχικός».

5. L. W. Barnard, *The Roman and Oriental Background of the Iconoclast Controversy*, Leiden 1974. Μ. V. Anastos, *Leo's Edict Against the Images in the Year 726 - 727 and Italobyzantine Relations Between 726 and 730*, *BF* 3 (1968/1971), σελ. 5 - 41.

6. Μ. V. Levčenko, *Cerkovnye imušestva V - VII vo o vostočno-rimskoï imperii*, *Viz. Vrem.* 2 (1949), σελ. 11 - 59.—Την ίδια άποψη, εξετάζοντας τα πράγματα από αντίθετη σκοπιά όμως έχει ο P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes*, *RH* 219 (1958), σελ. 280.—Σχετικά με τις απόψεις αυτές, πρβλ. πιο πάνω σελ. 177, σημ. 2, 4 - 7, σελ. 178, σημ. 3.

μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα με το Sjuzjumov¹, στην πορεία για τη βυζαντινή φεουδαρχοποίηση αντιμετώπιστηκαν μια «θεματική αριστοκρατία» και μια «αριστοκρατία των πόλεων», και στην αντιμετώπιση αυτή, οι οικονομικές αιτίες δεν αφορούσαν τόσο τις επενδύσεις στη γή όσο τις επενδύσεις σε πολύτιμα αντικείμενα, κύρια τα ιερά (res sacrae), σύμβολα των οποίων ήταν οι εικόνες. Έτσι, οι Ίσαυροι αυτοκράτορες μπόρεσαν να κατέσχουν τα πλούτη της Εκκλησίας, απογυμνώνοντάς τα από τον ιερό τους χαρακτήρα². Η θεωρία αυτή που δεν είχε, όπως είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς, κανένα στήριγμα στις πηγές, κατέληξε να ωθήσει τη νεότερη του Sjuzjumov σοβιετική ιστορικό Ε. Ε. Λιπσίε να απαιτεί από τους Ίσαυρους ολοκληρωτικές δημεύσεις και πραγματικά φιλολαϊκά κοινωνικά μέτρα³.

Εκείνο που πρέπει να κατανοηθεί εδώ είναι ότι η σοβιετική ιστοριογραφία ερευνούσε την περίοδο των σκοτεινών αιώνων και την Εικονομαχία στα πλαίσια της έρευνας για τη βυζαντινή φεουδαρχία που εντοπίζεται από το δέκατο αιώνα και εξής. Μέσα λοιπόν στο γενικό πλαίσιο των χαρακτηριστικών της βυζαντινής πορείας προς τη φεουδαρχοποίηση, οι έρευνες του Α. Ρ. Καζνάν πάνω στην κοινωνία των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» έδωσαν τα ακόλουθα αποτελέσματα: 1) ότι οι βυζαντινές πόλεις με την αρχαία έννοια του όρου πόλις:δήμος παρακμάζουν και σβύνουν τον έβδομο αιώνα⁴ 2) ότι η βυζαντινή κοινωνία που διακρίνεται για τη λεγόμενη «κάθετη κινητικότητα» της τον έβδομο και τον όγδοο αιώνα, αριστοκρατικοποιείται από τον ένατο αιώνα και εξής⁵ και 3) ότι ο πατριάρχης Φώτιος ανήκε στην αριστοκρατική εκείνη ομάδα που τείνει προς τη φεουδαρχοποίηση⁶.

Αυτό που προσπάθησα να τονίσω εγώ — και ο αναγνώστης μπορεί να κρίνει ποιά κοινά σημεία υπάρχουν ανάμεσα στα συμπεράσματά μου και στις θεωρίες που προσπάθησα να συνοψίσω πιο πάνω — είναι το ότι, από το 602 ώς

1. M. J a. S j u z j u m o v, *Problemy Ikonoborčestva v Vizantii*, UZ Sverdlovskogo pedagog. instituta, τομ. Δ', σελ. 48 - 110, Σβερντλόβσκ 1948 (πρβλ. πιο πάνω, σελ. 176, σημ. 8 - 9).

2. S j u z j u m o v, στο ίδιο, σελ. 102 κε. Πρβλ. W. Brandes - C. Mileta - S. Riedel, *Der sozialökonomische Hintergrund des byzantinischen Bilderstreites. Fragen und Probleme*, στον τόμο *Der byzantinische Bilderstreit, eine Sammlung von Forschungsbeiträgen herausgegeben von Johannes Irmscher*, Λίψια 1980, σελ. 41 - 57.

3. Lipšic, *Očerki*, σελ. 175, 177, 178.— Πρβλ. ακόμα Z. V. Udalcova - K. A. Osipova, *Otličitelnye čerty feodalnych otnošenii v Vizantii*, Viz. Vrem. 36 (1974), σελ. 13, 21, 26 - 27.

4. A. P. Každan, *Derevnja i gorod*, σελ. 61 - 68, passim.

5. A. P. Každan, *Ob aristokratizacii*, ZRVI 11 (1968), σελ. 47 - 53.— Πρβλ. Každan - Čičurov, στο ίδιο, *Vizantiiskie Očerki* 1977, σελ. 107 - 137.

6. A. P. Každan, *Vzglyady Fotija*, σελ. 132 - 133.

το 867 «τὰ πάντα θείῳ» στη βυζαντινή κοινωνική πραγματικότητα, ενώ συγκρούονται διάφορες κοινωνικές ομάδες που η κάθε μια τους βρίσκεται σε διαφορετικό στάδιο εξέλιξης: από τη μια πλευρά, η πάλαι ποτε κραταιά πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία που αποτελείται από τη συγκλητική αριστοκρατία, τα υπολείμματα της σχεδόν εξαφανισμένης επαρχιακής αριστοκρατίας των *eu-riales* και τον ανώτερο κλήρο, δέχεται ένα πρώτο χτύπημα από την πληβειακή-στρατιωτική επανάσταση του 602, αλλά δεν εξοντώνεται. Ανασυντάσσοντας τις δυνάμεις της, κατορθώνει να επανέλθει στην εξουσία με τον Ηράκλειο το 610 και, από τότε, αγωνίζεται με πάθος για να μην ανατραπεί από το βυζαντινό στρατό που προέρχεται από την αγροτοποιημένη βυζαντινή κοινωνία και εμφανίζεται όλο και συχνότερα στο ιστορικό προσκήνιο.

Αυτός ο βυζαντινός θεματικός στρατός των σκοτεινών αιώνων αποτελεί τη δύναμη που ανέρχεται κοινωνικά και απειλεί να καταλάβει την εξουσία, έτσι ώστε οι αυτοκράτορες της ηρακλειανής δυναστείας να συμπιέζονται ανάμεσα στην αριστοκρατία και στο στρατό που συγκρούονται. Ηράκλειος και Κωνσταντίνος Δ' ευνοούν την αριστοκρατία και υπονομεύουν το στρατό που υποστηρίζουν οι Κώνστανς Β' και Ιουστινιανός Β'. Το 695, αριστοκρατικό κίνημα ανατρέπει τον τελευταίο εκπρόσωπο της δυναστείας που η πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία είχε ανεβάσει στο θρόνο, αλλά ο στρατός επανέρχεται το 698, χωρίς όμως να κατορθώσει να απαλλαγεί από τους παραδοσιακούς διοικητές του. Στο εξής, ο στρατός με επικεφαλής τους Οψικιανούς, θα γίνεται όλο και περισσότερο ανεξέλεγκτος, έτσι ώστε οι πρωτοβυζαντινοί αριστοκράτες που υποχωρούν όλο και περισσότερο, να μη μπορούν να κυριαρχήσουν, παρά καλυμμένα, όπως είναι η περίπτωση του Βαρδάνη-Φιλιππικού και του Αρτέμιου-Αναστάσιου. Η διαμάχη Θεοδοσίου Αδραμυττηνού και Λέοντα Ίσαυρου δεν είναι παρά η αντιμετώπιση Οψικίου και Ανατολικών για την εξουσία, από την οποία αποχωρούν τα λείψανα της πρωτοβυζαντινής κοσμικής αριστοκρατίας περνώντας στην αντιπολίτευση, ενώ μόνο ο κλήρος μένει άθικτος.

Οι βασιλείες των δυο πρώτων Ισαύρων αυτοκρατόρων αποτελούν την περίοδο της στρατιωτικής εξουσίας και κινούνται προς δύο κατευθύνσεις: την ενοποίηση και ομοιογένεια των θεματικών στρατών που πολλαπλασιάζονται στο εξής και αποκτούν την υπόσταση που τους αναγνωρίζουμε σήμερα, και την έφοδο του στρατού ενάντια στο τελευταίο τμήμα της πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας, τον κλήρο. Φτάνοντας όμως στην εξουσία, η στρατιωτική ηγεσία τείνει να συνθηκολογήσει ιδεολογικά με τον κλήρο και, έτσι, γίνεται δυνατή η πρώτη αναστήλωση των Εικόνων το 787. Στο εξής, αυτή η προσέγγιση της ηγεσίας στρατού και κλήρου θα αποτελέσει τον πυρήνα μιας νέας βυζαντινής αριστοκρατίας που θα γίνει πανίσχυρη γύρω στα μέσα του ένατου αιώνα, ίσως μάλιστα ακόμα πιο νωρίς, επί Μιχαήλ Β'.

Η πορεία αυτή της νέας αριστοκρατικής κοινωνικής ομάδας θα ανεξαρτοποιείται όλο και περισσότερο από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες της αυτοκρατορίας, εγκαταλείποντας από τη μια πλευρά τα κληρικά και πολιτικά υπολείμματα της πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας (Θεόδωρος Στουδίτης, Βαρδάνης Τούρκος, Ιγνάτιος) και, από την άλλη, τους μεσαίους και μικρούς αξιωματικούς του στρατεύματος που θα βρεθούν αντικειμενικά πια, επικεφαλής του στρατού-λαού (τουρμάρχες Αρμενιάκων, Θωμάς ο Σλάβος, Καρβέας) και εξεγείρονται χωρίς επιτυχία. Αν όμως η νέα βυζαντινή αριστοκρατία δεν έχει ενδοιασμούς να συντρίψει το λαϊκό κίνημα, το μεγαλύτερο παραγκωνισμό από αυτή τη μεσοβυζαντινή σύμπραξη στρατού και κλήρου υφίσταται ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός που κλονίζεται.

Πραγματικά, μου φαίνεται πια καθαρό, ότι τον ένατο αιώνα το Βυζάντιο κινδύνευσε να γίνει *δημοκρατία*, όπως φοβόταν ο Σταυράκιος το 811. Ακυβέρνητοι αυτοκράτορες στα τέλη του όγδοου αιώνα, αδυναμία του Θεόφιλου να δαμάσει την αριστοκρατία που υποσκελίζει το Μιχαήλ Γ', όλα αυτά μαζί με άλλες ενδείξεις από την πλευρά του πατριαρχείου συντελούν στο να ανακηρυχθεί συναυτοκράτορας ο Βασίλειος. Για το Μιχαήλ Γ' και το αν ήταν καλός ή κακός αυτοκράτορας έχουν γραφτεί υπερβολικά πολλά. Καλύτερα θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, αν το βάρος ριχνόταν στην έρευνα των δυνάμεων που τον εμπόδιζαν να κυβερνήσει και που ο Βασίλειος Α' θα προσπαθήσει αργότερα να περιορίσει επιβάλλοντάς τους μια νέα πολιτική, εσωτερική και εξωτερική.

Έτσι, η λεγόμενη δεύτερη περίοδος της Εικονομαχίας (815 - 843) που παρουσιάζει τόσες δυσκολίες στο να ερμηνευθεί, συνοψίζεται σε ένα και μόνο γεγονός: τις προσπάθειες των δύο αυτοκρατόρων Λέοντα Ε' και Θεόφιλου να υποτάξουν τη σύμπλευση στρατού και κλήρου. Οι υπόλοιποι αυτοκράτορες Μιχαήλ Α', Μιχαήλ Β' και Μιχαήλ Γ', απλά συνυπάρχουν με διαπρεπείς στρατηγούς που διοικούν στις εκστρατείες και με διαπρεπείς πατριάρχες που αρχίζουν να ασκούν ένα είδος θρησκευτικής εξωτερικής πολιτικής, αφού στη Δύση οι αυτοκράτορες οφείλουν το θρόνο τους στον πάπα Ρώμης. Έτσι, ο αυτοκράτορας για πρώτη φορά δεν προεδρεύει στη σύνοδο του 787, αφήνοντας το προνόμιο αυτό στον Ταράσιο, έτσι το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης επιδίδεται για πρώτη φορά σε αποστολικό έργο, κάτι που θα ήταν αδιανόητο την ιουστινιάνεια εποχή.

Νομίζω, ότι η απόλυτη συνέπεια και συνοχή του γενικού αυτού θεωρητικού σχήματος που προσπάθησα να αναλύσω λεπτομερειακά πιο πάνω επιβεβαιώνεται απόλυτα από τις μαρτυρίες των πηγών στις οποίες έμεινα προσκολλημένος. Με την ευκαιρία αυτή, επιθυμώ να καταστήσω σαφές, ότι κάθε είδους μνεία ή μαρτυρία των πηγών έχει ανάγκη από ερμηνεία, προσαρμοσμένη σε ό,τι είναι φυσικό να συμβαίνει στην κοινωνία στην οποία αναφέρονται οι πηγές. Να ακολουθεί κανείς τις πηγές, δε σημαίνει να τις αναφέρει απλά και

αόριστα ή να τις μεταφράζει σε άλλη γλώσσα, αλλά να καταλαβαίνει τι ακριβώς θέλουν να πουν και να συνδυάζει κάθε μνεία με την κοινωνική πραγματικότητα, όπως την παρουσιάζει η κάθε πηγή. *Maniez, remaniez le texte*, έλεγε ο La Bruyère. Συνδυάστε τα κείμενα έτσι, ώστε τα συμπεράσματα που θα βγουν να είναι κατανοητά, λογικά και, πάνω απ' όλα, να ενδέχεται να έχουν συμβεί έτσι, χωρίς να αλληλοαποκλείονται μεταξύ τους και να μην αφήνουν λογικό κενό, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε σήμερα, που η βιβλιογραφία είναι απέραντη και οι καλές μελέτες είναι δύσκολο να εντοπιστούν.

Η δυναμική εξέλιξη της βυζαντινής κοινωνίας στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» περνάει υποχρεωτικά μέσα από μακρόχρονες και βίαιες κοινωνικές συγκρούσεις που επιβεβαιώνουν την ουσία της ταξικής πάλης. Μια κοινωνία είναι αδύνατο να εξελιχθεί, να ακμάσει ή να παρακμάσει μόνο εξαιτίας πνευματικών φαινομένων, αφού τα πνευματικά φαινόμενα τα ίδια είναι προϊόντα κοινωνικής εξέλιξης, δηλαδή κοινωνικών αναμετρήσεων. Αν το Βυζάντιο κατόρθωσε να επιζήσει από τους εξωτερικούς εχθρούς που απείλησαν την ίδια του την ύπαρξη τον έβδομο και τον όγδοο αιώνα, αυτό το κατόρθωσε όχι επειδή θριάμβευσε η λατρεία των Εικόνων τον ένατο, ούτε επειδή έκανε κάποια ή κάποιες στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις τον έβδομο, ούτε, πολύ περισσότερο, όπως λέγεται μερικές φορές, επειδή... η Ευρώπη σταμάτησε την Ασία, αλλά επειδή την κρατική εξουσία την κατέλαβε η μοναδική κοινωνικά δρώσα ομάδα που είχε όλες τις αντικειμενικές προϋποθέσεις να μετεξελιχθεί σε ακμάζουσα κοινωνική τάξη τον ένατο αιώνα: ο θεματικός στρατός που, συνδεδεμένος με τον κλήρο από τα τέλη του όγδοου αιώνα, αποτέλεσε τον πυρήνα της λεγόμενης μεσοβυζαντινής αριστοκρατίας.

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΤΓΗΣ